

АЛХАС ЧХАМАЛИА

АЛАҢШХЭАА

*Аилкаанџақәа, астатиақәа,
анџамтақәа*

Аҕәә
Апхэынтшәкәтыжыырта
2021

УДК 070=352.2
ББК 76.025(5А6х)-6
Ч 68

Чхамалиа, А. А.

Ч 68 Алаңшхәаа : аилкаантақәа, астатиакәа, анцамтақәа
/Алхас Чхамалиа. — Аҟәа : Аңхәынтшәҟәтыжьирта,
2021. — 224 д.

г/р 978-5-122-42-06021

Алхас Чхамалиа ишәҟәы еиднакылоит еиуеицшым
ашықәсқәа рзы акыпхь збахьоу ипублицистика.

УДК 070=352.2
ББК 76.025(5А6х)-6

© Чхамалиа, А. А., 2021
© Аңхәынтшәҟәтыжьирта, 2021

Зыңсҕазаара зеггы арҕафара, аҕар раазара иазызкыз,
50 шықса инарзынағшуа ашкол № 2 аҕны аус зухъаз
саб иахәшьа Қсениа Константин-иңха Чхамалиа лгәалашәара
лаша иазыскуеит

АҔХЬАЖӘА

Данстудентыз аахыс издыруа апоет, ажурналист, атцарауа, артцафы Алхас Чхамалиа аамта кьафла, аха иццакуа шыафала дафуп арфеиаратә мардуан ахалара. Ари ащада-рафы лабашьатцас цыргәара изызуа акәны ицуп икыта гәакьа Гәыцынтәи иааигаз, Аҕәатәи 20-тәи ашкол афы изцитцаз, нас Аҕснытәи ахәынтқарратә университет аҕны еихеихаз ихатәи бызшәа агәбылра, инартцауланы адыр-ра, анырра, инхьамырнаазакәа ганрацәала ахархәара. Уи абызшәа аматц иуеит, абызшәа ахаҕагы иара ифәхәи ахәарафы иматц ауеит: иажәакәа имданы иззырхоу ркынза инанагоит, иара уаҕа ақьаад акәа рыеҕтарыҕсоит, иаарлас-ны аҕата рхылфеиартә еиҕш ихианы.

Иахьатәи аамтазы иалкаан хәхцәажәо халагеит ххатәи бызшәа интырхәцааны издыруа данахцыло. Араҕа иҕьа-шьатәу хәа акгы ыҕазам, аха ас еиҕш ауаа, еихарак афар рабицарахь иатцанакуа, абызшәа ииашаны, инагза-ны, иатцатәаху амазақәа атдыраан иалацәажәо, иалафуа анахбалак хәҕара хәцнатцоит, хгәи тыпцраауа хәанатцоит. Избанзар, ишдыру еиҕш, хбызшәа иалахьынцәахарызеи хәа хгәи тыпцаауа хашьклаҕшуеит, иахьынзәхалшо хәхзызаа-уеит, хаблачыц еиҕш ихәхьчар хәтахуп. Убри азы ауп сара чыдала аинтернет сайткәа ркны цсышәалада акгы заны-сымцо. Убартқәа рганахьала узфьыҕшша дыруазәкуп зыз-бахә сымой Алхас Чхамалиагы. Уи аинтернет аҕны иқә-гыларақәа ирытызбаауеит иажәа рацәамкәа, аха акырза игәылыршәан, сахьаркыратә бызшәа цқьала ихшыфцак ахархәафцәа иахьрызнеиго. Хбызшәа иаумырхәо акгы ыҕазам, хәтыр ақәуцар – хәтыр уқәнатцоит!

Аҕсны ашәкәиуфцәа Рассоциациеи Аҕсны ажурна-листцәа Реидгылеи рлахьыла, еиуеиҕшым аматцуратыҕқәа (агазет «Аҕсны», ажурнал «Аҕазара» ухәа) ркны аус зухьой, Аҕснытәи ахәынтқарратә университет аҕсуа бызшәа ака-федра артцафы, агазет «Аҕсуа университет» аредактор хада Алхас Чхамалиа ирфеиара ахцәажәара абызшәала

изхацсыркыз, уи зегы иреихау малны иара иахыцу ауп. Иаазгоит уи зырцабыргуа җырыштәкәак.

Зегь раҗхьа иргыланы, иалкаан хзыхцәажәо ашәкә җыц «Алаҗшхәа» иахьзитаз мацарагы иуеилнарка-ауа рацәоуп. Ажәа «Алаҗшхәа» асахьаркыратә ажәа иазааигәазоу ида, ус баша ацәажәараҗы имаҗны рхы иадырхәо аҗынза инеихьейт. Ари ажәеи ашәкәы еидна-кыло атематика рацәеи акырза еикәҗыртуйт, ихеибар-тәаауйт. Арҗеиаҗы илаҗшхәаа иташәаз, икәшамыкәша иҗоу ахтыскәа, иалкаау ауаа ишырзикуа ашәкәы ахьза-ла мацарагы аҗхьаҗ еиликаартә ихәоуп. Алаҗш иташәо атемакәагы ирымоуп хәаак-хәаак. Ауаҗытәыҗса идунеи ашта уанҗейталак, ишәхымс уанахыслак угәра шиго уанхарц азы аҗхьаҗ иҗынза инагатәу ахәааҗы аанкылаара зылшо, ахәаа иахымсуа шиакәу иаразнак ишәкәнарҗәҗәоит ашәкәы ахьз «Алаҗшхәаа».

Җаҗхьа абызшәа аганахь схьаҗшуа иаазгоит ашәкәы злаатуа раҗхьатәи аилкаанта (аочерк) «Аетцәа лашеи амра шашеи» аҗнйтә цәахәақәак. Раҗхьа иргыланы, иара ахьз ма-царагы хәцәажәоит, иагьхаилнаркаауйт «аетцәа» иадыр-кыло ауаҗы «амра шаша» дшаҗызоу, уахынла аетцәа еиҗш, җынла амрейҗш дышкаҗхо, дшылашо... «Жәҗан җамҗамра ихыҗсалаз аетцәақәа...» – ихәоит уи аетцәақәа хаблаҗы ицәыртдырц, хәхшыҗ аҗы илашарц, рыҗсы җейтдырц. Ааи, нас, ус ауми ажәа амаршәа акышәа иакәшәаз, аҗыкәашеиҗш ирхәмарырц алшоит. Хьызшәа убриакара ибеиоуп, аҗуре-иҗш ибжәам ххәыцрақәагы ишшәырза аҗаз рыкәыргылаара алшоит.

Аилкаанта ахьз «Аетцәа лашеи амра шашеи» мацарала-гы автор аҗхьаҗ ихы-игәаҗы инеигоит уаҗы лаша дуззак ишизикуа ицәахәақәа. «Ашәкәыҗыҗы аетцәеиҗш ихылт-уйт алашара, амрейҗш – аҗхарра. Урт ршәахәа хаақәа – иразоу, ишәоу-изоу ажәақәа роуп...» – абас иҗуйт Алхас ашәкәыҗыҗы хатәра иажәақәа амра хатә иадкыло.

Автор амши атхи, аетцәақәеи амрей рахь ихәыцрақәа, «иаартрақәа» имырмыцхәцәақәа, сахьаркыратә ажәа ссирла дрылацәажәо ауп ашышы-шышыхәа ифырхатә хада Баграт Шьынқәба «иашта тбаа» хшынҗейгало.

Баграт ду изкны ажәа ахәара гәагыуацәоуп, иара аиҳа-быратәи абицара рзгы. Аха Алхас Чхамалиа уи дацәшәом, избанзар, ицуп «мыц зымхәазо абцар», ажәа «амалкәа зеггы ирмалу», иара убас ахи-ахшыџи, агәәтеи, адоухаи.

Абар Алхас ашәкәыџы ду иахтынратә дунеи аштә дантало аамтзасы ииџуа иажәакәа: «Иаахакәыршаны убри еипш хауа чыдак ыкан, иџыцу дунеи ссирк хәтаазшәа, алакә тәыла еипшыз, ахы унардыруан доухак. Ауада ат-замцкәа ракәзар, ицәажәон адунеи икәу ауаатәыџса зеггы еицырзеипшыз бызшәала – аразра, абзиабара абызшәала...»

Апоет, апублицист Алхас Чхамалиа ашәкәыџы ду Баграт Шынкәба идоухатә дунеи абеиара цәала-жыла ишиньруа, уи ирџиара ахьеилашуаз иџны атызкәа мацара ажәадагы ишиацәажәо дыртабыргуеит арт хыхь ихәоу иажәакәа.

Автор ацстазаара ахатә дкыднакьахьоумашь, изырхәозеишь арт ажәакәа хәа ахәыцра узцәырымтырц залшазом анаџстәи ицәахәакәа уанрыџхьалак: «...Аха алашьцарагы далсны дымныкәар, хәычык аџабаа имбар, дымгәакыр-дымтәакыр, имџаџы икаџхо алашара зыџсоу изымдырыр, ишахәтоу ахә изымшьар калоит, ирымхәои, ацәгьа умбакәа абзиа уздыршам хәа...»

Итцабыргны, Алхас сара дахьынзаздыруа, ирџиаратә мџаџы икалахьеит имаџ-иду аџынгылакәагы, «ашьап-џаршәкәагы». Аха уи ус аламала згәы казыжьуа, ма ихьатцуа дреиуам. Заманала идыруеит апоет, апублицист иажәа шыџшыоу, иажәа штоурыхтәу, насгы ауадаџракәа раангы ауаатәыџса рымџа зырлашо етәаны, мрәшеишеины ишыкало. Уи шыкәзыргәгәо цәахәакәоуп: «Ашәкәыџы – аамтә хәашькәа раан, атоурых атхлашәкәа рзы ажәлар рымџа зырлашо етәоуп. Акәтагь цымезакәа ианбылгьо хәа ханаџу аамтззгы, уи аџхарра рзишоит цәала-жыла, доухала ишәырц, еизхарц азы, ускан уи дымрашашоуп...»

Ихатәроу, акыр збахьоу, ацстазааратә цышәа ду змоу ухәап абас еипш икоу Алхас Чхамалиа ицәахәакәа уанрыџхьо: «Зеггы аамтәк-аамтәк рыман, напынтәк-напынтәк рыман, иара убас лахьынтәк-лахьынтәк...»

Итцабыргны, ари апсҕазаараҕы зеггы напынтдак-напынтдак рымоуп, аха иҕоуп шыоуку рнапынтда рзеилымкаа-закэа имҕасны ианцо. Иҕоуп даҕашыоуку рнапынтда заа рцэа-ржыы иананыруа, гэыла-ҕсыла ианрыдыркыло, анцэа иҕаҕхыа рнапынтда анагзара ианаамтоу рҕаназыркуа. Убас, заа напынтда здырыз, изнырыз дреиуоуп Алхас Анатоли-иҕа. Уи инапынтда хада – ажэа аматц аура ауп! Ажэа – зыҕсы тоу абаҕа! Ажэа антара иаанаго – имызуа, имҕсуа, атоурых аҕны аныжыра ауп.

Раҕхыа иргыланы, Алхас Чхамалиа – дпоетуп! Уи апсуа пхыаҕы дызлеидырыз раҕхыатэи ирҕиаратэ мҕа ахытцхыртэ ауп. Аха уи инаштырххны Алхас дцэыртцит публицистк иахасабалаҕы. Апсны итытцауа ажурналкэеи агазеткэеи рҕы шамахамзар иҕазам уи ипублицистикатэ кэҕыларақэа акыпцхь ахыырымбо. Урт иреиҕу хэтэк рылкэшэааны ари ашәкэы аҕны еизгоуп.

Ашәкэы «Алапшхэаа» атематика акырза итбаауп, излаоу ажанрқэаҕы еиуеипшым. Урт иреиуоуп, иаххэап, апублицистикатэ жанрқэа – аилкаантда (очерк), аилкаа-сахьантда, ахтыстыпҕба, амҕатэ нцамтақэа, агәтахэыц-рақэа ухэа убас итцегы. Аха убарт инарываргыланы, ари ашәкэаҕы еизгоу аматериалқэа рҕны автор даацэыртц-уеит длитературатэ критикны, дказаратцааҕны, зны-зынла дытцаарадырратэ усзуҕны. Урт зеггы ҕыҕгәэала иахдырхэоит Алхас Чхамалиа апублицистикаҕы, алитературатэ критикаҕы, атцаарадырраҕы еицеизеипшны аус рыдиуларц шилшо, ҕыара ҕсыҕеракҕы шааимырҕшуа.

Еиуеипшым атематика аарпшраҕы еиуеипшым ажанрқэа ихы ишаирхэо ала, иҕахтар халшоит алкаа – Алхас Чхамалиа иарбан хырхартазаалак рҕны ажэа ицааиуеит, ажэа игәтыха аирхэоит, ажэа ихыкэкы ахта итанаршәуеит хэа. Ус анакәха, Алхас иажэеи иуси еимадоуп, ажэа хыыршәыгә аматц аураҕы ицуп анцэа ицишаз абаҕхатәра, уи ианацла иааипмырҕыазакәатэи ахы аус адулара – абар алтшәа, акымкәа-аҕамкәа ашәкэы хазынақэа!

Ашәкә ҕыц «Алапшхэаа» иагәылоу афотосахыақэаҕы дара рхала рҕахэы рхэоит. Урт автор ишьтихуа атемақэеи

иара ихатарей гәйлдыртәауеит, ихадыртәауеит, илабфе-
бартәуеит, аңхьафгы еиха даднаңхьалоит.

Иазгәастарц стахуп, Алхас Чхамалиа даеа хырхартак
аңынгы икәфеиара ҳацәымфашьо ишаҳбахьоу. Уи аредатор-
ракны ибафхатәра ауп. Алхас Анатоли-иңа акыршықәса ине-
ипынкыланы Аңснътәи аҳәынтқарратә университет итнажьуа
агазет «Аңсуа университет» редактор хадас дамоуп.

Алхас Чхамалиа агазет напхгара аңтоижьтеи акырза уи
ахафәра аҗеитанакит, ирхиахеит гьама ҳаракыла, иаанахәе-
ит аңштәи рацәа, иазыңшаахеит зхатабзиара ҳараку ақьад,
атекстә материал хатәаахеит афотосахьақәа рыла. Агазет
саркьатцас ианыңшуа иалагеит ауниверситет аңстазаара,
ианахбаалоит ҳхы-ҳҗы, адакьақәа ркынтәи ихахауеит ҳа-
студентцәа ргәеисыбжь, хлымха итыуеит афәра иацу ачча,
алахҗыхра. Арака иркьыңхьуа аматериалқәа иахдырбоит
хҗар адыррақәа рдунеи ахь ршьафәқәа шыкартцо.

Алхас Чхамалиа агазет аусура иацу акәаматцама-
рақәа здыруа, аматериал аоперативтә кәзшьа ацәмзырц
иццакуа, ауниверситет аңны имфасуа ихадоу ахтысқәа
ралкәшәаашьа иақәшәо редакторуп. Зкьыңхьымтақәа
агазет ахь ирлас-ырлас иназго ҳастудентцәа рацәажәашьа
дақәшәоит, рмаршәа кны ирыгу-ирыбзоу реиҳәоит. Аре-
дактор икәзшьа бзиақәа агазет ианымңшырц залымшеит.
Иахьа уи атематикеи аиҗкаашьеи аңхьаф акыр даднаң-
хьалартә иҗоуп.

Арт ашықәсқәа ирылагзаны Алхас Чхамалиа ихы
ааирңшит афотосахьаҗыхы кәза иакәны. Уи удафәра дук
атцәмтақәа инапахьы иааигеит афототыхра иатцәәаху
амазақәа, итыхымтақәагы рхатабзиара ҳаракны, атыхратә
технология иақәшәо аинтернет асаитқәеи амасса информа-
иатә хархәагақәеи рахь ицәырцуа иалагеит. Урт лабҗаба
иахдырбоит имфәҗысыз ахтыс, афакт. Аригьы кәзара дууп!
Фотосахьада иахьатәи аамтәзы аинформация алартәара
залшазом.

Алхас Чхамалиа аинтернет иҗеигало аинформация,
насгы ирыцу афотосахьақәа рыла ауп зегь раңхьаза-
гы иахьынтәихахауа, иахьынтәиабо ауниверситет аңны
имфәҗысуа аҗыцрақәа зегьы.

Абарт зегы ирчиданы, Алхас Чхамалиа мац-мац ина-
пакны аагара дафуп авидеожурналистика. Ихала итихуеит,
амонтажгы кайтоит ауниверситет апрофессор-рцафрате
еилазааракны инагоу ауаа рнысымшакеа аазырпшуа авидео-
нцамтакеа рцикл. Урт гылыршааны аинтернет сайткеа ркны
хрыхеапшыртэ еипш атагылазаашыа хайто далагеит. Арака-
гы иаапшит ажурналист Алхас Чхамалиа иказара авидеоо-
ператор, амонтажкцаф, урт роума, иара режиссиорк иахаса-
балагы. Арт зегы еизакны излоу ауафы шыатанкыла дбаф-
хатэроуп хымпада.

Абарткеа зегь рыла Алхас ицэыригеит атоурых ду,
шыафе-шыафе аццара дафуп афото, аудио, авидео архив ду.
Урт хапхыака еихагы иматэахэ духоит. Ускан ауп инарцау-
лан ианеилкаахо Алхас иахыа ихы шытымхзакэа дызфэ аус
иацданакуа.

Иазгэататэуп, Алхас Чхамалиа дызфэ иусуреи иапшыга-
ракеи ркны иахынзалшо ала адгылара шиито аунивер-
ситет аректор, академик Алеко Алыкыса-ица Гэарамиа.

Абарткеа зегы инарчидангы Алхас Анатоли-ица Ацс-
нытэи ахэынткаратэ университет акны апсуа бызшэа
иазкны астудентцеа алекциякеа дырзапхэоит, афар бзиа
ирбо лекторуп. Ауниверситет азеипш ускеа, анаукатэ кон-
ференциякеа, аицыларакеа, ахэылпазкеа зегы активла
дрылахэуп. Убас, уи Ацсны антытгы изныкымкеа афорум
дукэа ихы рылаирхэхэеит, апхыахэкеагы игахэеит. Зыз-
бахэ ххэаз зегы ирыбзоураны ауп Германия иаццаз, Пра-
га акалакь афы икоу Европатэи ауниверситеткеи иреи-
хау ашкол артцафцеи ассоциация хатыр зкеу алахыла
хэа ахыз зихтцазгы. Ари еихызара дууп макыана ас икэып-
шу ауафы изы.

Абасала, Алхас Чхамалиа иахыатэи атехнологиатэ ыц-
лагалакеа зегы знапакны иаазго, аамта зшыафе акэшэо,
имаашыо, ицшаауа, иааипмыркыазакэа уахи-ени еипшыны
аус зуа, ахэатэы змоу, ахэашыагы иакэшэо, хырхарта ра-
цеала ажэа зырфеио, ажэа апсы ахазтцо, иалкаау ахтыскэеи
ауааи атоурых афы инзыжыуа, макыана икэыпшу, аха ме-
хакы тбаала аус зуа Ацсны антытгы ирдыруа апсыуа гее-
илыххоуп. Уи зыршахатэа акакэны апхыаф иуиркуеит ари

ашәкәы. Аха макъана ҳақхыақа шақа хкы рыла ҳиргәырға-
раны ҳакоу саназхәыцлак, сгәы тыңраауеит. Анцәа ихәа-
аит, Алхас Чхамалиа иеипш аңсуа арқарцәа рхыңхызара
иазхәуа, иара ицзааит аманшәалара дыццакны дызғалан
днеиуа арғиаратә мардуан аҕны.

*Екатерина Бебиа,
апрофессор*

АЕТЦӘА ЛАШЕИ АМРА ШАШЕИ

Саныхәычыз даара бзиа избон амш бзиақәа раан, ацша хышәашәа атцла махәқәа рбыгъқәа еихыршәшәо, ирхәма-руа иаман иандәықәыз, қашта итагылаз аха амцан икар-шәыз акәахьча шкәакәа снықәианы жәван цамцамра ихыпсалаз аетцәакәа рзыпшра. Ускан исыздыруамызт аду-неи афы иаакоу зеггы шейдхәалоу, зеггы тыпк-тыпк шыр-залху, «напынтдак-напынтдак» шрымоу, имыцхәу, мамзар-ггы иатахым хәа акгы шыкам. Аха, зегъ дара роуп, сашьтан ицеггы иааигәаны зеггы реилкаара, рдырра. Еикәыпхьазо сфаасхон абыргцәа ркынтәи исахақәахьаз аетцәакәа, мам-зарггы аетцәа гәыпқәа рыхьызқәа: Жәгараа, Етцәацәа, Хымсарацәа, Асар рымәа, Ашьха рымәа, Амәақәа ры-етцәа, Нартаа рыетцәа, Шарпыетцәа (даеакала уи Ашаеццәа хәаггы азырхәон), Хәылпыетцәа, Амшынхәаеццәа, Жәырқы-етцәа, Аишәахьча, Ахьча иетцәа, Ашәуа иетцәа... Нас акра-амта алапшхәаа зеггы еипхышышьәауа урт снарышьта-лон. Икан игәастоз, исызгәамтоз, урт зеггы аамтак азы реицбара залшомзаарын. Избанзар дасу инарыгзон еиу-еипшымыз «анапынтдақәа», еиуеипшымыз аамтақәа рзы. Иаххәап, Шарпыетцәа (Ашаеццәа) «напынтас» иамоу, изы-зку амш ашара ишазааигәахоз акәын. Уи иацны ифыхоит апсаатә, аттар рашәабжь аацәырыргоит, арбагъқәа ракәзар аикәфьтра иалагоит, ауаатәыџсаггы хымапсыма иџагыла-ны русқәа нхацдыркуеит. Ара зеггы еидхәалоуп, урт рахьтә акы анеипкыа, ианыкамла, адунеи ақәзаара иацу аинаала-ра еилахәоит, иацәызуеит агыама.

Аетцәакәа ирызкны сара исыман схәыцтәы философия. Иаххәап, зегъ реиха илашоу етцәак збар, ибзианы издыр-уаз, иааигәаны избахьаз, уафы цқыак, уафы лашак идкы-ланы сахәапшуан. Икан иара убас, убри аетцәа убри ауаџ итәуп хәаггы схазы ианышьақәсыргәғәалоз. Ирхәонггы исахахьан адунеи иаакәу ауаатәыџса зеггы етцәак-етцәак рymoуп хәа. Ус акәзар... Сналагон схазыхәан даеа лкаа-қәак, аартрақәак рыкатцара.

Сазхәыцуан иара убас амра шашаггы. Аетцәа лашеи иа-реи, ганкахьала, еидкылашьа сзыкатомызт, аха даеаганка-

хыла, зынза еипшнысшыалон. Уи адунеи иаакәу зегы еи-
цырзеипшны иахылашоз, иахыпхоз акәын.

‘Енак зны, уахынла, аетәакәа ххаарцыруа, апсуа штәк
ағы гәыпшык афар хаизаны ажәеинраалакәа хрыпхьон.
Арака икан, шамахамзар, апсуа поетцәа зегы ражәеинраа-
лакәа. Аха еихарак далахкаауан азәы. Уи Баграт Шынкәба
иакәын.

Ажәџан ашқа схы санааџаха, илаша-лашо, зегы иаа-
рылукартә еипш икыдын етәак. Убаскан иаасгәалашәеит
саныхәыцыз аха амцан стәаны икастоз «аартракәа»
ртәы. Сагыезыскит уажәы аетцәа иадыскылаз ашәкәыџы
иааигәазаны иеилкаара, «итцаара». Цоуп, алитературала
издыруаз, сзыпхьахьаз ашәкәкәа рыла исымаз адырракәа
мачзамызт, аха сара еихаз сеазыскит, истаххеит «иаарп-
шымыз аарпшра».

Аухантәарак таха снаџомызт сыгәтакы, сшазхәыцуаз
ацәа иаасымнахит, икалап пхызлагыы избазар, аха уртқәа
ртәы гәынкыланы еитасхәартә еипш акагы сызнымхеит.

Баграт Уасил-ица Шынкәба. Дарбан апсыуоу жәлар
рыбзиабара иапсахаз ари ауаџ ихыз лашеи иџымта ссир-
кәеи ззымдыруа! Уи хара хаамта дафырхатцоуп.

«Б. У. Шынкәба Апсны азы убас дхаман, Л. Н. Толстои
Урыстәыла дышрымаз еипш – дпоет дуны, дыртәџны, ами-
лат рдоухатә пшыаџны», – абас лыџеуеит атцарауаџ, Апс-
нытәи ахәынтқарратә университет апрофессор М. Г. Лада-
риа. Ааи, уи цабыргуп. Избан акәзар, апоет икалам ицыцит
хәызмазам аџымта ссиркәа. Урт иахыагы апхыаџцәа
рыџнуцқа актуалра змоу арџеиамтакәа ирхыпхыазалоуп,
апсуа литература ахытәы фонд иалоуп: ароманкәа – «Ахра
ашәа», «Ахахә еиџса», «Ацынтәарах»; аповест – «Чанта
дааит»; абалладакәа – «Афарпын», «Асаби»; ажәеинраа-
лакәа – «Ажәа», «Кофта шкәакәа», «Раида гәышья» ухәа
убас итегы.

Апоет ирџеиамтакәа зегы аамта цацыпхыаза еиха-еиха
иштырхуеит, иџыцны ирыдыркылоит еизхауа абицара ґа.
Урт азагоуп, ихшыџрцагоуп иахыатәи афар рзы, апхыака-
гы ус акәхоит.

Ирацәоуп Б. У. Шынкәба алитература аганахъала илirшаз, имч зыкәхоз акафы даанымгылеит, ауаажәлар-ра-политикатә, атцааратә усқәа инарываргыланы ґ-на-пыкла ишътыхны икын арфеиара аус. Урт рахътә акгы камыжьзакәа «еивакны» иааигон. Шака ирацәази апоет итцегы ижәлар иреихәарц иитәхыз, игәы итцхоз атемақәа, еиуеипшым азцаарақәа ухәа...

Б. У. Шынкәба изку гәалашәарақәак азгәатазарц, хыхь ишысхәаз еипш, «иаарпшым аарпшра» хыкәкыс икатцаны, исызбеит сиецәажәарц уи ица Бинур Шынкәба. Уигы иа-аигәаны дыжәдыруазарц стахын.

Бинур Баграт-ица Шынкәба дынхоит Урыстәыла ахтны-калақь Москва, аха ицсадгыл гәакъахь имоу абзиабара азыхь табара ақәым, ирзуам аимадара. Еикәырханы иааи-гоит иаб ихәыштаара.

Бинур Шынкәба занаатла дынцьныруп. Урыстәы-латәи ауаажәларратә академия аушътымтацәа дреиуоуп. Дтаацәароуп, хәык ахшара драбуп. Уртгы иреихазоу атцарайуртақәа ирылгахъеит.

Бинур Баграт-ица хыла иара ишқа исымаз азцаарақәа рахь сиасаанза, хәыцәагы хнарыфныс-аафнысны иаабеит апоет дахьынхоз афны ауадақәа.

Иаахәкәыршаны убри еипш хәуа чыдак ыкан, ифецу ду-неи ссирк хәтаазшәа, алакә тәыла еипшыз, ахы унардыруан доухак. Ауада атзамцқәа ракәзар, ицәажәон адунеи иқәу ауаатәыфса зегы еицырзеипшыз бызшәала – аразра, абзи-абара абызшәала. Асахьақәа... Цъара иубон Баграт Уасил-ица ианиаазтәи аамта, даеацәара – иуафыбжара днахыхәхәо, не-ихыркәа имамкәа иус дафны. Убла иаахгылон апоет аурыс шәкәыфәцәа дукәа А. Т. Твардовски, К. М. Симонов, Р. Ф. Каза-кова ухәа дрыгәтылакны. Кәакык афы икнахан «игъазгъазуа апсуа кама», цъара игәагылан апса зхарсыз алабашья. Урт зегы «шхазхьяуазгы», цъаала «хнарымпытыцны» стол хәычык хнадтәалеит.

Ауада афнуцқа иаатынчрахеит, цытраамтак фымт хтәан. Амала, адәахьынтәи иаафуан еибархәмаруаз ахәычы ра-цәа ршыкбжы.

Сара истахын Бинур иецәажәарала жәлар рпоет ду Баграт Уасил-ица иахзымдыруа ицстазаара аганқәа ра-

– Иара еснагъ игъы итхон ацсадгъыл азцаара, – иажэа наигзон Бинур. – Зны сиязцааит, абри ароман «Ацынтцэарах» афра угэазырцхеи, абри атема зышътухи хэа. Атакс ус ихэеит: «Амилац хэыцкэа еснагъ ашэартара итагылоуп. Уажэы Асовет мчра ыкоуп егыуп, аха аамта даеакала ицар калоит, ускан хара икахцаша хус-ххэыс аадыруазароуп. Амилац мац ртэы цэгъоуп». Абри иара есымша ихэон.

Игэастахъан, хэычык икэрахъ даннеи еиха анцэа иахь ихы ишътуа дшалагаз. Убри атэы ароман «Ахахэ еиѿса» афынгы ианыцшуеит, уи атцакы гэгэоуп.

Ирацэафын хэфны асасцэа иахтаауаз, уи зегъы хаигэыргъон.

Исгэалашэоит, А. Т. Твардовски ажурнал «Новый мир» афы А. И. Солженицын иѿымтакэа «Один день Ивана Денисовича», нас «Матренин двор» ананитца аамышътахъ, иу-сура дамырхын, Ацсныка дааит, акраамта абра хара хэы, Цлоу дыкан.

Саб иказшъа ацыдаракэа шэразцаауазар, исхэарц сылшоит, егъа ауадафра дакэшэаргъы, адунеихаан игэы каижъуамызт. Ажэеинраалакэа рыпхъара бзиа ибон. Зны-зынлагы ацхъарца аанкыланы иацыргызуа иѿааихон.

– Иахъа, хауаажэларафы, даеа аамтанык еипшымкэа иалацэажэоит ацсуара апроблема, уи аикэырхара, аныкэ-гара ухэа. Шэара иахъынзажэдыруа, дышцэзнеиуаз Баграт Уасил-ипа атацэа рфы абри азцаара? – абас афынасыр-хеит Бинур ишка анаѿстэи сызцаара. Иара уиакара ахэыц-ракэа иерыламгалакэа, иажэа разаны дналагеит:

– Сара усазцаауазар, ацсуара аѿнатаѿоуп иахъалаго. Ахэычы иаазара даара иуадаѿу акоуп, баша ирхэом «азэы иаазара азэ дацсоуп» хэа. Ари адунеизегътэи проблемоуп. Сгэаанагарала, ацсуара хэа хазѿу, сара уи тцаарадыррала итызцаауа раткыс издыруеит хэа схэом (иаххэап, атцара-уаѿ Ш. Д. Инал-Ипа иеипш сара исзымхэар калоит), аха уи анцэа иахъ, адоухахы еиха ахы хазар калап, адэахъ-тэи аформахэа хазлацэажэо рааста. Ацсуара ххэеит, аха ажэытэ ажэлар иныкэыргоз зегъ бзиан хэа ххэаргъы кала-зом. Ажэлар идеалтэны рыкатцара иашам, идеалтэны икау-

таша азэызатцэык иоуп – Ҳазшаз. Абри атэы саб еснагь ихэон.

Ускан аазара зынза даеакала имѡапысуан. Уажэы сара исзеилкаазом... Ҳаб мызла афны даныѡамызггы ыѡан, аха сахэшьеи сареи аѡсуара хауит афната аѡнытэи. Уи адоуха еснагь хафны иѡан. Иахьа аамѡа аеаѡсахит, уахьынаѡш-ааѡшуа иубарѡоуп уи хаѡсуараггы ишаѡрасыз, еиѡаракггы аѡар рганахьала. Маѡк еипѡьеит аѡааѡеи ахшареи ирыб-жъаз аимадара. Урт рахьтэ азэырѡы ринтересѡа хазхеит...

– Иахышэѡаауазеи атдыхэтэантэи аамѡазы амѡатэ машэырѡа ирыхьаны аѡар ахьѡахо? – сѡаеит сзыѡ-ѡаажэоз ауаѡы маѡк снаипѡѡлашэа, хэарада, азэггы уи бзиоуп хэа шахимхэаауа шыздыруазггы. Аха истаххеит иѡэыригаз апроблема иѡеггы инартѡааны далаѡаажэарѡ. Иѡалап сызѡара цѡа аѡэыргылашья саѡэымшэазарггы. Аха исхэарѡ истахыз хэаны салгаанза иара еиликаахьан. Сажэа алгахаггы сымѡакэа дналагеит:

– Ари даара трагедиа дууп. Зегь ѡазѡо аазароуп... Иахьа жэа-нызѡь доллар иаѡсоу амашьына аахэаны ахэыѡы даѡэуртэоит, аха хэыѡыггы ухэыѡыр ами! Уи адунеихаан-ггы аусура иѡаххазом, идоуха маѡѡоит. Азакэанггы ыѡоуп, зегь ыѡоуп, аха урт акаггы ахэазом...

Енак саб сиязѡаит, иарбану уара уаажэларратэ иде-алс иупѡхьазо, ажэлар рыѡиараѡы хымѡада иаѡѡаху хэа. Уи аѡак зынза иѡьяѡзаны иситэит: «Иааѡѡаххалакггы, амала, аматериалтэ беиара маѡ». Убри аѡнытэ, хэыѡык анѡа иахь, адоухахьы хьынхэыр еиѡзар ѡалап. Уи ада ахэынѡѡарра аргылар залшазом.

Бинур аѡаажэара даѡын, сара слымѡа кыдѡаны сзырѡуан, хыхь ишысхэахьоу еипѡш, убри аамѡазггы хазну адунеи ду сазхэыѡуан. Араѡа исыѡхрауан саныхэыѡыз, аѡа амѡан икаршэыз акэахьѡа шѡакэа сыѡэианы аетѡаѡа саныр-зыпѡлоз зхы скхьаз схэыѡтэы философиатэ хэыѡраѡа.

Иаххэап, еснагь амра пѡалозар, аѡѡѡхэа хымлар, аѡа амур аарѡара хэѡанакны хниазаа хѡар алшоит. Аетѡаѡа раѡэар, хэарада, урт еснагь ажэѡан ѡдырлашаауазар бзи-оуп, аѡара иѡо амѡа идырбоит, игэыхэтэы дахьыргызоит. Аха алашьѡараггы далсны дымныѡаар, хэыѡык аѡбаба

имбар, дымгәақыр-дымтәақыр, имғаҗы икаҗо алашара зыҗсоу изымдырыр, ишахәтоу ахә изымшыар җалоит, ирым-хәои, ацәҗа умбакәа абзиа уздыршам хәа. Ус анакәха, хаҗстазаара зеггы җышәаразар, ацәҗеи абзиен рыҗбагы гәатан руакы алаххырц хазшаз ихәтәеишыазар?.. Мап, мап, саланагалацәеит, еиҗуп хаиҗәәжәарахә схынхәыр.

– Маҗк шәалацәәжәар стахын Баҗрат Уасил-иҗа ақыта дшазыҗаз... – абас сналагеит анаҗстәи сызтаара. Убри аамтазы иаггәастәит уажәы Бинури сареи хаидтәаланы хаицәәжәара агазеттә җәәжәара, аинтервиу хәа хзышытоу аформа шышытнахыз.

– Ақыта, хәарада, даара пату ақәитцон, игәхәааигон, лас-сы-лассы уахә дцалон. Дарбан аҗсыуоу нас ақыта иадхәа-лам, уи бзиа изымбо!

Җәнак зны, ақытаҗы ахәыштаара хәҗхәатәан. Иара ила еихмырсыгызакәа акраамта амцахә дыпшуан, җымтзакәа. Нас ус җәаиҗит: «Абри амца аҗакы даара игәҗәоуп. Ажәытәан, абас ахәыштаара иакәшаны, амца иахәаҗшуа ианаатәа-лоз акәхарын ианырызбалоз ирҗеипшыз ацәҗарақәа, аи-башырақәа раан ишықәҗаша, аҗа ишиҗагылаша». Аҗыхәтәа-ны, инаҗшыны иазгәеиҗәит: «Аҗсуа имца, ихәыштаара ыҗа-наҗы иаҗсуарагы ыҗоуп, ихәтарагы аанхоит. Абри зеггы ирхадароуп хаҗсуараҗы, абри шәхәшәмырштлан!»

Хаицәәжәара шцац ицон, саанрыжыуамызт схәыцрақәа, сашытан «иаарҗшым аарҗшра», схатәы аартрақәа рыҗатцара.

Дызустада ашәҗәыҗы? Издыруада уи адгыл аҗы инхо еҗәа лашазар, мамзаргы җсы зхоу зеггы зыҗхарра рзызшо мра шашазар?

Еилыскааит акы. Ашәҗәыҗы – аамта хәашықәа раан, атоурых аҗх лашәқәа рзы ажәлар рымға зырлашо еҗәоуп. Акәтаҗ җымҗзакәа ианбылгы хәа ханаҗу аамтазгы, уи аҗхарра рзишоит цәала-жыла, доухала ишәырц, еизхәрц азы, усҗан уи дымрашашоуп.

Ашәҗәыҗы аетәеипш ихылтәеит алашара, амреипш – аҗхарра. Урт ршәахәа хаақәа – иразоу, ишәоу-изоу ажәақәа роуп. Ус анакәха, еилыскаарц стаххәит ашәҗәыҗы иажәа тынха.

– Ирлахынтоузеи, насгы азәыр аус рыдиулома Баҗрат Уасил-иҗа иҗынхаз анапылаҗырақәа? – схәеит апоет

хымҗада, иҗыцу, аҗхьаҗцаа зыргьырҗаша ашымҗаҗа маҗымҗаа имахарын җаа сҗы иаанаганы.

– Анапылашыраҗа имаз еидкыланы җ-томкны аҗыҗра иазырхиоуп. Аха иҗоуп асалам шәыҗаҗа уҗаа убас иҗе-ггы. Саҗаҗыҗеит уртҗы рҗыҗра алыршахап җаа.

Җаиҗаҗаара маҗк иаухазшәа сҗы иаанаган, исыз-беит Бинур ишҗа аҗыхәтәнтәи азҗаара стиирҗ. Аха маҗк-ггы слакҗакуа сааҗәхеит, избанзар ираҗәан еилыскаарҗ истахыз, мшәан, «иаарҗшым аарҗшра» ус имариоума?! Маҗк саҗаҗәшәон схы иадыстҗаз аҗакҗхыҗәра. Аха сәааи-зызган, аҗынасырхеит:

– Дзызхьаауази, насҗы гәыҗхас имази апоет иҗстазаа-ра аҗыхәтәнтәи амшҗаа рзы?

– Даара хьаа дус иман аҗәлар рыбҗьара маҗк абри аҗыҗеибагара иибоз, политикатә җазшәала аҗеишшара... Игәы иҗхон иара убас хбызшәа аҗагылазаашәа, хыҗхьаза-рала хмаҗра – хдемография азҗаара. Нас еснаҗ иҗәон: «Ахәынҗқарра дуҗаа раастаҗы хара еиҗа аполитика җа-мазароуп. Аибашьра җаиааит, ари ус дуззоуп. Аха еиҗәоу даҗа «еибашьра җәҗәак» җалараны иҗоуп. Иаауа аҗа еиҗа-ггы дыҗәҗәоуп, еиҗаҗы дбааҗсуп. Убри аҗы хзаиааир – аҗеиҗш дузза хзыҗшуп...» – Сара сшанханы сихәаҗшуан, нас азҗаараҗы иҗеит «дызустәда иаауа аҗа» җаа. Иара аҗакс «аҗара» иҗәеит. Нас маҗк даатҗылан, инаҗиҗеит: «Уи ишахәҗоу ахархәашәа хзаҗымшәар хусҗаа ееихом, хдоу-хаҗы даара иаҗырхаҗахоит. Иахәхьчаз хадҗылҗы убри «аҗа» иҗамихыр алшоит...

Ииашоуп, адунеи аҗы иҗару-ибеиоу есымшаҗы иҗан, иҗалоит. Аха дасу дызқәиҗу ихатәы дҗыл имазароуп иҗәынҗқарраҗы. Җ-напыкла иктәуп аҗыҗаҗаа, убрахь ихынхәтәуп, аҗыҗа акәын еснаҗ хаззоз». Абартҗаа раҗәын еиҗарак саб гәыҗхас имаз.

Исҗәалашәоит, уи лассы-лассы ииҗәалоз даҗакҗы: «Аҗстазаараҗы узызхьааша, ухы зыхҗнущаша җаа акаҗы ыҗазам ухәышҗаарамҗеи уҗсадҗыли рыда, урт рыҗбаҗы аҗоуп. Уи азы аҗәҗара, ианамузаҗы ахы аҗәҗара иҗшьоу усуп». Абри аҗакы аҗынҗ җстазаараҗы аҗар еснаҗ иазхәыҗлар сҗахуп, – абри ала иажәа хиркәшеит апоет иҗа Бинур.

Сара акраамта ҫымт стәаны уи сихәәцшуан, срызхәыц-
уан иажәәкәа, еиҫеихәоз игәалашәара ацыпҫәахәкәа
сыхшыҫи схәыцреи рыжәған тдылашыцара мацәысеим-
ҕарак еиҫш иргәылсуан. Зназгы хәыцрала слапшхәаа-
ҫы иаацәыртцуан илаша-лашо жәған аназараҫы икыдыз,
жәлары зеггы, иара убас адунеи иаакәу пстәи псаатәи
еицырзеиҫшны ишеишеиуаз етәа ссирзак. Уи ашара
иазхәан.

«Шарпыетәа... Шарпыетәа... Ашаецәа!» – гәаныла
сгәатца интысхәааит.

Ажәған агәыца казказуа ицкьан, еикәәгҫаа икыдын
аецәа гәартәгы.

Акыркырхәа зыбжы аагаз ател пхыз нашанак згәылаз
ацәа хаа ааипнарҕазшәа аут. Убри аамтазы сзысхәыцуаз,
жәған аназараҫы икыдыз аецәәкәа зымҫа иааныжыны,
апхьан Бинури сареи хәидтәаланы хәхьеицәажәоз ауа-
дахьгы саахынхәит.

– Сзырәуеит... Бзиара жәбааит!.. – иаагеит Бинур ибжы.
Ател итыҫны егы аназараҫынтә иаауан еицырдыруа апс-
уа поет Мушьни Лашәриа ибжы. Уи даара ныхәа дук еиҫш
деигәыргьаны адырра ҕаитцеит ҫыц иштыцыз жәлар рпоет,
хапсуа литература ахьзырхәага Баграт Уасил-иҫа Шыынқә-
ба акыпхь зымбацыз иҫымтақәа еидызкыло даҫа ҫ-томк.
Ари ажәабжь бзи сара схәтагы даара агәахәа ду снаҫеит.
Истаххеит иаарласзангы урт аҫшәкәык рдаҕькәа не-
ихыршәшәа-ааихыршәшәо рыпхьара.

Ари амш ҫоурыхтә хтысын, ныхәан аиашаз, жәлары зе-
гы рзы...

Бинур абзиаразы хәа наиахәаны, жәлар рпоет иҫны
сындәылтны амҫаду санаангыла амш шыыбжыагы инеи-
хьан. Уажәраанза хәыцрала сылапшхәааҫы избоз, жәған
аназараҫы икыдыз аецәа лаша ахатыпан икыдын амра
шаша. Еилых ҕамтақәа уи ашәахәа хаакәа рықәыпхон
адунеи иаакәыз зеггы. Иаҫахын зыпсы тамыз аҫиаакәа
рыпсы ҫанатарц, еизхауаз ашәапыҫьаҫ рымч иацнатарц,
згәы ҫааз ауаҫы игәатца арҫсасиирц, амҫа иаша икәыз
длаша-лашо днеиларц.

Зеггы аамтак-аамтак рыман, напынтак-напынтак рыман, иара убас лахынтак-лахынтак...

Иахыагы срызхэицеит аетца лашеи амра шашеи.

Ажурнал «Алашара», 2009 ш., № 4

«АПСУА МИФОЛОГИА» – АПСУАТЦААРАҒЫ ИААРЫЛЫХӘХӘО АУСУМТА ҒЫЦ

2012 шықсазы Ақаа итытцит атцарауаф, академик С.Л.Зыхәба «Апсуа мифология» захьзу имонография. Тцаарадыррала акыр цыа зыдбалоу, апсуа жәлар рмифологиатә хэицра инартбааны изныпшуа аусумта ду алагамтағы автор ифועит: «Ари ашәкәы афра, инеипынкыланы акәымзаргы, җажәа шықса инареиханы сағын... Исылшоз агсмырхейт, сгәы адкыланы изфит хәа ишысыпхьазогы, хәарас иатахузеи, иагқәоу қалашт. Исцәыбжыхаз, исызгәаамыгзаз азгәатаны, аамсташәала, изфиданы исазхәо апхьаф дқалозар, гәык-псык ала исыдыскылоит, заанатгыи табуп хәа иасхәоит».

Хара хықәкыс хәапхьа иқәхаргылом атцарауаф нага иусумта иагу-иабзоу азгәатара, атцарадырратә анализи аххәаи азықатцара. Аха егыа ус акәзаргы, иамфаны иаабоит уи акәғытра, агәаанагарақәа рхәара.

Апсуаа рмифқәа тыртцаауеижьтеи, иныкәырпшшәа иугозар, җышәка шықса цуеит. Аха урт хыла тцаарадырратә обиектс иқатцаны, хазы азәгы аус рыдиуломызт, егырт амағтарқәа ирымфатәны иахыалацәажәоз атәы хамхәозар. Апсуа мифқәеи амифтә персонажцәеи ртәы иазаатгылахыоу иреиуоп: С. Т. Ажәанба, Н. С. Цыанашыа, Г. Ф. Чурсин, Ш. Д. Инал-Ица, И. А. Аңынцәл, Л. Хә. Акаба, Ш. Хь. Салақаиа, В. Г. Арзынба, А. А. Аншба, Р. А. Ахашба, З. Ць. Цыапуа, Е. М. Малиа, Г. У. Смыр, Ц. С. Габниа, В. А. Кәағәаниа, С. А. Тапағәуа ухәа убас егырт атцарауаа азәык-җыңыак. Апсуаа рмифология аганқәак ирыхцәажәахейт иара убас аетнографцәа, абызшәадырцәа, афольклортцаафцәа ухәа, дасу дара рытцаратә

интерескәа ирыдхәаланы. Аха урт еидкыланы рытцаара, хыхь ишаххәахьоу еипш, азәгы иеазимкыцызт, ипсаҕааны иҕан хәа ухәар ҕалоит. Рапхьазакәны уи зеазызшәаз, тцаарадырралагы еифыршәшәаны иазнеиз атцарауаф, академик С. Л. Зыхәба иоуп. Уи ус шакәу ихәоит атцарауаф, алитература тцааафы Р. Хә. Қапба иаххысыз ашықәс азы агазет «Апсны» № 54 аҕы ианыз, «Атцаамта хатәра» захьзу С. Л. Зыхәба имонография иазикыз инейтцыху иста-тиаҕы.

Апхәаф мөашьарада ибоит зызбахә хамоу аусумта автор дызлацәажәо азтцаара ибзианы ишидыруа, инартбаангы ихы ишаирхәо абызшәатәи, атоурыхтәи, аетнографиятәи, афольклортәи ухәа аматериалкәа маҕымкәа.

Атцарауаф С. Л. Зыхәба итцааратә усумта шыаҕы-лоуп амифологиатә хаҕсахьақәа еидызкыло еиуеипшым агәыпкәа (агәыпкәа хәа ухәар ауазар) рыла еихшаны. Иаххәап, ихараку апсуа мифология (уахь иатцанакуеит акосмогониатәи антропогониатәи мифкәа), амифтә ҕазшыа змоуафольклортә персонажцәа, ашәарахи афнатә цстәкәеи рынцәахәкәа, азы астихиа иадхәалоу анцәахәкәа, амифтә ҕазшыа змоу (изооморфтәу) апстәкәа, адгьылкәаарыхра анцәахәкәа, иантропоморфтәу амифтә персонажцәа, апсабара иазку амифкәа, амифтә тыпхьызкәа, абстракттә ҕазшыа змоу амифкәа ухәа убас еипш зынза 14 гәып ыҕоуп. Цыдала иалкааны ирзаатгылоуп, хыпхьазарала иугозар, 161 мифтә хаҕсахьақәа.

Амиф азбахә анаххәо, хшыфзышьтра азутәуп «амиф» хәа изышьтоу ахатә закәытцәҕьоу, изхылҕиааз. Хҕәанала, С. Л. Зыхәба убри аганахьала ииашаны иҕаитцеит, иусумта алагамтаҕы иааркьаҕзаны акәзаргы, амифи адини ртоурых дахьалацәажәаз, итцаара уи ала иаххьациркыз. Атцарауаф ихатә иусумтаҕы ишихәо еипш, адунеи ажәларкәа рмифкәа ирызкны хыпхьазара рацәала алитература шыҕоугы, иахьауажәраанза цкьа ишыаҕыргыланы иҕам уи закәу азы иаку еилкаарак. Амиф захьзу хәа адунеитә тцаарадырраҕы хәышә инареиханы еиуеипшым агәаана-гаракәа уҕылоит. Атцарауаа рахьтә цьоукы, иаххәап, Иванов В. В., Афанасиев А. Н., иара убасгы англиз царауаф

Таилор Е. Б. реицш иҥақәоу, амифи адини еидырхәалоит. Иҥоуп егырт ацарауаагы, адин хытхыртас иамоу амиф ауп хәа изыцхьазо.

Академик С. Л. Зыхәба европатәи ацарауаа дуқәеи аурыс ацарауааи рпышәа дшазҕлымхаугы, уи ихы ишаирхәогы, имоуп ихатәи гәаанагара. Абар амиф захьзу хәа уи иусумтаҕы ииоуа: «Иахынзаҳалшо ала иаармарианы иаххәозар, еиуеипшым апсабаратә цәыртцрақәеи, ауаажәларратә, асоциалтә цәыртцрақәеи зыхҕьаз хәа ииашам агәаанагарақәеи аду-неихәапшышыақәеи зныцшуа ажәлар рхәамтақәа роуп амиф захьзу».

С. Л. Зыхәба имонографияҕы итцаауп еиуеипшым апсуаа рмыртатратә нцәахәқәа рхаҕсахьақәа, иара убас амифтә ҕазшыа змоу афольклортә персонажцәа, ашәарахи афнатә цстәқәеи рынцәахәқәа, азы астихиеи апсабаратә цәыртцреи ирыдхәалоу анцәахәқәа, адгьылқәаарыхра анцәахәқәа, амифтә ҕазшыа змоу (изооморфтәу) апстәқәа, иантропоморфтәу амифтә персонажцәа, абзиабара анцәахәы, ажыира анцәахәы, аҕиара анцәахәы, ачымазарақәа рынцәахәқәа ирызку амифқәа, амифтә тыпхьызқәа, абстракттә ҕазшыа змоу амифқәа.

Иазгәаумтарц залшом ацарауаа иусумтаҕы иахьауажәраанза акыпхь збахьоу амифтә хәамтақәа шамахмзар акагы дышрывымсыз. Убри аҕгы даанымгылакәа, автор цыарак еидикылеит атыхәтәантәи ынџажәа шықәса раахыс Апсны ахы-атыхәа еизигоз, анафс аус здиулоз ихатәи нцамтақәагы. Имачым иара убас амифтә персонажцәа ирызкны апсуаа ирдыруа ахәамтақәа рвариантқәагы ахьааиго.

Иазгәатәтәуп ацарауаа С. Л. Зыхәба иусумта иадаабало даҕаа чыдаракгы. Уи дзыхцәажәо ахаҕсахьақәа баша рышыақәырҕәҕара азмырхакәа, инартбааны ихы иаирхәоит егырт азәыршы ажәларқәа рфольклори ретнографияеи ркынтәи апараллельқәа, еихаразакгы адыга жәларқәа рҕынтә. Насгы ацарауаа зыхцәажәахьоу, ирхәахьоу, ирыдхьоу аҕгы даанымгылакәа ихатәи интерпретацияқәа ахьыҕаитцо атыцқәагы мачым. Аинтерес ду ацоуп апсуааи адыгааи еицырзеипшу ашьамаҕа анцәахәы

Ахын ихаҕсахыа. Цоуп, иахыа аҕсуаа рҕы инартбааны уи дрыздыруам, акыр дырхаштхьеит. Аха автор атцарадыр-ратэ фактқаа рыла ишыақәиргәғәоит ашыамақа рынцәахәы Ахын ажәйтәан аҕсуааҕы дышрымаз.

Ирацәоуп атцарауаҕ С. Л. Зыхәба дзыхцәажәо, итица-ауа амифтә хаҕсахыақәа рахытә иахыаҕы ажәлар рҕы ибзианы ирдыруа, инартбааны ирылатцәоу, ирхамыштыц. Аха иҕоуп иара убас изқәахыаз, ҕыц еиҕашыақәиргылаз, даҕакала иухәозар, ареконструкция ззиуз еиуеицшым анцәахәқәа мацымкәа. Еиқәахацхыазап урт рахытә акык-обак: Афыртын, Адыд, Анчакәынча, Ахәарах, Ахын, Кәдацш, Ғышыа, Аблис, Цыанҕери (Цыангара), Аемына, Ашаитан, Акынҕаа, Ақацаа, Хызыр, Алиашә, Ҙац ухәа убас еҕыртҕы. Иаххәап, ацшеи ацшатлакәи рынцәахәы Афыртын аҕсуаа рацәак дрыздыруам, дырхаштхье-ит. Аха атцарауаҕ иҕаитцәо апараллельқәа ирыбзоура-ны, уаҕы дацәымҕашыартә агәра хиргоит уи нцәахәык иахасабала дшыцхыазаз. Иахыа ажәа «афыртын» хәа анаххәо иаанаго, ацша, ацшаҕы роуп. Насҕы, хатәы хызыны акәымкәа, зеицш хызыны ауп ххы ишахархәо. Дааҕап адыд-мацәыс хәа изышыҕоу ацсабаратә цәы-ртцра анцәахәы Адыд. Ариҕы, аҕсуаа рҕы нцәахәык иахасабала дырхаштхьеит. Акыр аинтерес атцоуп автор ҕырцштәык, параллельк ахасабала иааигәо ажәйтәзатәи шуммерааи аккадааи рҕы адыди, ацшатлакәи, ацшеи рынцәахәы Адад (Адду) ахыхызу. Анчакәынча итәы аа-гозар, зегь рацхыаза иргыланы, аҕсуаа рҕы уи лакәтә персонажуп, анцәаратә ҕазшыақәа ицәызхьеит. Изла-адыруала Анчакәынча изку алакә рацхыазақәны ақба-ад ианцан 1961 шықәсазы, Очамчыра араион Ғәыц ақытан, ианызтазҕы иара С. Л. Зыхәба иоуп. Атцарауаҕ иажәақәа рыла, усқан Анчакәынча лакәтә персонажк иахасабалала, нцәахәыс дыцхыазоуп хәа ихәартә еицш акҕы изгәаамыгзеит. Аха 1975 шықәсазы Тырқәтәы-лантәи Ацсны иааны иҕаз хцынцбуаҕ Орхан Ашамба иҕынтә ианицаз атекстқәа руак аҕы Анчакәынча да-арцшуп абнатә цсаатәқәа рынцәахәык иахасабала. Абар Орхан Ашамба иихәо: «Санду рыцха Ацснытәын. Цқы-

бын икәтцыз дреиуан. Лара д-Шьарбалиаңхан... Санду рыцха сара шәарыцара санцалак, ари ацыс, егы акы шыны санааилак, иаанкыланы дахәаңшуа абас лхәон: «Аңцакәынңа кәынчалашә, уназхысыз, уаазхысыз рыз-зеггы абри смаҗа Орхан имазаант». Ус анакәха, аңсуаа рҗы ажәйтәан абнатә цсаатә анцәахәы дрыман.

Ацарауаф имонографияҗы зымәа дрывымсит аңсуа сахьаркыратә литератураҗы иуңыло амифкәагы. Ғырпштәыс иаагозар, Д. Гәлией, Б. Шьынқәбей рырҗи-амтәкәа. Инартбаангы иусумтәҗы ианирпшит. Насгы, алитературатә хытцхыртәкәа рнафсгы, икәшамыкәша икәз ауаа ркынтәи иахақәахьазгы акгы бжәеимыжыит.

С. Л. Зыхәба излеихәо ала, аңсуа бызшәа даара ибеиоуп амифтә хәыцрақәа зныңшуа ашътамтәкәа рыла. Хгәы иаанагоит уи аңхьакагы инартбааны атцаара зтаху акоуп хәа.

Иаххәар халшоит, С. Л. Зыхәба имонография «Аңсуа мифология» атыхәтәантәи жәашықәса рыфнұтқа аңсуатцаараҗы аңсышәала иәу аусумтәкәа ишаарылыхәхәо. Насгы иазгәатәтәуп автор ишьтихыз атема иахьа итцааны, аус адуланы икаимтцазтгы, уатцәы даҗеазәы изыкамтар шауаз. Избан акәзар, аамтә наскьацыпхьаза иахцәызуагы маңзам. Ари ауспшьаҗы атцарауаф илшамтәкәа шьарда шыкоугы, агәра ганы хакоуп, аңсуа мифология итцеггы «аңсы аханы» ианыказ еизганы итызтаауаз азәы дкалазтгы, хажәлар ртрадициатә доухатә культура ахьынзабеиаз еихагы еилахкаартә, иахбартахартә ишыкалоз.

Зызбахә ҳамоу атцарауаф имонография ахы инаркны атыхәанза инеипынкыланы хшыфцарала иаңхьаз аңсуа мифологиязы еидкылоу, акыр ихатәау, еизыркәкәоу адырра цаулақәа имоурц залшом. Хгәы иаанагоит аңхьафцәа рыфнұтқа ари аусумтә азгәатаны, хымпада иахәтоу ахәшьара ҳаракгы артап хәа.

Аңсуа мифология аскак иахьбеиоу даҗеазныкгы агәра хнаргоит хажәлар ижәйтәзоу атоурыхтә мәа ишанысхьоу. Зкышықәсала арахь «имфахытцауаз» архәцәеи, ақәылафцәеи, ампытәхалафцәеи рҗаңхьа рхы шыладмыркәуаз, рыпсадгьылгы азәгы «ишицеишырымшоз», уи рыпсы шафхәараз.

Акритик, алитературатцааф Р. Хә. Қапба хыхь зызбахә ххәаз С. Л. Зыхәба имонография иазкны ииџыз астатиа хыркәшауа, иихәаз агәаанагара ицеиџшауа, иацахтдар хтахуп даҕеакгы. Ас еиңш иҕоу аусумта хатәра аурысшәахь адаггы, еиҕаганы итыжытәуп хәа хгәы иаанагоит англыз бызшәалаггы. Хыыңшымра мџала аҕиара иаҕу ххәынтқарра адунеи ажәларқәа зеггы иазхартдарц азы излауала ирылартәалатәуп хара хтәурыхи хлитературеи реиңш хатрадициа-доухатә культураггы. Убарт рхыңхьазараҕы иҕоуп атцарауаф, академик С. Л. Зыхәба имонография ҕаимат «Аҕсуа мифология» – аҕсуатцаараҕы иаарылыхәхәо аусумта ҕыц.

Ажурнал «Алашара», 2013 ш., № 5

НАРТДЫРРА АХӘААҚӘА

Нартәа репос адунеитә культура иахәтаку баҕа дуззоуп. Уи рыдукулар ҕалоит «Махабхарата», «Нибелунгаа ирызку ашәақәа», «Илиада», «Калевала», «Гильгамеш изку аепос» ухәа реиңш иҕоу еицырдыруа ижәытәзоу ҕырхәалатәи адунеитә шедеврқәа. Аҕсуа жәлар рҕы еиңш, Нартәа репос уҕылоит иара убас Кавказ ашьхаруа жәларқәа жәпакы рҕы. Уахь иатцанакуеит: абазаа, аубыхқәа, адыгаа, ауаҕсаа, аҕарачқәа, абалкарцәа, ачеченцәа, аингәышцәа ухәа егьыртггы.

Аҕсуа фольклортцаараҕы иҕоу аихьзарақәеи, инеизакны уи атагылазашьеи рылацәажәара хықәкыс ихаманы, хатааит Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр, хрыҕәажәеит уи анапхгара, хатала атцарауаф Зураб Цьапуа. Убри ашьтахь даҕазныкгы агәра хҕеит аҕсуатцаараҕы мацара акәымкәа, кавказтцаараҕы, нартдырра иахадаразоу атың шааннакыло.

Нартæа репос

Нартæа репос, Ерцахæ шлеипш, ишеишеиуа апсуаа рдоухатæ культура ажæфæн иаларсуп. Уи ибзиацæфæны иа-ныпшует апсуаа рмифо-епикатæи ртоурыхтæи дунехæаф-шышæ ахæта хадакæа зегъы. Егъырт кавказтæи ажæларкæа ирфырпшны иугозар, апсуа нарттæ эпос антæара хацырк-хейт акырза ихъшæаны, XIX ашæышыкæса антæамтæ инар-кны. Убри аганахъала имафымкæа алагала фартцейт атæара-уаа С. Цъанашъи, Г. Чурсин, А. Генко, А. Ахашба, В. Кæыкба, К. Шæфрыл, Ш. Инал-Ифæ, Б. Шынкæба, Ш. Салафæи, А. Анш-ба, С. Зыхæба ухæа егъыртгъы. Шыкæсырацæала атæарауаа ифартцоз антæамтæаа ахъыцæахыз, Д. Гæлиа ихъз зху Аф-уатцæаратæ институт архив изныкымкæа-ифынтæымкæа абылракæа ирхаанхæхъан. Атцыхæтæаны, 1992 шыкæсазы, Афъынцътæылатæ еибашъраан акыртæа мпыцæхалафæа шæатанкыла зынза икæырхит. Убри афнытæ, рыцхарас ифæ-лаз, XX ашæышыкæса инаркны иахъа уажæраанзагъы, «Нарт Сасрыфæи цъыынфæжæи зæжæфык иара иашъцæи» захъзу (алитературатæ редакция зызуу), еизаку атекст аамчыда-рахаз, атцæарадырратæ шæатæ змоу Нартæа рхæамтæкæа реизгак цъыжъны изыфæмлейт. Иазгæатæуеп, Нартæа репос еиуеифшым егъырт амилафтæ версиякæа шуцыло «Европæи Азиæи рыжæларкæа репос» асериала москватæи акаде-миатæ цъыжымтæкæа рфæ. Аха ицъыжъны ифæм апсуа версия.

Атцæарадырратæ хæыштæара фæыц

Иахъа чыдала Нартæа репос атцæареи, атексткæа реид-кылареи, еиуеифшым ацъыжымтæкæа разырхиареи рзы мæхакы фæаала аусура мæафысуейт Нартдырреи адæынтæи афольклортцæареи рцентр афæ. Уи аартын 2011 шыкæ-са, ииун 29 рзы, Афснытæи ахæынфкарратæ университет аректор икæцарала (ауниверситет аструктура иатæана-куейт). Уи шæатас иаиуит апсуа нарттæ эпос томрацæала ацъыжъа азырхиаразы уаанза еизгаз атексткæи, Афснытæи ахæынфкарратæ университет афилологиатæ факультет асту-дентцæа рантæамтæкæи, Фыркæтæыла инхо апсуаа рфæи еиз-газ аматериалкæи.

Ацентр директорс дамоуп Д. Гәлиа ихъз зху Аңсуатцаа-ратә институт атцаарадырратә усзушы хада, афилологиятә тцаарадырракәа рдоктор, Аңсны атцаарадырракәа академия академик, апрофессор Зураб Цыбауа. Уи ихатыңушыс дыкоуп Аңсуатцааратә институт афольклор акәша атцаарадырратә усзушы еихабы, Аңснътәи ахәынтқарратә университет аңсуа литература акафедра адоцент, аңсуа фольклортцаарафәи техникала зегь реиха адырра змоу Адгәыр Какоба.

Ацентр аусурафәи ихадароу хырхартақәоуп: аңсуа нарттә эпос атекстқәа рытцаарадырратә тыжьра (томрацәала), «Европеи Азиен рыжәларқәа репос» асериала нартәа ирызку ахәамтақәа реикәыршәара (џ-бызшәак рыла), Аңсни мшыннырцәи инхо аңсуаа рфәи афольклор-этнографиятә экспедицияқәа рымџаңгара, еизгоу аматериалқәа рыхылаареи реилыргареи, урт аелектронтә версияхь риагара, еиуеиңшым афольклортә текстқәа рытцаарадырратә тыжьымтақәа, нартдырреи егырт азцаарақәеи ирызкны Кавкази уи антытци имџаңысуа атцаарадырратә усмџаңгатақәа аерылархәра ухәа убас итегыы. Ацентр анапхгара иазпхыагәатаны ирымоуп имџаңырго атцаарақәа рылтшәакәа арцаратә процесс ралагалара. Иара убасгыы ргәи иңоуп џ-бызшәак рыла (аңсышәалеи урысшәалеи) асериакәа хңа ртыжьра: «Афольклортә культура адунеи», «Ажәабжьхәаши уи итексти», «Аңсуатцааџцәа нагақәа».

Иазгәататәуп, аамта кьафк иалагзаны, Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр афәи имџаңыр-гахьоу аусмџаңгатақәа шмачым: аус адуланы аитатыжьра иазырхиоуп «Аңсны аетнографиязы аматериалқәа» захъзу Г. Чурсин ишәкәы; Тырқәтәыла аңсуаи абазақәеи (ашәуаа) ахынхо атыпқәа рфәи еиџкаан акымкәа-џбамкәа афольклортә экспедицияқәа; акыпхь азырхиара иаџуп Аңснътәи ахәынтқарратә университет астудентцәа рфольклортә нцамтақәа рапхыатәи реизга; ахыркәшарахь инеиуеит быжь-томкны иқало аңсуа нарттә хәамтақәа ртыжьразы афундаменталтә проект аусура. Иааипмырқьазакәа иаџуп амагнитолентақәа рыла итаџу аматериалқәа ацифратә формат ахь риагара. Аусурақәа цоит атцаарадырратә се-

минаркәеи, алекциякәеи, атцаарадырратә форумкәеи ре-
иҫкааразгы. Ацентр иамоуп ахатәи сайт.

Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр аҫы
аус руеит хәшык атцарауаа ҫараҫа: Сима Тарпҫа (аетног-
раф, атцаарадырратә усзушы еихабы, атоурыхтә тцаара-
дыррақәа ркандидат), Наала Барцыц, Есма Тодуа, Саида
Ҳаҫым (атцаарадырратә усзушҫәа), иара убас алаборант
еихабы Мадона Плиа. Атцыхәтәантәиқәа ашыҫыа аспиран-
тураҫы рцара иацыртцит.

Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр
аццаразы аидеиа 2011 шықәсазы рапхьазакәны изҫәыр-
тит атцарауаа, афольклортцааа Зураб Цыапуа. Уи дадгы-
леит Ацснытәи ахәынтқарратә университет аректор, ака-
демик Алеко Гәарамиа. Анаш ари аидеиа хатала изнаган
ускан Ацсны Ахәынтқарра Ахадас иҫаз Сергеи Багапшъ.
Иагьызбан, ацентр аартра дақәшахатхозар, 2012 шықәса
инаркны аусурақәа хацдыркырц. Аха, иҫаз-шыҫаз акака-
ла иаахтны ианизеитархәа, Нартәа репоси, иаидкыланы,
ацсуаа рфольклор атцаара ацхьаҫатәи абицарақәа рзы
цакыс иамоу азгәатаны, Сергеи Багапшъ атцарауаа ираб-
жыгоит, аамта мырзкәа, иаарласны аусура хацдыркырц,
иахьатаху азцаарақәа рҫгы адгылара дшазхиоу аарпшны.
Аха рыцхарас иҫалаз, изыхәтоу аусқәа еиҫаахаанза, Ацс-
ны Ахәынтқарра Ахада Сергеи Багапшъ ицстазаара далт-
уеит. Анаш ари аус дахатгылоит ускан Ацсны Ахада ина-
пынцәкәа назыгзоз Александр Анқәаб. Дук хара имгакәа,
аиҫкааратә тцаарақәа анызбаха ашьтахь, Нартдырреи
адәынтәи афольклортцаареи рцентр аартразы ақәцара
инапы атцаишует Ацснытәи ахәынтқарратә университет
аректор, академик Алеко Гәарамиа. Абас иҫалеит афольк-
лортцаара иазку атцаарадырратә хәыштаара ҫыц аартра.

Ацентр ашьатақәа

Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр аарт-
ра, зегь рапхьаза иргыланы, уасхырс иазыҫалаз, шыаҫс
иаиуз ацсуа жәлар рбызшәа ажәытәреи, ртоурых атцаула-
реи, иаидкыланы, зқьышықәсала урт идырҫиаз афольк-

лор абеиареи роуп. Аңсуаа рҕы еснагъ иҕан ажэабжьхэа-
ратэ традиция бзиақэа. Ишдыру еипш, ҕырхэалатэи
афольклор аңсы ахытоу ажэа аҕы ауп. Аңсуаа ажэа еснагъ
пату рзақэын. Убартқэа рнаос, ацентр аартра шыаҕас иаи-
уит аңсуа нарттэ епос атекстқэа ранцаразы уаанза иҕаз
аңышэа, атцарауаа рлагала.

Аңсуа нарттэ епос иазкыз, реиха инартбааз атцараа-
дырратэ статиа кыпхын 1949 шықасазы. Уи авторс да-
моуп атцарауаа Ш. Инал-Ипа. Аха, хықэкыла аңсуа нарттэ
епос атцараа напанаркыз «Нарт Сасрыкэеи пшынѡажэи
зежэѡык иара иашыцэеи» захьзу, еизаку атекст антыт
ашытахь ауп, 1962 шықэса инаркны. Уи еикэдыршэеит атца-
рауаа Ш. Инал-Ипа, К. Шыакрыл, Б. Шыынқэба. Ари аусумта
иабзоураны, 1963 шықасазы, рапхыазакэны Аҕэа ақалақь
аҕы имѡапган нартдырра иазкыз аконференция ду.

XX ашэышықэса 60-тэи ашықэсқэа инадыркны Нартэа
рхэамтақэа рытцаараҕы имацымкэа алагала ҕарцахьеит
атцарауаа Ш. Салакаиа, А. Аншба, С. Зыхэба, В. Арзынба,
З. Цыапуа. Хыла аңсуа нартдырра иазку амонографиатэ
тцаамтақэа 7-8 ркынза ыкоуп, иара убас хыпхыазара ра-
цаала астатиакэа.

XX ашэышықэса 90-тэи ашықэсқэа рзы Д. Гэлиа ихьз
зху Аңсуатцааратэ институт аҕы иаартын афольклортэ ла-
бораториа. Уи иацхрааит усқан аинститут аҕы директорс
иҕаз В. Арзынбеи уи ихатыпуаѡ Владимир Дарсалиеи.
Алабораториа напхгара азиуан Зураб Цыапуа, анаѡс – Ад-
гэыр Какоба. Урт рышытахь алабораториа еихабыс даман
афольклортцааѡы Арда Ашэба, иахьа – Иуана Шамба.
Иазгэататэуп, хықэкыла афольклортэ лабораториа аусу-
ра еиҕны аиҕааразы, В. Арзынба командировка хасабла
Естониакэа иишиштхыаз атцараадырратэ усзуѡэа Зураб
Цыапуеи Цира Габниеи. Урт Естониатэи алитературатэ му-
зеи аҕы итыртцаауан афольклортэ материалқэа аус рыду-
лареи рытэахышыеи ухэа ирыдхэалаз азцараакэа. Ира-
цаоуп Аңсуатцааратэ институт афольклортэ лабораториа
иалнаршаз, урт зегыи реикэыпхыазара залшом.

Иаххысыз ашэышықэса 90-тэи ашықэсқэа рынтэамта-
зы Аңснутэи ахэынтқарратэ университет аңсуа литература
акафедра ашыаҕалагы иаартын афольклортэ лабораториа.

Уи аңа раңаны иадызбалаз дреиуоуп аңсуа литература акафедра еихабыс иказ, афилологиятә тцаарадыррақәа рдоктор Ць. Адлеипҭа. Алабораториа напхгара азиуан афольклортцааф Адгәыр Какоба. Уаҕа аус рыдырулон ау-ниверситет афилологиятә факультет астудентцәа еизыргоз афольклортә материалқәа.

2004 шықәсазы, аңсуа фольклор аизгара иазкны, Д. Гәлиа ихьз зху Аңсуатцааратә институт рапхьазакәны аофициалтә экспедиция мѡаңнагеит Тьркәтәыла. Уи иа-лахәын Шоҭа Салакаиа (анапхгафь), Зураб Цьапуа, Ад-гәыр Какоба. Урт мызкы инарзынаңшуа аус руит, икарцеит имаңымкәа анҭамҭақәагы.

2007 шықәсазы аңсуа ҭарауаа аапхьара роуеит Тьркә-тәылаҕа, мрагыларатцаара иазкны Анкара ақалақь афь имѡапысуаз Жәларбжьаратәи аконгресс ашҕа. Уи аартра мышқәак шагыз уахь ицоит Зураб Цьапуеи, Арда Ашәбеи, Сима Ҥарпҭаи (аетнограф). Аконгресс аусура иалагаанза, хәымш инарзынаңшуа аңсуа ҭарауаа Адапазар ааигәара, Бычкыдаре ақыҭафь, хҭьынцьюаф Саальами Агрба ифны иҕан. Уи аңсуаа ахьынхоз ақыҭақәа рфь аекспедиция рзеиҕикааит. Имаңымкәангы афольклортә материалқәа аныртцеит. Убарт аныкәарақәа рышьҭахь ицәыртцеит аиде-иа, Тьркәтәыла инхо аңсуаа рфь системала аекспедици-ақәа рымѡапгаразы. Абартқәа зегьы хасаб рзуны, 2007–2008 шықәсқәа рзы Зураб Цьапуа ифызцәа ицырхыраа-ны еикәиршәаз атцаарадырратә проект дадгылеит усҕан Аңсны Аңыза-министрс иказ Александр Анқәаб. Рапхьатәи аекспедициягы мѡаңган 2009 шықәсазы. Уи аprojekt ала Тьркәтәыла адәынтәи атцаарақәа мѡапыргахьеит: Зураб Цьапуа (aprojekt анапхгафь), Виачеслав Чрыгба, Адгәыр Какоба, Арда Ашәба, Сима Ҥарпҭа, Есма Ҥодуа. Aproject аус ауеит иахьауажәраанзагы.

Абасала, Нартдырреи адәынтәи афольклортцаареи рцентр аартра машәыршақә иҕамлеит, уи шыаҭас иаиуит аңсуа ҭарауаа-афольклортцааѡцәа шықәсырацәалатәи рҭышәа.

Аңсуатцаараҕы хэызмам алагала

Ишаххаахыоу еипш, ахыркэшарахь инеиуеит аңсуа нарттэ хэамтақәа еидызкыло атцаарадырратэ тыжымта айкэыршэаразы атцарауаа шықәсырацәала имџапыргоз аусура. Уи хацыркын 2005 шықәса инаркны. Абраҕа иазгәататәуп, Аңсны раңхьазатәи Ахада В. Г. Арзынба, царауащык иахасабала, ари азцаара гәытца дус ишимаз. Уи аамтала Зураб Цыпуа инапы ианицахьан «Европеи Азиени рыжэларқәа репос» асериазы атекстқәа акыпңхь иазирхиарц, уи инаңшыны, икоу аматериалқәа зегьы еидкыланы хаңсуа жэлар рзы атцаарадырратэ тыжымтақәа реикэыршэара напаиркырц.

Иазгәататәуп нартаа рхэамтақәа реизга академиятэ тыжымта айкэыршэара азцаара шцәырцхьаз ихафсыз ашәышықәса 80-тәи ашықәсқәа рзгы, Адунейтә литература аинститут ағы. Уи азцаара иазкны хатала Зураб Цыпуа акырынтэ драцәажәахьан аинститут ағы афольклор ақәша еихабыс иказ афольклортцааф ду Виктор Гацаки «СССР ажэларқәа репос» асерия аредактор Уздиат Далгати (усқан Зураб Цыпуа аспирантурағы атцара ицон). Уи аңхьагы ари азцаара акырынтэ ишәтихьан иара убас академик Ш. Салакаиа.

Нартаа рхэамтақәа реидкыларазы, Зураб Цыпуа инапхгарала атекстологиятэ усура хацыркын 2005 шықәса инаркны. Аханатәгы ари аус иадгалан: Ш. Салакаиа, А. Какоба, Н. Барцыц. Хатала Ш. Салакаиа ицәыригеит ихатәы архив ағы ицәахны имаз, еизигахьаз нартаа рхэамтақәа, шәкәык злытшаз анапылафырақәа. Иахьа атыжыра иазыриханы икоу нартаа рхэамтақәа еидызкыло быжь-томкны икоу ашәкәқәа ырымехаркуеит 1000 рҕынза атекстқәа, 400-щык инарзынаңшуа ажәабжьхәафцәа. Аматериалқәа анызтаз рхыпхьазара назоит 150-щык рҕынза. Атыжымтақәа иргәылалоит асахьагыхы Бағал Цыпуа итыхымтақәа. Ашәкәқәа ырыцлоит атекстқәа хазыртәауа, Адгәыр Какоба еикәиршәаз авидеои аудиои дискқәа, иара убас ашәала икоу атекстқәа рзы анотақәа. Урт ишит Иуана Шамба. Атыжымта иамоуп 15 инарзынаңшуа арбагақәа.

Ацарауаф Зураб Цапуа напхгара зито Нартдырреи адэынтэи афольклортцаареи рцентр еикэнаршэаз, быжь-томкны икоу нартаа рхэамтақәа ытцны ианыкала, ҳацсуа культу-реи ҳатцаарадырреи рзы, хымқада, ишыаҭамырзганы икалоит. Уи ацсуатцаарафы хэызмам лагала духоит.

Агазет «Ацсны», 2013 ш., № 33-34

АЦСУА БЫЗШӘА АРҶИАРА ИАЗКНЫ

Иуеигьасшьо дыкам ацсышәала ицәажәо,
Ацсуа ажәа шытызхыз са сзыхәан дынцәоуп.

Н. Кәыцниа

Хазтагылоу аамтазы имашәырым проблемак ахасабала абызшәа азцаара азнеира. Абызшәа анысхәа, зызбахә сымой ацсуа бызшәа ауп. Ишдыру, ххәынтқарра Аконституциафы ишарбоу еипш, уи Ацсны хәынтқарратә бызшәаны ишыақәыргәҭоуп. Иаххысыз Ацынцътәылатә еибашьра ду иахзыннажызы ахәрақәеи иахзаанагаз арыцҳарақәеи раамышьтахь, ахатәы бызшәа азцаарагы еиха иуадафны иаақәгылеит. Цоуп, уи иазкны ацарауааи, ашәкәыфцәеи, хинтеллигенциеи, апышәа ду змоу азәырфы ҳартцафцәеи акыпцхь афны, арадио ала, ателехәапшрала иқәгылахьейт. Абызшәа арҶиаразы рхатәы гәаанагарақәа рхәахьейт, рхатәы знеишыақәа азгәартәхьейт.

Абар шыта, аибашьра еилгазар, 10 шықәса ирылагзаны абызшәа арҶиаразы икацоу рацәоуп. Ахәынтқарра анапхгара азфлымхара аадырпшуейт. Иаццоуп Ацсуа бызшәа аҶиара ахәынтқарратә фонд. Уи иалнаршахьоу, аринахыс иалнаршараны икоугы мацзам. Акәатәи аҶар рыфнафы акәзар, аус руейт еиуеипшым ацсуа секцияқәа. Имхәакәа узавсуам, абар шыта акыршықәса инеипынкыланы ателехәапшцәа зыргәыргьо адырратара «Ецәацъаа» атәы. АҶар уи иазфлымханы, иеигәыргьаны аицлабрақәа рхы рыладырхәуейт. Азбахә умхәарц залшом иара убас ады-

рратара «Шышь нани». Уи ахэычкэа ргэахэарақэа ханартэауеит. Акызатцэык, ицеггы ацсшэахь еицагоу амультифильмкэа аефир ашкә итыцлар зынза ишьахэуп. Еихаракгы угэы шытызхша даҭа ус бзиаггы кәлеит ааскыа – Иуана Шамба инапхгарала еиҭкаахаз ашэахэаратә гэыц иаеигэыргъаз, згэы иамыхэаз ацсыуак дыкоуп хэа сгэы иаанагом. Цабыргуп, акымкэа-ѡбамкэа ашэахэаратә ансамблькэа уажэапхыагы еиҭкаан, аха ас еицш адоуха цкыа зныцшуа хәжэләр рашэақэа, ацсуа тыцхацэа ҭарацэа инарыгзо, насгы телехэацшрала иааицмыркыазакэа иддырбо икамызт. Абриггы ибзиоу шыаҭоуп хэа сгэы иаанагоит, уи хкультура адаггы хбызшэа арҭиара ишацхраауа агэра згоит.

«Абызшэа зегь рацхыа игылоуп, уи зеггы атданакуеит», – абас иѡуан хацсуа литература ашьатаркѡы, Ацсны жэләр рпоет Д. Гәлиа. Ус анакәха, иахыагы ххатэы бызшэа зегь рацхыа ихаргылозароуп. Иахыакэзаалакгы, аусеилыргара инаркны, хақалакь адәкыанкәеи, ауаажэләрра-зеицштә хыбракәеи ркыдѡыларақэа инадыркны, ххәынтқарра анапхгара ркынза, ацсуа бызшэа зеггы ирхадаразароуп.

Ирацэоуп хәжэләр ирхыргахыоу амыкәмабарақэа. Убарт аамтақэа рзгы, ххатэы бызшэа акырынтә ашәартара итагылахьан. Икан аамта еикәатцәақэа. Икан ацсшэа ахәара азин аныкамыз, ацсуаа рбызшэа анырҭырхуаз, ауаа гыангыашкә адунеи аҭы ахра аныркыз аамтақэа. Абасала, хтоурых хназхыацшны, хацхыакатәи хазхыецроуп. «Аамта ҭыц» иахзаанаго зеггы шеибгоуггы адкылара ахәтаны исыцхыазом. Хжәытәи хҭатәи ирымоу абзиарақэа еицшыны, еихаҳаны ауп хаамта ишақәыршәалатәу.

Ишдыру еицш, иарбан хәынтқарразаалак, иарбан милатзаалак рҭы апроbleмақэа рымоуп, ишырхәо еицш, акәтагь былгьо иаукаху, ҭырцштәыс иаагозар, Урыстәыла еицш икоу ахәынтқарраҭыгы ахатэы бызшэа проблема ыкәгылоуп. Аха уи даҭа зтаароуп. Хара хҭы абызшэа азтаара хазуп. Даҭа хәынтқаррак иузадкылазом, хыцхыазарала хазламачу ала.

Хатэы бызшэада хашхәартам, уи ада ахәынтқарра шхазмыргыло еилкаауп. Аус злоу уи арҭиароуп, ахатэы

бызшәа амѡақәа азалхра ауп. Убри аҕнытә, сгәанала, инықәырпшны акәымкәа, конкретла иухәозар, сырзаатгылар стәхуп абызшәа аҕиара иаңынғыло ауадаѡрақәа ртәы. Убарт рахытә еиҳа ихадароу проблемақәаоуп хәа сгәы иаанагоит:

1. Ахатәы бызшәа ахәынтқарра хыхызатәи аҳарақыра аҕынза анамзара;

2. Аңсуа телехәапшра уахынлеи ҕынлеи инеиңынкыланы аус ахызамауа. Хаамта иақәшәо акинофильмқәеи ахәыцқәа рзы амультфильмқәеи хыңхызара рацәала аңсышәала ирцәажәаны аефир ахь ацәыргара азалымшара. Ателехәапшреи, арадиои, акыңхыи рҕы аңсуа бызшәа ацқара ахылапшра ахысхара;

3. Абжьаратәи иреихауи атцарайуртақәа рҕы ахатәы бызшәа ада атцаратә процесс аиҳарак урысшәала иахымыѡаңысуа;

4. Апериодикатә кыңхыи ҳаңсуа шәкәыѡѡцәа рырҕеиамтақәеи ажәлар рылартцәара аус ахыпңысеу;

5. Аңсуа жәлар рдоухатә культуразы иҕаңоу шмаңымгы, цқьа иахыцәыргам. Аңсуа таацәарақәа ркны (цъара-цъара) ахатәы бызшәа агәхьаамкра. Урт рыхшара аурыс школқәа ртатцара.

6. Ахәычтәы литература агьама алақара. Ахәычтәы журнал «Амцабз», идыру аҕагылазаашьақәа ирыхкьаны иаанаамтоу иахыызтымтцауа;

7. Атуризм цқьа иахыгәцаракым ухәа.

Ажәакала, абарт хыхь иаагоу апроблемақәа зегы дара-дара еидхәаланы исыңхьазоит. Насгы урт шынеибакы избахаанза, абызшәа апроблемагы инагзаны избахом хәа агәаанагара уафы иоуеит. Иҳамдыруеи, нас, уасхырда афны шузмыргыло, мамзаргыи тәѡанк ала аанда шузымшышуа. Уи иаанагом ххатәы бызшәа хцәызит хәа. Иаҕахынгыи исыңхьазом агәкажьра. Ғаңсуара ыҕанатц иҕазаауеит хбызшәагы. Уи акәзар, адац-ңашә ғәғәоуп, акыр ицаулоуп. Иахғәалаҳаршәап апоет Т. Аңьба ицәахәақәа: «Аңсуара анырхуан, аиеи, аныхратцәкьа ус имариазар».

Агәра згоит, ижәйтәзатәиу хбызшәеи, ҳаңсуареи, ҳми-
лаҗи шеибгоу ағиара амға ишану, ишеизҳазығьо, ишеи-
хархауа. Аңсны аҳәынтқарра иатцагылоу атцеира бзиа
ирыбзоураны җеипш лаша шахзыпшу.

Ажурнал «Ауаажаларра», 2003 ш., № 28

ИАКУ ЦҖКАРАК ЫКАЗАРОУП

Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы ирацәоуп ацәажәарақәа
Аңсны аҳәынтқарратә бызшәа (аңсуа бызшәа) акәшамыкә-
ша. Ари азтәара иалацәажәоит атцарауаа, ашәкәыџцәа,
аинтеллигенция рхатарнакцәа реипш, ахархыуаа. Урт рахьтә
иҗоуп азтәатәы инартцауланы еилызкаауа, царадыррала уи
атцәара знапы алаку, иара убас цсабарала абызшәа бзиа-
заны издыруа ауаа маңфымкәа. Аха урт рнафс иҗоуп даеа
категориак иатцанакуа ауаагы. Урт абызшәа ахатә цқьа
иззымдыруа, мамзаргы «изатәашьаны» иаламцәажәо
роуп. Аха, рыцхарас иҗалаз, урт абызшәа ахьырзымдыруа,
мамзаргы уи ала иахьымцәажәо акәзам, ирыцхара дуу –
тәым бызшәала аңсуа бызшәа иахьалацәажәо ауп. Уи азы
азәгы гәыбган узиҗом, избанзар зегы ргәы былует. Даеа
зтәароуп, иахцәагои хәа ус баша ицәажәо, акьыпхь ағы
иқәгыло ртәы. Аха урт зегы харкәатцып.

Иарбан зтәарақәоу хадаратәла иқәдыргыло абызшәа
апроблема иалацәажәо? Иҳархәозеи урт? Аҗак җахцәп:
аңсуа бызшәа азра иафуп, аңсуаа рхатәы бызшәа аҳәара
иакәытцит, хазит, хахтәеит...

Асеипш иҗоу зеипш ажәала ацәажәарақәа ауафы игәы
кыдырхует. Насгы иҗоуп жәапҗак, аныха иашьталаз –
ишьталоит хәа. Избан, нас, хаакәымтзакәа изыхәтоугы-
изыхәтамгы абызшәа алацәажәара зыхтахкыз?

Иҗоуп Аңсны атцәарадыррақәа р-Академия, Д. Гәлиа
ихьз зху Аңсуатцәаратә институт, Аңсуа бызшәа ағиара
аҳәынтқарратә фонд. Аңснйтәи аҳәынтқарратә универси-
тет ағы аус аует аңсуа бызшәа акафедра. Иҳамоуп хтәы-
ла антытгы ибзианы ирдыруа абызшәатцәаџцәа дукәа-

ггы, адышәа ду змоу ателехәацшрей акыыңхыи русзуәцәа. Имачым урт ырылдыршахыоу, ирбахыоу аҗабаа.

Обиективла уахәацшуазар, ахәынтқарратә бызшәа арҗиара азтәараҗы апроблема ахыыкоу ацсуа бызшәала амцәажәара аҗны мацара акәзам. Уи адаггы иахпышыклас-уа азтәарақәа акыр ирацәоуп. Иарбанқәоу, нас, урт?

Ацсуа таацәарақәа рхәыцқәа ацсшәа ддыртцарц азы ацсуа школқәа иртартцит. Аха арақа, иззатәузеи, аитцбыратә классқәа рҗынза ауп ацсышәала атцара ахыымәапысуа, нас матәарк ада егырт аматәарқәа зеггы урыс бызшәала иахысуеит. Артцага шәкәқәа рганахыалаггы апроблемақәа мацзам. Дара ихәмоуггы хатәбзиарала хаамтазтәи астандартқәа акыр ирцәыхароуп. Ахәычы ашәкәы бзиа ибаны дацхьарц азыхәан иказароуп уи дадзыпхыалаша афакторқәаггы. Иахыа адунеи атәылақәа жәпақы рҗы, хыкәкыла иугозар Урыстәыла, ирымоу артцагақәеи, шәыга хкыла ишычаны итрыжыа ашәкәқәеи рҗацхыа ацсуаа аиндатлара халшо хақам. Арақа зызбахә хамоу еихарак аполиграфиатә хатәбзиара ауп. Уи актәи зтәароуп. Аҗбатәи. Иахыанзаггы ишыақәыргыланы ихәмам ацсуа бызшәа ашышәацқарақәа ирызку иаку анормақәа. Ихәатәуп, уи иазкны ашәкәқәа шытрыжыхыоу Ацсны аттәарадыррақәа р-Академия иатәу Д. Гәлиа ихыз зху Ацсуаттәаратә институт атцарауа. Атцыхәтәантәи тыжын шышықәса рацхыа. Аха иахыауажәраанзаггы еимаку-еиҗаку азтәарақәа мацзам. Ихцатәихаз, адунеи ажәларқәа зеггы рҗы итышәынтәаланы ишыақәгылахыоу амза хыызқәа хара хҗы дасу ишааитәху ихәоит, иҗуеит. Ари рацәак уаҗы илацш итәамшәозарггы, хбызшәазы уи хыаа гәғәаны икоуп. Ацшьбатәи. Иарбан бызшәазаалак аҗы икоуп адиалектқәа, ацсуа бызшәаҗы убас. Аха иказароуп зеггы еицырзеицшу акы – алитературатә бызшәа. Абрақаггы цыара-цыара ихазгәамтазакәа хрыцәхыатца халагахыеит жәлары зеггы ирзеицшу анормақәа.

Ирацәоуп ацсуа бызшәа аҗиара иацшышкылахәуа азтәарақәа. Урт зеггы арақа реиқәыпхызара залшом, избан акәзар уи азы иатәхуп еиуеицшым аттәарақәа рымәацгара. Аха ус егыа иказарггы, халамцәажәар аушам даҗаггы.

Уи аңсуа бызшәа алфавит хаамтазтәи акомпьютертә программа иакәшәартә еипш аус ахьадулам ауп. Ари ицәырнагоит акыпцхь ағы ауадафракәа маңымкәа. Ацифракәа анбанкәа рахь «иңоит», нас уағы изеилмырго аңхьаф иааимпытцоит, уи алагы игәы ахнаршәартә аңынза дна-нагоит. Иаагап уи зыртабыргуа еиңырцшрак. Иаххәап, абахчағы атәатцла бзиа иазхауеит. Ишабалак иңысхып хәа алапкәа агәйдцаны иңухыз атәа егәа ихаазаргы, имрыцкәкәа, ахәынцәа иаалхны азәыр изыфару? Хымца-да, мап! Ус анакәха, абызшәагы «арыцкәара» атахуп. Ира-цәоуп арака иухәаша, аха урт хыкәкыла абызшәатцаафцәа ирзынхажьып.

Атцыхәтәантәи аамтазы уағы игәы иахәартә икоуп царадыррала ихәыдамкәаны иааитцагылаз афар. Хгәы иаа-нагоит, аиҳабыратә абицаракәа зхьымзаз аускәа урт ина-рыгзап хәа. Хаггыгәыгуеит урт ирылшап хәа аңсуа бызшәеи акомпьютери реинраалара.

Абызшәа жәлары зеггы ирзеипшуп, жәларык рымат ауеит, рҕахәы ахәоит. Еикәырхатәуп алитературатә быз-шәа ацкәара. Убри азы иаку цкарак ыказароуп.

Агазет «Аңсны», 2013 ш., № 3

АБЫЗШӘЕИ АФЫШЬАЦКАРАКӘЕИ ИРЫЗКНЫ

Уағы игәеимтарц залшом атцыхәтәантәи аамтазы аңсуа бызшәа афышьацкаракәа шейтаркыз. Аха, арака, рыцхара-рас икалаз, зеггы еицырзеипшу иаку цкарак ахьыкам ауп. Уи ицәырнаго апроbleмакәа маңзам. Ишәгәалахаршәоит, ари апроbleма иазкны азәымкәа-фыцымкәа ргәаанагара-каәа шырхәахьоу, ишырыфхьоу. Убас, иҳафсыз ашыкәс ианвар 17 рзы итыцыз агазет «Аңсны» № 3 ианын абарт ацәахәакәа равтор истатиа «Иаку цкарак ыказароуп» зыхьзу. Уака иаахтны ишьтыхуп аңсуа бызшәа афышьацка-ракәа ирыдхәалоу апроbleма.

Абар, хыхь ҳазлацәажәо астатиа анфыз аахижьтәи шыкәсык нтыкәкәа ицеит. Арахь уңшыр, апроbleма шыкац

иаанхоит. Иахьауажэраанза иҕам ишыақыргэгэоу аҕсуа литературатэ бызшэа ашышааҕарақәа.

Иаххэа-иааза, иахьатэи аҕсуа литературатэ бызшэа маҕк ихьысхахеит. Уи зыхкьо иреиуоуп аобиективтэ мзызкэа реицш, асубективтэқәагы. Ицсыехазар ҕалап зеггы еидкыланы измаз асистема: дасу рхатэи хықэкқәеи рхатэи интересқәеи рымоуп. Аха урт зеггы акны аус дзыруа аме-ханизм ҕамоума? Ааи, иаххэар ҕалоит, ихамоуп хэа. Из-бан акэзар, Аҕсуа хэынтқарра ҕаргылоит. Иҕахцо аусқәа ахэынтқарра иазкуп. Хажэлар ҕиалароуп, уатцэтэи рҕеицш лашахарц азы.

Жаба-жаохэ шықәса раҕхьа аҕсуа бызшэа афоне-матэ еилазаара аиҕарақәа алагалан. «ҕу», «ку», «ку» ухэа рцынхэрас афра ҕалагеит «гэ», «қә», «кә» хэа. Абызшэа-дырыщцэа ус еиха ииашоуп хэа иазырыпхьазеит. Уи ашытахь амза хьызқәа аҕсышэала идырцэажэеит: ажьыр-ныхэа, жаабран, хэажэкыра, мшапы, латцара, рашэара, пхынгэы, нанхэа, цэыббра, жытаара, абцара, пхынцкэын. Афонемақәа ракэзар, реихарашык ирыдыркылеит, пҕа-ра ҕыцлаггы афра иалагеит, апроблемақәа маҕымкэаны ишрыцызгы. Амза хьызқәа ракэзар, иахьауажэраанза урт рцара ҕафуп. Иахцеит шаххэоз, уажэшыта уи иашам, ажэытэ ахь ихынхэтэуп, аинтернационалтэ амза хьызқәа рахь ииастэуп рхэан, цьоукы уахь ииасит, рыбжашык уахь-гы иҕамкэа, арахьгы иҕамкэа ибжыажэо иаанхеит. Арахь арцага шәкәкэа ирну хазхеит.

2011 шықәсазы Аҕсны атцарадыррақәа ракадемия Д. И. Гэлиа ихьз зху Аҕсуатцараатэ институт иҕнажыт ашәкэы – «Аҕсуа бызшэа ашышааҕарақәа» (иреиу, ихартэау 2-тэи атыжымтэ). Уаҕа иаарпшуп аҕсуа быз-шэа ашышааҕарақәа рыхэтәк. Аха уаанза ишыақгыла-ны иҕаз аҕарақәа маҕк ипсахуп. Иаххэап, уаанза ихаф-уазтгы «Аөз-пха», «Тар-пха», «Кэыцниа-пха»... уажэтэи ашышааҕара ишахэо ала, иолатэуп «Аөзпха», «Тарпха», «Кэыцниапха» хэа. Уаанза ихафуазтгы «алексика», «аре-дактор», «алекция», уажэы иаафлароуп «алексика», «аре-дактор», «алекция».

Аҕсны итыцуа акьыпхьтэ тыжымтәкэа рхыпхьазара рацэамзаргы, иҕоу акык-обак хрыпхьоит. Аха, араҕа, уа-

машәа иубаша, тыжымтацыпхьаза «рхатәы» ышыапҕара
рымоуп, дасу ишааиҥаху, ихы иштәшәо ифәуеит.

Амзақәа рыхьзқәа ракәзар, ҕара-ҕара «ианвар» хәа
рыфәуазар, егырахь «ажьырныхәа» хәа ирыфәуеит. Уафы
изцәыртыр кәлоит азтәара – избан, еиҥшны изымыфәуазеи
хәа, иагыашами! Мшәан, изахахьада, тәылак аҕны, усхкык
иатцанакуа аусхәартақәа еиуеиҥшым «рхатәы» ышыапҕа-
рақәа рыманы: ас иуфәыргы ииашоуп, егыс иуфәыргы
иашоуп?!

Уажәы ацәажәарақәа цоит «пҕа» афышья иазкны. Из-
лархәо ала, иакәшахатым рацәоуп афышьяпҕара фыц.
Икалап, ажәытә ишыҕаз еиҥш иаанрыжьыргы. Аха арт
ацәажәарақәа иашоуп, мамзаргы имцуп хәа ашыақәы-
ргәғәара халшом. Хара хазлацәажәо хакәшамыкәша ауаа
ирхәо, ихәхауа ажәабжьқәа роуп.

Иарбан бызшәазаалакгы, иара абызшәа азақәанқәа
рыла аеиҥсахрақәа, аеиҥтакрақәа ахтысыр алшоит. Аха
уи иаалырҕаны икало усзам, аамта аҥахуп.

Ишдыру еиҥш, абжьаратә школ афы ахәычы жәеиза
шықәса атцара иҥоит. Ари аамта иалагзаны атцара иацу
ахьантарақәа икәакәа иқәихроуп. Ахәычы ихдыррафы
ишыақәгылароуп иаку азеиҥш принципқәа, иаку идунеи-
хәапшра, илапшхәаа... Аха араҕа, хапсуа бызшәа артца-
раан, иаххәап, алагартатә классқәа рҕны акала иҥоит,
аихабыратә классқәа рҕны – даеакала. Қарала шәышықә-
са иреихам хапсуа сахьаркыратә литература атәы ххәо-
зар, хашәкәыфәцәеи хпәетцәеи иакыз ышыапҕарак
икәныкәаны рышәкәкәа тытүазтгы, иахья «инагзаны
еилыргам» анормақәа рыла, дасу ишааиҥаху, армагырма,
гәхьяамкрада итытүеит. Арт ацәыртцарақәа зегы абызшәа
амч дыркәадоит, итыршәауеит. Убриадагы, ас маца-
ра ианца, хапсуа шәкәыфәцәа иахьяуажәраанза иапыр-
цахьоу апҕамтақәа азәгы дырмыпхьо икалоит.

Апсуа бызшәа хәынҕқарратә бызшәак ахасабала
аус ауа икаларц азы икаҕатәу рацәазоуп. Убарт ируакуп
афышьяпҕарақәа рызтаарагы. Уи иазкны егыа шәкәы
тытыргы цакы рыманы изыкалом, атцарауаа реихарафык

еикэышахатны, еиха ииашоу авариант алхны Ацсны Аиҳа-быра ишыақэдыргэгэаанза. Ускан зеггы ируалхоит амчра иаднакылаз ақэтцара ақэныкэара. Хгэы иаанагоит ус иа-гыккалап хэа.

Агазет «Ацсны», 2014 ш., № 20

ИАЗЫЧХАРЫМА ХБЫЗШӘА «АЕКСПЕРИМЕНТҚӘА»?..

Ацыхэтэантәи аамтэзы хуаажэларрафэы азфлымхара атаны излацэажэо зцаароуп ацсуа бызшэа афиара аprobante. Акыпхь, арадио, ателехэацшра ухэа рыла икэгыланы ргэаанагарақэа рхэоит атцарауаа, арцащцэа, ажурналистцэа.

Ацсуа бызшэа афиара аprobante иамоуп еиуеипшым аганқэа: абызшэала амцэажэара, агэхьяамкра, артцара апроцесс иацу ауадафарақэа, абызшэа ахархэашьа ухэа убас итцеггы.

Азцаара шыкэгылоу

Ацсуа шыра анышыақэгыла инаркны, ацсуа сахьаркыратэ литература афиарамца иананылоз аамтэзы, ацсуа литературатэ бызшэа шыақэгыланы икамызт. Убри афнытэ, рапхьатәи алитературатэ рфиамтақэа ргырак ажэлар рбызшэа, афольклор абызшэа иазааигэаны ишын. Урт иреиуоуп, иаххэап, Д. Гэлиа, С. Чанба, И. Коғониа ухэа ршымтақэа. Иуцылон адиалекттэ чыдарақэа зныпш-уаз арфиамтақэагы. Иаххэап, В. Агрба ишымтақэа ркны апыжэара аман ацсуа бызшэа бзыптәи адиалект. Ажэлар рбызшэа ачыдарақэа мачымкэа иуцылоит иара убасгы 3. Дарсалиа, И. Папасқырь, М. Лакрба, Л. Кэытцниа, Л. Лабахэуа ухэа ршымтақэа рфгы. Аха ускан алитературатэ бызшэа ашыақэгылара амца ианын...

Иаххысыз ашэышықэса 20–30-тәи ашықэсқэа рзы алитературатэ бызшэа анормақэа аус рыдулара апроцесс мехагы тбаала имцапысуан. Уи иазкны аусумтақэа

аңызтаз иреиуоп ускантәи аамтазы Д. Гәлиа, А. Ахашба, В. Кәыкба, С. Чанба, А. Чочуа, З. Дарсалиа, Б. Шынкәба. Урт итырцаауан атерминология, аорфография, егырт аграмматикатә чыдарақәа ирыдхәалаз азтарақәа.

Алитературатә нормақәа кәфиарала аус рыдырулон 50-тәи ашықәсқәа раангы. Аха иаххәарц халшоит, 60-тәи ашықәсқәа инадыркны ауп хәа алитературатә нормақәа инагзаны, комплексла рытцааразы аусқәа анеиҕааха. Итытцау иалагеит ацсуа литературатә бызшәа алексика еидыкыло аитагатә, аилыркааратә жәарқәа, аорфографиятә напхгара, азанааттә жәарқәа, абжыратә школи ирейхау атцараиуртәкәеи рзы артцага шәкәқәа ухәа убас итцегы. Ацсуа бызшәа тырцаауа иалагеит ганрацәала, монографиа-ала.

Ихәатәуп, ацсуа литературатә бызшәа аҕиареи ашықәгылареи ркны ичыдоу атцакы шрымоу 1905 шықәсазы еиҕааз Аиҕагаратә комиссия, 1919 шықәсазы зтытца иалагаз агазет «Ацсны», иара убасгы ажурнал «Алашара».

Ацсуа литературатә бызшәа ханалацәажәо, зегь рапхьаза ххаҕы иааиуеит ацсуа бызшәа аорфографияеи апунктуациеи ирытцаркуа азтарақәа. Аорфографияеи апунктуациеи рзы иаку ацкарақәа рапцара азтара цәыртит ацсуа литература аҕиара ианалага инаркынгы. Ари иахьауажәраанзагы иактуалтәу зтарауоп.

1933 шықәсазы итытцит Д. Гәлиа авторс дызмаз «Ацсуа бызшәа иаазыркыаҕу аорфография». 1934-1935 шықәсқәа рзы акыпцхь рбеит абызшәатцаащцәа А. Ахашбеи В. Кәыкбеи рыстатиақәа.

1958 шықәсазы (аиҕатыжыра – 1960 шықәсазы) итытцит Хә. Бҕажәба иусумта «Ацсуа орфография ацкарақәа» захьзу. Уи кәлеит ацсуа литературатә бызшәа аҕиараҕы, аизхазыгыараҕы, анормақәа рышықәыргылараҕы хәызмам усумтаны.

1978 шықәсазы итытцит Л. Чкадуа лмонография – «Ацсуа бызшәа апунктуация».

1981 шықәсазы итытцит «Ацсуа орфография аматериалқәа» захьзу аусумта (авторцәа: Н. Аршба, Т. Шыакрыл, Т. Халбад, Л. Чкадуа).

Апсуа бызшәа атцаара ахырхартала рлагала акыр идууп хара хцарауаа – академикцәа, апрофессорцәа, афилолог-иатә тцаарадыррақәа рдокторцәа: К. Шьафрыл, Хә. Бҭажәба, Ш. Арстаа, Л. Чкадуа, З. Габуниа, В. Чрыгба, Л. Хагба, иара убасгыи атцарауаа – Н. Аршба, Т. Шьафрыл, Е. Шьафрыл, К. Агрба, Т. Халбад, В. Концъариа, В. Касланзиа, В. Кәарциа, О. Зизариа, Л. Саманба, А. Хьециа, Б. Цьонуа, Р. Гәыблиа, В. Амчпха, С. Амчпха, Е. Кьылпха, Б. Хагәышь, В. Бганба ухәа азәырыуы.

1997 шыкәсазы итытцуеит даҭәа шәкәык – «Апсуа бызшәа афышьяпқарақәа» (авторцәа: Н. Аршба, Т. Халбад, Л. Хагба, Л. Чкадуа). Уи рҭееины, ихартәааны еиҭаҭыжыын 2011 шыкәсазы. Ари лагала дуны икалеит апсуа бызшәа афышьяпқарақәа рганахыала. Аха излаабо ала, иахыа-уажәраанзагыи иаанханы икоуп еимаку-еиҭаку азцаарақәа, атцарауаа рахытә гәыпшык ирыдрымкылаз, иухәар ауазар, изқәышахатым. Абри аҭагылазаашыа иахкыаны, иахыа хапсуа литературатә бызшәа акыр ихыысхахеит, насгыи «иармагырмахеит»: ас иушыргыи калоит, егыыс иушыргыи калоит.

Алитературатә бызшәеи афышьяпқарақәеи рыпроблема иазкны хатала астатиакәа скыпцххыеит хгазет адакыакәа ркны («Апсны» – 2013, № 3; 2014, № 20). Апро-блема иазкны азцаара цәырызгартә алшара сыман Апсны Ахәынҭқарра Ахада Рауль Хацымба 2014 шыкәсазы аҭар данырпылоз. Ускан ахәынҭқарра Ахада ихәеит, ари азцаара (иаку афышьяпқарақәа) мацк ахылапшра шрыгхаз. Зызбахә хамоу атемала ааигәа инартбааз ажәахәла сыкә-гылеит Апснытәи ахәынҭқарратә университет атцаара-дырра-практикатә конференцияҭгыи. Уи иалахәыз атца-рауаа рыкәгыларакәа рҭыи еицҭакны иазгәартон азцаара збашыак аҭамзар ада псыхәа шыкам.

Афонемакәеи амза хыызкәеи

Апсны жәлар Рцынцәтәылатә еибашыра ашыҭахә апсуа бызшәа иалагалан хазы игоу фонемакәак рахасабала «гә», «қә», «кә», «гә», «хә», «кә». Арт ашыҭыб-жыкәа уаанзагыи ихаман, аха иарбан даеакала. Уажәы

урт ақышәхаргьежьратә дырга рыццаны иаафоеит. Урт рыцсахра ацакы ацарауаа иазгәартәхьеит, уажәшьта алацәажәара иашам. Аха азцаара: Ахәынтқарра иалшо-ма уаанзатәи афьрала итыжыыз ҳаңсуа сахьаркыратә литература зеггы шынеибаку аиҗатыжьра? Иалшозар, ианба? Иарбан харцьқәоу иакәырзтәу? Изрыңхьома цынгыла рымамкәа иахьатәи, уатцәтәи ҳабицарақәа аңсуа классикцәа рфымтақәа?

Ишыжәдыруа еиңш, аамтак азы иңсахын амзақәа рыхьзқәаггы. Харггы жәашықәса уи «атцара ҳафын»: ажьырныхәа, жәабран, хәажәкыра, мшаңы, латцара, рашәара, цхынгәы, нанхәа, цәыббра, жьтаара, абцара, цхынчкәын. Аха ишааиуаз ааигәа, қәцдаракггы ыкамкәа, «хаафәырхын», еиҗах ажәйтә ишҳамаз ҳазыхынхәит. Излаадыруала, ианаларгалозггы қәцдарак ыкамызт, уажәггы қәцдарак ыкам. Убриаан, цьоукы ирхәеит: «Хара ишахҗаху иаафлоит». Стцаауеит, мшәан, асеиңш калома?

Ацыбжыыкатә еицааирақәа

Сырзаатгыларц стәхуп хыхь зызбахә сҳәаз ашәкәкәа – «Аңсуа бызшәа афьшьаңқарақәа» (актәи атыжьреи аиҗа-тыжьреи) ркынтәи зцаарақәак.

Актәи атыжьрафьы (1997) ҳаңхьоит: «Аурысшәа абзоурала (иазгәатәтәуп, уа ишыкам цәка иаагоу ацыбжыыкатә еицааирақәа – акомплексқәа) аңсшәа иалана-галаз аинтернационалтә ажәақәа рфьы ацыбжыыкатә еицааирақәа флатәуп аңсшәа артикулиациатә база иша-зыманшәалоу, иңсабаратәу ацыбжыыкатә еицааирақәа рыла». Иаагап уантәи афьрпштәкәа: психика-аңсихика, психология-аңсихология, псевдоним-аңсевдоним, аффикс-аффикс, префикс-апрефикс, лекция-алеқция, акцент-ақцент ухәа убас ицеггы.

Хәхәаңшып зызбахә ҳамоу ашәкәы аиҗатыжьрафьы ишану: «Атәым бызшәақәа ркынтә аңсшәа иаланагалаз аинтернационалтә ажәақәа рфьы иахпыло ацыбжыыкатә еицааирақәа «пс» (апсихология, апсихика, апсевдоним,

арапсодиа), «кс» (аффикс, апрефикс, асуффикс, алексика, атекст), «кт» (адиалект, актиор, адиректор, архитектор), «кц» (алекция, аредакция, афункция, абстракция) ашыша арманшәаларазы ишыкоу ианыжытәуп.

Ишыжәбо еицш, арака аңкарақәа аки-аки еиҕагылоит.

Аформант «пҳа»

1997 шықәсәзтәи атыжымтәҕы ҳапхьоит: «Абхызқәа, ажәлақәа ирыцло ажәақәа иҕа-ипҳа тәағәачла ирыцрыганы нбан хәычыла иҕлатәуп: Аинар Мсауст-иҕа, Алиас Шыхан-иҕа, Абыхә-пҳа Мадина».

Уажәы иаҕхарпшып атыхәтәантәи атыжымтәҕы ишану: «Ахәсақәа рыжәлақәа ирыдхәалоу аформант -пҳа ҕтәуп дара ирыццаны: Ануапҳа, Ачпҳа, Запшыпҳа, Шыакрылпҳа...»

Зызбахә ҳамоу атыжымтәқәа еиҕурпшуа уҕааухар, ирацәоуп арееирақәа, аицшымзаарақәа, имаҕым аки-аки ахъеикәымшәо.

Арака исхәарц истаху, алитературатә бызшәа анормақәа уцсахыр калом, иурееир ауам хәа акәзам. Урт мҕаҕыслароуп абызшәа азакәанқәа инарықәыршәаны. Аха икоуп даҕа ганк – хбызшәа иазычхариыма лассы-лассы иахтысуа «аекспериментқәа»?

Икацатәузеи?

Ацсуа литературатә бызшәеи ашышааңкарақәеи рганахьала иахьа ицо атенденция анаанкыламха, хбызшәа убриакара «ихархәанчар» алшоит, наҕ-наҕ ашыақәыргылара амуа аҕынза. Уиакәхоит, маҕ-маҕ абызшәа азрахьгы хкылнагоит. Ари даҕазныкгы шахатра ауеит ааигәа Акәатәи 10-тәи Ашыхаруаа рышкол аҕны иаацшыз ахтыс.

Икацатәузеи?

Азәгы даҕагылом ашышааңкарақәа рырееира, рыриа-шара, рышыақәыргылара. Аха убриаан, сгәы иаанагоит,

изыхэтоу афазара аҕынза инаганы ишыақыргэгэазароуп хэа. Ацарауаа рыбжьара еснаг икалар алшоит еиуеицшым агэаанагарақэа, аха ихамазароуп иаку ашышыаңкарақэа, зеггы еицшны рхы иадырхэо.

Дук хара имгакэа Ацсны атцаарадыррақэа ракадемиеи, Д. Гэлиа ихъз зху Ацсуатцааратэ институти, Ацареи атцаарадырреи рминистрреи, Ацснутэи ахэынтқарратэ университети, Апедagogика аинститути ухэа рцарауаа алархэны, ацсуа бызшэа ашышыаңкарақэа даеазнык еицарыхэацштэуп, ишыақыргылатэуп иаку ашышыаңкарақэа, еиқышыахатны. Анафс, уи, хымцада, ишыақыргэгэатэуп Ацсны Аиҳабыра рфы.

Ацсуа бызшэа ашышыаңкарақэа ирызку ашэкэы тыжэ-тэуп ахатабзиара харакны, тираж рацэала. Уи рыстол икэзароуп артцафцэа, атцарауаа, ажурналистцэа, астудентцэа.

Еицагыло ацсуа царауаа фарацэа ируалуп аиҳабацэа рцыбаа пату ақецара, хатырла азыказаара. Баак рбганы баак аргылара цхьака хазгом. Убри аҕнэтэ, иахьауажэ-раанза икатцоу аус азгэатаны, ирфеитэу рфеины, ицсахны акы иазкылстэуп.

Агазет «Ацсны», 2015 ш., №44

АЛИТЕРАТУРЕИ АЦХЬАФЦЭЕИ ЕИМАДАЗАРЦ

Иаххысыз ашықэс декабр антэамтазы итытцыз ажурнал «Алашара» №6 иануп хацсуа литературазы еиуеицшым азцаарақэа ирызкны журнал еиқэнаршэаз анкета атакқэа. Уаҕа хадаратэла икэыргылаз азцаарақэа рахьтэ иалкаазарц ахэтоуп акы: Икататэузеи хацсуа литература инартбааны ажэлар рылартэаразы? Ари азцаара атак аҕатцара имариоу усны ишыкамгы, иамфаны иаабоит ақэфытра, уи иазкны агэаанагарақэа рхэара.

Ацсуа литература хажэлар иахьынзахэтоу рылартэаразы икататэу аусқэа рацэоуп. Урт зеггы реиқыпцхьазара залшом. Аха рацхьаза иргыланы, ихымцадатэиу усны ипцхьазатэуп хтэыла ақалақықэа зеггы рфы ахэынтқарра

иатәу «Аңсуа шәкәы аоны» захьзу ашәкәытирта адәкьанкәа раартра. Избан акәзар, акы, адәкьанкәа рҕы (дара уртҕы маңны иҳамоуп, аха) ҳаңсуа шәкәкәа полиграфиятә хатә-бзиарала егьырт атыжымтақәа рааста ахьысҳара ахьрымоу азы урт ирылазуашәа аабоит. Ҡбағы, аңсуа шәкәкәа хыпхьазарала егьырт атыжымтақәа рааста иахьейтоу аҕнытә, апыжәара ааныркылартә иҕам.

Уаанза ҳаңсуа литература аҕиара апроблемақәа ртәы ианалацәажәоз еиҳарак хшыфзышьтра зыртоз ашәкәкәа ианаамтаз иахьызтымтуаз акәын. Зегьы ибзиазаны иргәалашәоит аибашьра ашьтахь аңсуа шәкәкәа (аңсуа шәкәкәа мацарагьы ракәым, изакәызаалак егьырт атыжымтақәагьы) ртыжьра иаңыз ауадафракәа. Ҳаңсуа шәкәыфцәа рфымтақәа шықәсырацәала изтымтуа атипографияҕы ишьтан, аңара аҕамзаара иахьканы. Аха убасқангьы иҕан алитература аҕакы еилызкаауаз, адоухатә культура иатцанакуа бзианы издыруаз, ацхыраара ҕазтоз азәык-фыцъак. Убри ағанахьала ҕырпштәыс иаахғар ҕалоит иахьа Аңсны Ахадас иҕоу Александр Золотинск-иҕа Аңкәаб илшамтақәа. Уи ибзоурала хыпхьазара рацәала ҳаңсуа шәкәыфцәа рышәкәкәа адунеи рбеит. Егьырт зегьы ҳарҕәатцып, ҳазхәыцып «Аңсуа поезиа антология» атытра хмилаҕ рыпцстазаараҕы цакыс иамоу. Иахьа аҕагылазаашьа маңк аеаңсахит. Ахәынтқарра алшарала ашәкәкәагьы цәғьамкәа итытуеит. Аха рыцҳарас иҕалаз, урт аңхьаф ицәыхарахеит.

Аңсуа литература алартәара атәы анаххәа, иазгәахҕап егьырт амилаҕкәа рҕы аҕагылазаашьа шыҕоу. Ҳәарада, атәылақәа зегьы ҳара хрылсны иҳамбац, азцаара ҳашьталаны иҕаҳамтаац, аха лакфакрада иубаратәы иҕоуп хәынтқаррацыпхьаза дара рмилаҕ литература мацара иатәу ашәкәытирта адәкьанкәа аартны ишырмоу. Аха-ра ацара затахузеи, ааигәа Аҕәа ақалақь ағәаны иаартын «Аурыс шәкәы аоны» захьзу ашәкәытирта адәкьан. Ҳара уаҕа иҕәны иҳамбеит аурыс милаҕ иртәу ада даҕа тәым литературак. Ус анакәха, аурыс жәлар рмилаҕтә литература, Урыстәыла адагьы, ахәаанырцәтәи атәылақәа рҕы изырыргоит. Ари иҳанахәо рацәоуп.

Аурыс литература иамоу амехак ала уи ахы арзраны иҕазам иахьакэзаалакгы. Аха хара ххэынтқарраҕы хаҕсуа литература, иаххэа-иааза, ашэартара итагылоуп. Хаҕсуа шәкәкәа аҕхьаф икынза изнеиуам, иҕсыҕеуп аимадарақәа. Цабыргуп, хара иҳалшом даҕа хэынтқаррак аҕы аҕсуа шәкәытирта адәкьанқәа раартра. Аха хтәылаҕы уи ҕацазар ауеит, избанзар азәгы мап хәа ахиҳәаазом.

Алитература ахатә аҕазара, агьама ухәа ртәы хәкәы-цып, уи даҕа зтаароуп. Аха, ишыҕазаалакгы, Аҕсны иаа-тытцау аҕсуа ҕыжымтақәа қалакыцыпхьаза еизакны иҕа-зар бзиан.

Иахьа хтәылаҕы аиҕашьақәыргыларатә ускәа анымҕа-цысуа, еиуеиҕшым ақьафуртақәа, аҕацхақәа, ахәаахәт-ратә обиектқәа ухәа рыргылара мехакы тбаала иан-цо, абри аусгы ахэынтқарра аҕазара аҕынза инаганы иазхьапшымзар ада псыхәа амамкәа хәаҕылеит. Қалакы-цыпхьаза ахәыцбахчақәа раартра шаҕаху еиҕш, иаарттәуп аҕсуа шәкәы мацара иазку ашәкәытирта адәкьанқәагы.

Аҕснйтәи ахэынтқарратә университет аректор, акаде-мик А. А. Ғәрамииа, аҕсуаа милаттә идеианы иҕартцаша атца-радырра ауп хәа иихәаз цабыргхатәуп. Атцарадырра ахәа-ақәа иртағзаны ишътухыр ауеит хаҕсуа литературагы.

Даҕаакгы. Аҕсуа литература, иааизакны хаҕсуа шәыҕә-кәа рзыргара хыкәкыс иҕацаны, Аҕсуа телехәапшраҕы еиҕкаазар бзиан «Алитература аххәаа» захьзу адырратә-ра. Уи формас иауташа рацәоуп. Аха уи, алитературатә ххәааи алитературатә критикеи инархырхәхәаны, аибарә-хәарақәеи ажәа «ҕәазқәеи» ирцәыхьчатәхоит. Зны-зынла хабжьара ишыҕалало еиҕш, алитературатә пцамта иша-лацәажәо, автор изку аочерк ажанр ахь ишиасуа еиҕш акәымкәа.

Игәцарактәуп хәа исыпхьазоит ашколқәа рҕы алитера-туратә кружокқәа русура. Насгы аиҳабыратә классқәа рҕы итәоу атцаҕцәа хлитературатә журнал затә «Алашара»-еи агазет «Аҕсны»-и иапхьалартә еиҕш аусқәа еиҕкаатәуп, ақалакықәеи араионқәеи рцара аҕәшақәа русбартқәа рыцхыраарала. Иқәыргылазар ҕалоит абас еиҕш азцаа-

рагы: хыхь зызбахә ххәаз ҳаңсуа журнали ҳаңсуа газети ззымдыруа, урт ирмыңхьо ашколхәыцқәа аңсуа литература амаңтар азы ахәшьара бзиа рытатәым хәа.

Ҳаңсуа литератури хажәлари реимадара азтарақәа ирызкны, шықәсык ахтә ынтә ирыдамзаргы, аңсуа быз-шәи алитератури рыртәәцәа алархәны имәаңгалатәуп асеминарқәа. Урт русура атәи инартбааны ицәыргатәуп ателехәаңшри арадиои рґы.

Аңсуа литература хажәлар рылартәаразы аус утәуп ашәкәыәәцәа реиґкаарақәа рыәазаралагы. Лассы-лассы еиґкаалатәуп алитературатә еиңыларакәа, ахәылқазқәа, автортә қәгыларакәа ухәа убас ицегы. Атцыхәтәантәи аамтәзы убри аганахәала традиция бзианы ишьақәгыло иалагеит Аңсны ашәкәыәәцәа Реидгыла имәаңнаго аусура, еихаракгы аґар алитература радыпхәалараґы.

Харт иаххәхмырштүазароуп, ашәа хаак еиңш еснагь хлымхә итәуазароуп зны Д. Гәлиа иажәеинраалақәа руак аґы иихәаз ажәақәа: «Ашәкәы ртәагоуп, уи аазагоуп, шәапхәала зегы!»

Агазет «Аңсны», 2013 ш., № 16

АХӘЫЦҚӘА РДУНЕИ ИАЗААИГӘОУП, ИААЗАГОУП

Аңсны алитературатә цтәзаарақны даара уафы дзеи-гәыргәаша хтысны икалеит ааигәа, иналукааша апоет, Аңсны жәлар Рңынңтәылатә еибашьраан хабарда ибжәызыз Таиф Шәадаґ-иңа Аңба ихъз зху ахәычтәи литературазы Ахәынтқарратә премия аңцара. Сгәы иаанагоит, уи ус баша машәыршақә икамлаз агоуп хәа. Избан акәзар, иарбан милатзаалак ркны алитература ґиарц, пхәака ицарц, аңеиңш бзиа аиурц азы ашәкәыәәцәа рымацара азхом. Хәарада, дыказароуп аңхәә бзиа. Уи даныкамла, ашәкәыәәцәа егәа афымтә ссирқәа аңырцаргы, ааршара икәнакыз аеафара бзиа иафыхахоит. Ари аус акны акратцанакуеит абиңарақәа реимадара. Убри акнйтә, ахшыфзышьтра цыда амазароуп ахәычтәи литература.

Хацэымѡашыо иаххэарц халшоит, ацсуа литерату-
ра аѡурых акны нахьхы инаркны аахьхынза, чыдала
ахэыцтэи литература иазфлымхаз, уи аганахьала аѡымта
бзиақэа апызтѡоз, иахьагы иапызтѡо рхыпхьазара рацэам
хэа. Цоуп, дыкам, дарбан шэкэыѡѡзаалак, мамзаргы дар-
бан поетзаалак, шамахамзар, ахэыцқэа ирызкны акы апы-
зымтац, акы зымѡыц...

Ахэыцқэа ирызку аѡымта ссирқэа апырцахьеит ацсуа
шэкэыѡѡцэа азэырѡы, ажэытэтэи абицара инадыркны
иахьатэи абжьаратэи абицара иатцанакуа ашэкэыѡѡцэа
рфынза. Убарт рхыпхьазарафы дыкоуп апоет, ашэкэыѡѡы,
ажурнал «Алашара» аредактор хада Анатоли Лагэлаа.

Сара хықэыс исымам, сыгэгы итам алитературацэа-
ра аганахьала апоет, ашэкэыѡѡы иѡымтақэа рыхцэажэа-
ра, ихатара азаатгылара. Аха пхьаѡык, журналистк иаха-
сабала сгэаанагарақэак схэарц стахуп. Убарт рахь сия-
саанзагы иазгэастарц стахуп акы.

Абар шыта акраатцеит апоет, ашэкэыѡѡы Анатоли Лагэ-
лаа журнал «Алашара» напхгара азиуеижытеи. Ари аамта
иалагзаны журнал адакьақэа рфы номерцыпхьаза ир-
кьыпхьуеит ыц алитерауахь зшыаѡа еихызго, мамзаргы
алитература абзиабаѡцэа ражэеинраалақэа, ражэабжықэа
ухэа. Уи иаанагом, уаанза уи аѡыза ыкамызт хэа. Аха Ана-
толи Лагэлаа иалкааны аѡар азфлымхара ритоит, илапш
рхуп. Ари аус акны идгылан, иахьагы идгылоуп журнал
аколлективгы.

Хатала исгэалашэоит, Анатоли Лагэлаа Ацснытэи
ахэынцкарратэ университет акны аицыларақэа еиѡкааны,
апоетцэа ѡарацэа алпшааны «Алашара» ианадицхьалоз.
Аамтала зынгы снапы ианицахьан, ауниверситет акны
аѡра знапы алаку рѡымтақэа иреигьу алхны, сылапш рых-
ганы, журнал «Аѡар рыбжы» арубрика азырхиара. Урт
рахьтэ икоуп, хатала, апхьажэақэа рыццаны, арецензиакэа
рзыѡны «Алашара» ахь иназгахьаз аѡарацэа рѡымтақэа-
гы. Еилкаау усуп, журнал «Алашара» ианылоз, иахьагы
ианыло аѡарацэа рѡымтақэа рыла хара ихазхэом урт зе-
гы хымцада апхьака ипоетцэахоит, мамзаргы ишэкэыѡѡ-
цэахоит хэа. Аха урт рахьтэ, азэы-ѡыца ирыдамзаргы,

уи ашқа рхы дырхар, хлитературазы иатцанакуа рацәоуп. Агәахәара узто акоуп, Анатоли Лагәлаа ажурнал афнуцқа афар ахъеидикылаз. Урт рахътә аңхьақа уафы дзыкәгәыгша ракәны рызбахә ухәар калоит апоетцәа фарацәа Дмитри Габалиеи Альбина Анкәабцхаи. Аха уи даҭа темоуп. Сиас-еуит сыстатиа хәычы зызку атема хадахьы.

Акраатцуеит Анатоли Лагәлаа ахәыцкәа ирызку афым-такәа рыла хәцсуа литература ирбеиоижьтеи. Ахәыцкәа ирызкыз афымтакәа икьыпхьуа далагеит ихәафсыз ашәышыкәса 80-тәи ашыкәскәа инадыркны. Итйхьхъеит ахәыцкәа ирызку апоезиатәи апрозатәи рфеимтакәа еидызкыло ашәкәкәа: «Асас», «Уатцәтәи амш абжьы», «Арашь», «Ардәына».

Ахәыцкәа ирызку ажәабжькәа реизга «Ардәына» ытцит 2012 шыкәсазы, Ацсуа бызшәа афеира ахәынтқарратә фонд абзоурала. Уи редакторс дамоуп апоет Гәында Сақаниа-пха. Аизга «Ардәына» Таиф Ацба ихьз зху Ахәынтқарратә премиа аиуразы икәыргылоуп.

Ҫыгхарала рацәак идуум аизга «Ардәына» еиднакылоит ажәабжькәа пшьба: «Аликә», «Ардәына», «Арбагы кәпшь», «Цис афы азәзәоит». Дара зегьы ажәабжь кьәф ажанр ала иоуп. Ашәкәы ахатә акәзар, сахьала ифычоуп.

Аизга иагәылоу ажәабжькәа рсиужеткәа еилыхоуп, имариоуп абызшәа, ахәыцкәа игәныркылартә, рхы-ргәы афынза инеиртә еипш. Аха убри аан, имаҷым ажәабжькәа ркны иупыло ахшыџтак гәылыршәакәа, ацсуа икәзшьа ачыдаракәа ирыдхәалоу, иркьафзаны ихәоу, аха зцакы тбаау ажәакәа. Иааидкыланы иугозар, ажәабжькәа зегьы ркны иупылоит ахәыцкәа рзы имџакәтцагоу, иаазагоу ахшыџтаккәа, ирныпшуеит ацсихологизм ачыдаракәагьы.

Автор баша ахтыскәа еишьтаргыланы реиҭахәара мацара иеазишәом. Иихәарц ииҭаху ахәычы ихы-игәы афынза инеиша ажәакәа, ажәеицааиракәа, ажәаңкакәа, ахшыџтак чыдакәа рыла иааирцшуеит. Иаагап уантәи ҫырпштәкәак: «Ахышә укылцшны афны ауада ушыџнапшуа еипш, ауафы ифныцқа узтапшуам»; «Аңшәма хатә ахаангьы ардәынак сшыуеит хәа ишәакь наиазкәынҭцаны ддәылымҭыцызт. Уи аатра шәарыцаџцәа ибаны даанхомызт...»; «Икалап, ауаџ

игәәҗғы, азыхь еиңш, абзиабара зехьынҗара «итымтүзар», убри абзиабара зцым иацәшәатәызар»; «Сыбыз цәҗгазар азаз алоуп, сылаңш цәҗгазар сҗам иануп...»

Ас еиңш имаҗымкәа иуңылоит аизга уанаңхьо.

Иазгәастарц истаху даеакгы: автор дзыхцәажәо ате-ма убриаҗара исахьаркны иааирңшуеит, ахәычы иакәым, аду данаңхьогы, ацәыргақәтатә галереиаҗы уҗоушәа ауп асахьақәа еилыхха убла ишаахгыло. Насгы ашәҗәыҗәы қәҗиарала илшоит иажәабжьқәа рфырхацәа – аңстәқәа, аңсаатәқәа ухәа рцәаҗа, рҗазшыа чыдақәа, рыңсабаратә дунеи дақәшәаны, исахьаркны аарпшра.

Аизга «Ардәына» иагәылоу ажәабжьқәа – ари ахәычқәа рхәыцра, рдуinei иазааигәоу җымтәқәоуп, иаазагоуп.

Сгәы иаанагоит, аизга Таиф Аҗьба ихьз зху Ахәынтқар-ратә премиа аиуразы иахьықәдыргылаз ииашаны иҗар-цеит, иагәаңсоуп хәа.

Агазет «Аңсны», 2016 ш., № 84

ХАИГӘНЫҖРА АРАХӘЫЦ ЦЫМТӘАРЦ АЗЫ

Мышқәак раңхьа хредакция датааит Аңсны аҗоурыхтә Еилазаареи, аҗазаратцааҗәа жәларбжьаратәи Рассоциа-циеи, Аңсни Урыстәылеи рсахьаҗыхьҗәа Реидгылеи, Урыстәылеи Аңсни ржурналистцәа Реидгылеи, «Милаҗра-цәала еилоу Санкт-Петербург» ашәҗәыҗәыҗәа Реидгылеи, Санкт-Петербурҗтәи амилаҗтә культура Аҗны атцаарадыр-ратә центр «Метропольи» рлахәыла, аҗазареи атцаарадыр-реи Петровтәи Ракадемиа академик, «Ахьз-Аңша» аорден III аҗазара занашьоу, аҗазаратцааҗы, ажурналист Боча Аңынҗьал.

Хгәы иаанагоит, аңхьаҗ изы аинтерес атцалап хәа хәиҗ-цәажәара аҗнытәи хшыҗтакқәак хәрзаатгылар.

Боча Мңыт-иҗа Аңынҗьал диит март 14, 1937 шықә-сазы, Очамчыра араион Пақәашь ақытан. 1965 шықәса-зы далгеит А. М. Горки ихьз зху Аҗәатәи ахәынтқарратә

артафратә институт. Еиуеипшымыз аамтақаа рзы аус иуан: Ақәатәи асахьатыхратә царайуртафәы – афәр ақазара атоурых диртон, Ақсны ахәынтқарратә музеи афәы атцаарадырратә усзуфыс дықан, Ақсны Акультура аминистррафәы инспекторын, агазет «Ақсны қапшь» афәы корреспондентс дықан, СССР асахьаркыратә фонд ақсуа сахьаркыра-тыжьратә қазартақаа дреихабын, Д. И. Гәлиа ихьз зху Ақсуатцааратә институт ақазара ақәшафәы атцаарадырратә усзуфы еихабын. Санкт-Петербургтәи илшамтақаа рзы «Ақсадгьыл ахьтәы шәкәы» данылеит. Ианашьоуп Урыстәылатәи Афедерация амедал «Санкт-Петербург 300 шықәса ахьтара ахатыраз» захьзу.

Акраатцуеит Боча Аңьынңьал Урыстәыла, Санкт-Петербург ақалақь ақны дынхоижьтәи. Аха саатқ, минутқ иадамзаргьы иқсадгьыли иарей реимадара еипымқьац. Санкт-Петербургтәи ақсуаа рхейдкыла «Ақсны» анапхгафы ихатыпуафыс дықоуп. Иааипмырқьазақәа, аақсарак қамта, аус шиуц иуеит. Авторс дрымоуп хьпхьазара рацәала ақазара иазку астатияқәеи, иара убасгьы хазы игоу ашәкәқәеи. Имачым ибзоурала, мамзаргьы иаңшыгарала, Урыстәыла итытхьоу Ақсны акультуреи, атоурыхи, хаамтазтәи апроблемақәеи ирызку ашәкәқәа. Аха итцааратә усура хада изкуп рақхьазатәи ақсуа сахьатыхы қаз Александр Чачба (Шервашизе).

Боча Аңьынңьал Александр Чачба итцаара напаиркит 1966 шықәсазы, аамтала иңшәмапхәыс диманы Петербург ахәшәтәыртақаа руак афәы данықаз. Усқан иара избоит атагылазашьа ихы иархәаны, Петербургтәи аимператортә театрқәа сахьала изфьчоз асахьатыхы цқьа деиликаарц. Зегь рақхьазагьы, Мариинтәи атеатр афәы иара иңыхьашәоит аопера «Фауст» азы асахьатыхы иаңитцаз х-ескизк. Аха анафс, Атеатртә музеи ақны иара изыпшызаарын аңьашьахәқәа – хьшә инареиханы Александр Чачба иусумтақаа.

Абартқәа ирызкны Боча Аңьынңьал Ақснықа даныхынхә агазет «Ақсны қапшь» ақны астатия икыпхьуеит. Ус-ус, маң-маң далагоит асахьатыхы ирфәиаратә дунеи атцаара. Анафс, 1985 шықәсазы Ақәа итыцуеит Боча

Аңыынңыал ишәкәы «Аңстазаара ду адакыакәа» захьзу. Ари ашәкәы ытыцраны икан урыс бызшәалагы. Аха 1992 – 1993 шықәсқәа рзы, Аңыынңытәылатә еибашыра ианалага, акыпңхь иазырхианы иказ анапылашырақәа амца иалаблит. 1992 шықәса, октиабр азы иблын Д. И. Гәлиа ихьз зхыз абызшәеи, алитературеи, атоурыхи ринститути (иахыа Д. И. Гәлиа ихьз зху Аңсуатцааратә институт) Ахәынтықарратә архиви рхыбрақәа. Уака иалаблит аказаратцаафы жәашықәсала аус здиулоз аматериалқәа.

Аибашыраан Боча Аңыынңыал Рауф Аибеи иареи еидыркылеит Петербург инхоз аңсуаа – иапырцеит ахеидкыла «Аңсны». Ирылшоз зегы картон Аңсны иазкыз аиаша адунеи ауаажәларра рлымха акынза анагаразы. Имәапыргон апресс-конференцияқәа, агәыхалалратә концертқәа ухәа. Петербургка инаназ ахтәацәа аңхыраара рзыкартон, ахәцәа рзы амедицаментқәа цшааны Аңсныка иаарыштыуан.

Иахыа Боча Аңыынңыал тәанчаууп. Аха инапы икәаңсаны дтәам. Уахгы-еынгы аус иуеит аибашыраан амца иалаблыз ишәкәқәа рышыақәыргыларазы. Урт рызкуп Аңсны ажәытәзатәи аказареи, Аңсны аказара атоурых XX ашәышықәсеи, хыхь зызбахә ххәахыоу асахыагыхы Александр Чачбеи.

Аказаратцаафы лымкаала гәытхас имоуп Александр Чачба изку амонографияи асахыагыхы истатиақәеи ртыжыра.

– Шықәсқәак раңхыа итсыжыт асахыагыхы Александр Чачба истатиақәа еидызкыло ашәкәы. Аха уи хаґабзиарала акыр илакәууп, насгы ианытхажыуаз аиллиустрацияқәа агәыламлазеит, афинанстә зцаара иахкыаны, – иазгәеитеит Боча Аңыынңыал хәиґцәажәараан. – Аха сгәы итоуп иагу-иабзоу азгәатаны ґыц аитатыжыра. Аңхыраара канцап хәагы спонсорк сиқәгәыґеит. Насгы урыс бызшәала итсыжыырц сгәы итоуп Александр Чачба иңстазаареи ирґеиареи ртәы зхәо аусумта – амонография, – иазгәеитеит Боча Аңыынңыал.

Хәарада, Александр Чачба изку ашәкәқәа ртыжыра хәпсуа доухатә культуразы хәызмам лагалахоит.

Иазгәтәтәуп, хәйфәәжәараан Боча Аңынңьал иахь
иҳамаз азтәарақәа ртак ақтара маңк «ишиңәуадафыз».
Избан акәзар, хара излазгәхтәз ала, инапы злаку, икай-
тахьоу-иухьоу ухәа ртәы алаңәжәара хырехәароушәа
ипхьазоит. Уи азыхәан акәхап иаргы, хәйфәәжәараан,
хәтала ирфәиаратә ус азы акы ханазтәалак, «уи абашәтаху,
исылшоз кәсцит... уи уахь ианышәымтан» хәа зхәихәоз.
Зегьы ирхадараны иипхьазо икайтәз, илшаз акәзам, ейтә-
гыло афәр раазара, хәпсуа кәзара, хкультура ухәа рырфәи-
ра, рзыргара ауп.

Иара чыдала азфлымхара рзиуеит Санкт-Петербург
атцарануртәкәа руак ақны актиортә кәзара иңоу Аңснәтәи
афәр. Хәтала асцена абызшәазы алекция дырзәпхьоит.
Иара иажәәкәа рыла, Аңсны Акультура аминистрра абзоу-
рала, актиортә кәзарыхь афәр бзиа рышәтит. Урт рхыңхьаза-
рафәы икоуп ажәеинраалакәа зыфәуагы.

– Боча Мңыт-иңа, изеипшроузеи шәгәәанагарала
иахьтәи хәпсуа кәзара, хәпсуа культура? – хиазтәаит
хара. Аха хәзтәара атак ақтара дахымыңцакыкәа маңк
ахәыцра дынтәнагәлеит. Нас фәаитит:

– Хәпсуа кәзарей акультуреи зегьы ртәы сара сала-
ларым. Аха зны-зынла, азгьы игәы иалымсаит, афың
хәрфәиоит хәа ишашәтоу, иҳамоу цқьа пату анахзакәымтц-
гы кәлалоит. Шәнеины шәахәәңши, иаххәап, Ефрем Ешба
ибака... Аибашьраан уи ааха аиуит, ақыртәу мпытахалаф-
цәа ахьейхсыз ахтыңкәа анын. Ишьақәдыргылеит, аха иа-
банзарзышьақәыргылеи?! Ейхә еигьзар кәларын, иаххәап,
ахтыңкәа ахьаныз иаламкьыскәа ф-ажәак аныртәзтгы:
«Фынтәны изеихсыз». Ари азәы афәңныхәа истоит хәа акәым,
сара сгәәанагара ауп исхәо. Изхысхәауа, игәцарахкәлаша
рацәаны икоуп. Иҳамаз хтоурыхтә бакақәа еикәырхәтәуп,
напы рыдкылатәуп, изыргәтәуп, зегь раңхьаза иргыланы.
Нас афың рфәиалатәуп, – иазгәеит Боча Аңынңьал.

– Иарбан шәартароу хәжәлар рганахьала ижәбо? –
хиазтәаит анафс хара.

– Даара ишәартәуп хбызшәа атагылазашьа – ари
«ажәа кәазны» исхәар стахым. Хәпсуа чарақәа зынза изит
ххәаратәы ақынза хнеит. Ааигәа чарак ақны сықан. Уа из-

баз – хаґоу иибаша – азэ иихэо азэ имахауа, дасу дахь-тэоу артэаахэа дыхэхэо... Ари, нас, аґсыуа чароума?! Сара исхэом зехьынцэара ус икоуп хэа. Аха ашэартара ыкоуп. Хбызшэа анахцэыз, хцас-хқыабз анахцэыз, хаґсуа чарақэа анахцэыз, иахцэызуеит хдоухаґы. Хашнеи-шнеиуа ххаґраґы хцэызыр алшоит.

– Атаґылазаашьа айґтэразы иарбан мөақэас ихамоу?

– Зегь раґхьаза иргыланы, хара хбызшэа, хцас-хқыабз хмырзроуп. Ххышьтрахь хахнымхэыр калазом. Аґсуа ихымөаґашьа, итэашьа-игылашьа, иааидкыланы иугозар, Аґсуара иацназго адунеи аґы иказам. Убри еиқэырхатэуп. Убриакзатэык ауп хара хайқэзырхо, цхьакаґы хазго, – иажэа хиркэшеит Боча Аґынцэал.

Хґы иаанагоит, амилат рызцаара, рхьаа, даеазэы иеипш акэымкэа, итауланы идикылоит, еиха игэатцанза иныруеит хэа акультура аусзуфы. Ус анакэха, аказа-ратцаафы, журналист, аґстазааратэ цышэа ду змоу Боча Аґынцэали хареи хайґцэажэара хэыц ахшыөтққэа мөақэцаґак ирзафызахоит еизхауа абицара ґа, аґари аихабацэеи реигэныөра арахэыцґы цтэазом. Хайгэ-ныөра арахэыц цымтэарц азы, иатахуп аизызырөра, аи-либакаара, аицхыраара.

Агазет «Аґсны», 2014 ш., № 81

АґСШЭА ЗґЫӨУА АУАґС ЦХЬАРЦА

Жэытэнатэ аахыс зтоурых акырцэара еиларсу аґсуааи ауаґсааи рлитература уаназаатґыло, зегь раґхьаза ухаґы имааирц залшом Нартаа репос. Ишдыру еипш, уи Кавказ ажэларқэа жэпакы еицырзеипшны иґиаз фольклортэ бакоуп: азқышықэсақэа раґхьа хажэларқэа реиґцаара, реинырра иабзоураны, ґаґыцла мацара инеимда-ааимдо иахьанза иааргеит, дасу рхатэы милаттэ цэаөеи рчыдарақэеи еиқэырханы. Хажэларқэа ртоурых адакьақэа реихысыртақэеи урт рфольклор аишьашэа-

ларақеи машәырла иҗалаз акакәым. Ажәәқәа «Ацсуаа», «Ауацсаа» аагозар, формала еихаршалоу ажәәқәоуп, ан-банқәа реишьтагылашьа аауцсахыр, зынза еицшхоит. Аха уи акәым уажәы аус злоу.

Хажәларқәа доухала еизааигәазтәуа, риашьаратә жәфәхыр зырғәгәо, реигәныфәра ацхәқәа еимаздо хтыс дуны иҗалейт ааигәа апоет, ауаажәларратә усзуфы Генна-ди Аламиа Уацстәыла жәлар рышәҗәыффы Нафи Цьусои-ты ихьз зху Амилаттә литературатә премиа ахьианаршьаз. Апоет уи дацсахейт ауацс литература ашьатарқоы Костә Хьетагуров иажәеинраалақәа реизга «Ирон фандыр» қәҗиарала ацсшәахь иахьейтеигаз азы. Апремиа анашьа-ра ацеремониа мәапысит қазну ашықәс октиабр 12 рзы, Цхинвал, Аахыт Уацстәылатәи ахьынтқарратә университет афы. Иазгәатәтәуп, мызқәак рацхьа ари айтәга азы Ген-нади Аламиа иара убасгыы ишианашьаз Нхытц Уацстәыла ахьынтқарратә хамта – амедал «Уацстәыла азы» («Во сла-ву Осетии»).

«Сара еснагь сгәы азыхәон ауацс литература ашьатарк-фы Костә Хьетагуров ирҗиамтәқәа ацсшәахь реитәгара. Из-бан акәзар, хатарала, дунеихәацшрала, доухала, ирҗиам-тәқәа рфилософиатә цакы угозаргыы, Костә Хьетагуров ацсуа литература абду Дырмит Гәлиа дахьи еицшқәаз акыр ирацәан», – иазгәейтоит Геннади Аламиа.

«Ирон фандыр», ацсышәала – «Ауацс цхьарца», ари аизга ацсшәахь айтәгара Геннади Аламиа напайрkit ихәф-сыз ашәышықәса 80-тәи ашықәсқәа рзы, иагьтыжьын хаз шәҗәны 1984 шықәсазы, Костә Хьетагуров дийжьтеи 125 шықәса атра инақәыршәаны. Аха аибашьра аламта-лазтәи аамта хьантәи, уи иацыз ахынтафынтарақеи, нас аибашьрей ирыхьаны алитературатә цстазаарафы нырра дук азыҗамтәейт. Айтәга, автор иажәәқәа рыла, 30 шықәса ирылагзаны аамта акыр аееитәнакит, хажәларқәа агәәҗра дукәа рыхганы, җацхьа атынч цстазаара иазыхынхәит. Хаиашьара акәзар, еихагыы изрыжәхейт, игәгәахейт. Убри аҗнытә, 30 шықәса рнафс Геннади Аламиа җацхьа дыр-зыхынхәуейт Костә Хьетагуров ирҗиамтәқәа. «Ауацс

пхьарца» аңсшәахь аиҭага деиҭахәаңшы, иагыз-иабзас рееины, хәҭақәак зынза ҕыцны еиҭаганы еиҭаҭиҗьуеит 2014 шықәсазы, ԡ-бызшәак рыла – ауаҭси аңсуеи бызшәақәа рыла еиваргыланы.

1899 шықәсазы иҭыҭыз ауаҭс поезиа ашедеврқәа ируаку «Ирон фаендыр» аҕы автор иааирпшуеит иҗәлар гәакьа рахь имаз абзиабара, урт рлахьынҭа азхәыцра. Абраҭа иумбарц залшом Геннади Аламиа урт ацәаныр-рақәа аңсышәала раарпшра ссиршәа ишиқәҕиаз. Иара илшеит аоригинал злаҭу абызшәа иаҭоу амузыка аиқәыр-хара. Иазгәаҭатәуп, ари аизга ишаднапхәалахьаз иара убасҕы азәымкәа-ҭыцәамкәа аурыс поетцәаҕы. Урт иреи-уоп А. Ахматова, Н. Заболоцки, Н. Тихонов ухәа реипш иҕаз ажәа азҕазацәа дуқәа. Уртҕы шыахәла ирылдыршахьан «Ауаҭс пхьарца» иагәылоу аҭымҭақәа Пушкин ибызшәала рырцәажәара. Иахьатәи аамҭазы урт еиҭагоуп аиталиан, афранцуз ухәа еиуеипшым еҕьырт абызшәақәа рахьҕы.

Геннади Аламиа «Ирон фаендыр» аңсшәахь еиҭеигеит Уаҭстәыла жәлар рышәкәыҭҭы Нафи Цьусоиты урысшәала изыкаитцаз цәахәалатәи аиҭага ихы иархәаны.

«Ұынҭажәиҗәабаҭа шықәса рапхьа, Москва, Али-тературатә институт азеипшнхарҭаҕы хәицыҭнан аңсуааи ауаҭсааи. Курск аҕы аҭара сыцитцон Нафи Цьусоиты иашьеитцбы Таимураз Хаджеты. Убраҭа ауп рапхьаза хәхьеибадырыз Нафи Цьусоитыи сареи. Уи дреиуоп Дырмаит Гәлиеи Баграт Шьынқәбеи реипш иҕаз хәҭсуа поетцәа дуқәа рҭымҭақәа ауаҭс бызшәала изырцәажәаз. Сыгәҕы иаанагомызт, арт ахәтәрақәа раҳарақыра аҕнытәи хәҭала сарҕы сырҕеиамҭақәа илапш аҕы иааиуеит хәа. Нафи еиҭеигеит сҭымҭа «Ауаҭс ашәа» захьзу ацикл, иагькьыпхьын ажурналқәа руак аҕы, нас аизгаҕы ианылеит. Абас иҕалеит Нафи Цьусоитыи сареи хәибадырра», – иҕәлаиршәоит Геннади Аламиа. – «Ирон фаендыр» аиҭагара напасыркит, аха ауаҭс бызшәа сыздырзомызт. Убасқан Нафи аклассикатә формала исзыкеитцаз цәахәалатәи аиҭага схы иасырхәеит», – ихәоит иара.

Костә Хьетагуров – даҕазәы иламҭашьо, зхәтәы стильтә чыдарақәа змоу апоет-лирик – ирҕеиамҭақәа ус унары-

дыххыланы реиҥагара, иҥалап, игәағыуацәазар. Сгәы
иаанагоит, аиҥага авторгы изымариамызт хәа уи напарк-
ра. Аха хәжәлар рҥоурыхтә лахынҥақәа реишьашәа-
лара, Коста Хьетагурови Дырмит Гәлиеи ашәа зырхәоз
ахақәитра аидеи азғыгәхәареи, уи иацу ахьаа өнутҥала
анырреи ухәа ицхраауазар, иҥгәозар акәхарын Геннади
Аламиа игәҥақы анагзарағы.

«Ирон фаендыр» аҥсшәахь «Ауаҥс ҥхьарца» хәа
еиҥазгеит. Хәжәларқәа лахынҥала ишеиҥшу еиҥш, гәҥы-
хахәагас, гәырәахәеыгас ишьтырхыз амузыкатә рхәагақәа
афандыри аҥхьарцеи еиҥартәышьала, быжыгашьалагы
еиҥшымзар ауазма!» – иазгәеиҥоит Геннади Аламиа.

Сажәа хыркәшо абраҥа иазгарц стахуп Коста Хьетагу-
ров иажәеинраала ауасиат:

*Сухәоит сатҥумҥарц, сашәа
Лақмарны иуахазар калап.
Ахаан зылағырз камшәац,
Игәырҥьахәу иашәа ихәалап.*

*Знык сыҥсадгыыл аҥаҥхьа
Исылшар суал ашәара,
Игәырҥьодаз усқан са саҥхьагы,
Сашәагы нафрын хара.*

Ари ажәеинраала ө-куплет затәык роуп иҥоу, аха
ҥақыла шаҥа иҥбааузеи, шаҥа игәырҥшаагоузеи, шаҥагы
ахьаа ацузеи! Аоригинал ағы еиҥш, иаҥоу ацәаныррақәа
зегы еиқәырханы, аритм еиламгақәа, арифмагы еиқәыр-
шәаны аҥатара – ари аиҥагаө ичыдоу ибаөхатәра харақы
иабзоуроуп. Ус анакәха, иаххәар халшоит, Геннади Аламиа
игәҥақы ҥазара харақыла инаиҥзеит хәа.

Еихсыҥра ақәымкәа игалааит аҥсшәа зғыөуа ауаҥс
ҥхьарца абжы!

«АЦЫНТЦАРАХ» ИАЗКУ ХЭЫЦРАҚАК

Имачым Ацсны жәлар рпоет Б. У. Шынкәба ирґе-иамтақәа ирыхцәажәахьоу алитературатә критикцәа, ацарауаа. Аха цхьафык иахасабала урт рзаатгылара зынза даґеа усуп, атакцхықәра ацуп. Ус еґьа иказаргы, сырзаатгылар стахуп ашәкәыффы итоурыхтә роман «Ацынтцәарах» исыцәырнагаз хәыцрақәак.

Сгәанала, аублаа жәлар рықәзаара, урт ирлахьынтца-хаз атәы акыр агәґеанызаара рнаґоит хыцхьазарала имачу амилатқәа, еихаракгы Кавказ ажәларқәа.

Ароман уанацхьо иубоит абызшәа азцәара, хәынтқар-ратәла ахәыцра, хара анацшра ухәа ирыдхәалаз аибахеи-бафарақәа, аибарххарақәа, ускантәи аамтазы атыц змаз ажәлар реишара ухәа убас ицеггы.

Ишдыру еипш, амилатқәа, еихаракгы хыцхьазарала имачу рдац-рпашә анызуа, шытанкыла ианықәзаауа рбызшәа анырцәызлак ауп.

Абызшәа ауафы даниуа ициуеит. Ахәычы даныхәычу иитцаз, ишьтикааз абызшәа хаштшьа амам. Абар уи иазкны ароман «Ацынтцәарах» аперсонаж хада Заурқан Золак иажәақәа: «ауафы даныхәычу иан лкыхахш иадкыланы иитцаз абызшәа, амала, ирхәоит акәымзар, уан узхылцыз духаштраха, уи хаштшьа аманы икам». Абар даґеа тыцк аґгы иахәо: «Саныхәычыз цсыц хаала исыхәларытәхәаз, сгәы ркьаны итарцаз, сыцсы иаларызрыжәыз абызшәа хаштшьас иамази!» Абри ихәоу ахшыфтак ала икаутцар ка-лоит алкаа – абызшәа апроблема азбара, рацхьаза иргыла-ны, афнаґа акнытәи ауп иахьалагатәу, нас еґьырахь. Абызшәа азцәара ароман атыхәанза лассы-лассы иуцылоит. Уи аабоит еихарак амонологқәеи адиалогқәеи рґеы. Акыр иказшьарбагоуп ароман аперсонаж Тахир ихаґсахьагы. Уи абызшәа артцаразы имфәаґиго аусқәа, насгы иара хатала уи иазыказаашьа даара уафы дархәыцуеит.

«Ацынтцәарах» – ари харт зеггы агәґеанызаара ґәґәа хазто, акыр ахәыцра хазцәырызго акакәны икоуп. Ари афымта ґыц уацхьацыцхьаза асаркьеипш икказа иунар-

боит ажәлар реидкылар еснагъ ихадоу зтаараны иҕа-
зарц шахәтоу ҳапстазаарағы.

Ароман ағы иаарпшуп иара убас даара итаулоу,
ирхәыцгоу ажәаңқақа, афоризмқаа ухәа. Иаагап урт
рахтә акык-ѡбак: «Аңсадгьыл уацәызыр аует, аха иара
уцәызыр ҕалом», «Анышәынтра агәйтәҕыагы шәтыцк
ыҕәиааует», «Ачхара ззымхаз нышәынтрак изхеит»,
«Ацәашы анкәташа аңырқхәа итҕьоит», «Аидысла-
рағы заргәа нап ғырхыз макәанагы ахәа изалатпаауаз
цыишьон», «Арахәтәҕыа ашаха ахатаны ианырго наҕ-ааҕ
ахы аҕьар азин амоуп», «Ағы зтәыз ағы уаара дахәон»,
«Азы иаго хәхәабжы иахазом» убас итегы.

Ашәҕәыѡғы аублаа ртыхәтәа иацәихьоит зегы.

Аңсуаагы аублаа ртыхәтәа ртыхәтәахарц егәары-
гымхазеит ускантәи аамтазы. Ағымтағы Аңсны ах Хамыт-
беи Чачба ихәоит абас: «Иаасыкәыршаны тынчрам, аңша
иаҕыз атлеипш игазеазует Аңсны». Ари иахьатәи ҳа-
амтазгы иҳанахәо рацәоуп. Нас, ианбыкәыз адунеи ағы
еснагъ иантынчраз, инеипынкыланы акәтагъ былгәо иа-
ныҕаз...

Ароман «Ацынтәарах» амилат ацеира раазарағы атың
гәгәа ааннакылоит, уи ианыпшуеит ауафьтәыѡса ипсихо-
логия аганқа, ажәлар рцаѡа, рхәыцшыа...

Егәа иажәа ҕәазаргы, саңсыуоуп хәа зхы зшьо дар-
банзаалакгы ари атоурыхтә роман даңхьахьазароуп,
иуадағы уи ашәҕәы истол иқәзароуп, ишәҕәытрағы цқа
иахьубартоу атың ағы итагылазароуп. Уи даара хәызмоу
акеипш, реликвиак ахасабала ҳазыҕазароуп.

Агазет «Аңсуа университет», 2009 ш., № 5

АКАЗАРА АСАРҚЫА ХАНЫПШЫЛАЛАР...

Азәгы изы имазазам ажәлар рдоухатә культуратә пста-
заарағы атеатр иааннакыло атың. Аурыс критик ду Белинс-
ки иажәакәа рыла иухәозар, «Атеатр – ари аказара иабаа-
гәароуп». Аңсны Аңынцътәылатә еибашьра еилгеижәтеи

аажэа шыкэса инареиханы иштцагы, ааигэанза хтэыла атеатркэа ртагылазаашыа акыр иуадафын, урт есышыкэса асезон ыыцкэа аартны, хыпхызара рацэала аспекталькэа ыкэыргыланы ахэапшцэа иддырбартэ еипш атагылазаашыа рымамызт. Иахыа, Анцэа ицшыаны, Ацсны аус руеит пшь-театрк: С. И. Чанба ихыз зху Ахэынтқарратэ драматэ театр, Ф. А. Искандер ихыз зху аурыс драматэ театр, Шэ. А. Пачалиа ихыз зху Ткэарчалтэи ахэынтқарратэ комедиатэ театр, иара убасгыы 2014 шыкэсазы ыыц иаартыз Ахэынтқарратэ афар ртеатр.

Уажэы сара сазаатгыларц стахуп Ахэынтқарратэ афар ртеатр аартра шыкалази, аамта кыафк иалагзаны иалнаршази, иамоу аихызарақэеи ухэа ртэы.

1998 шыкэсазы гэыпшык атеатртэ кызара аусзуфцэеи атцарауааи Ацсны аихабыра рыхызала ашэкэы ршит, актиорцэа кэыпшцэа ахыыраазалаша кэшак Ацснытэи ахэынтқарратэ университет акны иаартызарц. Ас еипш аидеиа цэырызгаз иреиуоуп: Софа Агэмаапха, Алыкыса Аргэын, Михаил Лабахэуа. Ари афыза ацшыгара зегь рапхызагы дадгылеит, анафс даара ацхыраара ду кайцеит ауниверситет аректор, академик Алеко Гэарамиа.

Ашэкэы наштын ускан Ацсны апыза-министрс иказ Сергеи Багапшь ихызала, ахатгыларагы аиуит. Абасала, 1998 шыкэсазы Ацснытэи ахэынтқарратэ университет акны иаартхеит актиортэ кызара акэша. Уи еихабыс даган Ацсны жэлар рартист Софа Агэмаапха.

Акэша аатит, аха уи ала аускэа зегы иаразнак изыбэхомызт, ауадафракэа рацэан. Зегь рапхызагы ишыакэыргылатэын аштаттэ структура, иалагалатэын амафэар ыыцкэа, иадыпхылатэын азанаат здыруз артцафцэа, урт уа-лафахэыла еикэыршэатэын... Абарткэа рганахыала ауниверситет анапхгара иаарылшоз зегы кертон. Ацснытэи ахэынтқарратэ университет акны актиортэ кызара акэша рапхызатэи акурс атцара иалагеит 1998 шыкэса антцаамтазы, декабр мзазы.

Акэшахы аханатэ аусуразы иадыпхылаз иреиуоуп: Хэыта Цыапуа, Алыкыса Аргэын, Амиран Тэниа, Михаил Мархолия, Мераб Цытэанаа, Заур Чанба, Нелли Ешба (даа-

ны актиортә җазаразы амастер-класс мөһәңгә), Михаил Лабахәүә.

Изагэататуп, 2014 шыкэсанза – Ахэынткарратэ афар ртеатр аартхаанза, Адснытэи ахэынткарратэ университет актиортэ казара ишоунажьхьаз хэ-гэыцк афар. Аха урт, еиуеицшым амзызкэа ирыхкьаны, Адсуа драматэ театр асценахь ицэыртцыртэ, аспекталькэа ыкэдыргылартэ алшара рымазамызт. Уи зыхкьазгы актиорцэа гэыцфык аказара аганахьала рдунеихэацшышыакеа ахьеикэымшэоз ауп. Убас ишыкьазгы, актиорцэа фарацэа рзанаат ргэы ацэкамхарц азы, инапхьан Акультуратэ центр «Абаза» акны иапцаз атеатр «Аамта» ашка. Аха уи асцена даара имачын, азалгы тшэан. Икалакэеит афар рахьтэ азэы-фыца ззанааткэа кажны даеа үскэак знапы рылазкызгы.

Аамта цон. Актиорцаа җарацаа, реихабацаа рапхаа инаргыланы, акырынтә еиуеипшым аамтақаа рзы Ацсны анапхгара рышқа ашәкәкәа рыѡхъан, аусуразы Ацсуа драматә театр ахь инарышьтырц алшарақаа рзацта-зарц. Аха, гәыгракәак шрыртозгы, реазышәарақаа зегы лтшәадахон.

Афәр уаха ияхыяхәмарша даҗа сенак анырмоу, ирыз-
беит ажәлар рахь ицәыртны, зны Дырмит Гәлиа ишыкаи-
чалоз еиңш, рказара аадырңшырц. Аңсны ахы-ацыхә
ахынзаназаазо ақытақәеи араионқәеи ирылсит, иртауан
ақыта школқәа, иқәғылон акультура аханқәа ркны. Атеатр
иацәыхкьалахьаз ауааңсыра ари гәахәара дула ирыдыр-
кылон. Еикәахаңхьазап ускан афәр репертуар акны иказ
аспектакльқәа: Сервантес «Саламантәи ахаңы», Гарсиа
Лорка «Дон Перлимплин ибзиабара», А. П. Чехов «Амшә»,
Шота Чкадуа ишымтақәа ирылхны – «Ацәыуареи аччареи
рыхәылпаз», «Акьанцъа», Фазиль Искандер «Ажьақәеи
аркьыматқәеи», Софа Агәмааңха «Дахнаркьеит» ухәа убас
егьыртгьы. Арт зегьы ықәзыргылоз Аңсны жәлар рартист-
цәа Хәыта Цьапуеи Софа Агәмааңхаи ракәын.

2014-тәи ашықас – Аңсны аһнуңқа аполитикатә җағыла-
заашыа шуадафызгыы, избахеит аңсуа акиорцәа җарацәа
акыршықәса изыргәамтуаз аус. Иаңдахеит Ахәынтқарратә
аҗар ртеатр. Дара аханатә ирҗахыз Аңсуа театр аҗы аус

руртә еипш атагылазаашья рзаптахарц акэын, хазы даеа театрк аартра рыгэггы итамызт. Аха Апсуа театр анапхгареи актиорцаа фарацэеи акафы ианзаабамга, ус избахеит. Акыршықәса иргәагәо, иахья, ма уатцэы хәа мыцла еибаркыз агәыгҕрақәа рыла ижыаны иааргоз афар рызтаара уажәшьята избамкәа ааныжыра шыкамлоз анырба ауп атәыла анапхгарагы ауснагзатәкәа анрыдыркыла. Ари аус акыр иацхрааз иреиуоуп усқан аамтала Апсны Ахада инапынцәкәа назыгзоз Валери Бганбеи Акультура аминистр инапынцәкәа назыгзоз Бадра Гәынбеи.

Атеатр сахьаркыратә напхгафыс дҕатқан Апсны жәлар рартист Софа Агәмаапҕа. Атеатр еихабыс – актиор қәыпш Аслан Еныкь. Насгы афар рнафсан ари атеатр еиднакылеит аихабыратә абицара иатцанакуаз еицырдыруз актиорцаагы. Урт иреиуоуп: Шьалуа Гыцба, Ира Коғониапҕа, Алик Дауҕиа, Марина Арстаапҕа, Заира Анқәаб-Ермолова (атеатр аартра дахьымзакәа лыпстазаара далцит).

Ахәынтқарратә афар ртеатр актиорцаа рапхьаза асценых излацәыртыз спектакльуп Шоҕа Чкадуа ифымтала икәыргылаз «Хапсыуаауп, хәпсыуаа!». Уи апремиера қәфиарала имфәпысит февраль 3, 2015 шықәсазы. Иалахәын 30-фык инареиханы актиорцаа.

Аамта кьафк иалагзаны Ахәынтқарратә афар ртеатр икәнаргылахьейт аспектәкькәа быжьба: Шоҕа Чкадуа «Хапсуаауп, хәпсуаа!», А. П. Чехов «Амшә», Едуардо де Филиппо «Дуафуп, даамсташәоуп», Фазиль Искандер «Ажьақәеи аркьыматқәеи», Софа Агәмаапҕа «Ахәмарцаа аауейт», Дырмит Гәлиа «Анаурқәа», Псафас «Амцхәаф даҕахуп». Ацыхәтәантәи афспектәкь ақәыргылафыс дамоуп Апсны жәлар рартист Шьалуа Гыцба, егырт ықәлыргылейт Апсны жәлар рартист Софа Агәмаапҕа.

Абрака иаазгарц стахуп атеатр икәнаргылаз Д. Гәлиа ипиеса «Анаурқәа» араионқәа руак аҕны ианыддырбоз иҕалаз эпизод хәычык. Ақәыргылаф Шьалуа Гыцба аспектәкь убас еипш ихиркәшоит, афырхатца хада Гәдым ипҕа дыцсны инапы дануп. Аха убри аан, ауафшыра зыхкьаз адгьыл шакәугы, ахлымзаах ду шизыкалазгы, ажәфан ахь инапы нарханы ус ихәоит: «Адгьыл сара истәуп, сара!». Убри аамтазы азал аҕны итәаз ахәапшцәа руазәк фитүейт:

«Анышә уагааит! Упқа дыңсны унапы дахьану умбазои, иарбан дгылу иутаху!..»

Ажәакала, аспекталь аан актиорцәеи ахәәпшцәеи реимадара ас еиңш ашьақәгылара даара акратцанакуеит, иханахәогыи рацоуп.

Уажәшәта мацк хәзаатгылап, ишырхәо еиңш, «аңарда ашьтахь» имџапысуа.

Ахәынтқарратә ағар ртеатр рапхьаза ианаадырт ашықәсан иартейт зынза 12-џык рыштат. 2015 шықәсазы даеа 4-штатк рзацтан. Аха, аиаша ухәар еиха еиғьуп, атеатр азы арт аштатқәа даара имачуп. Избан акәзар, актиорцәа рыдагыи, атеатр ағы дықазароуп, иаххәап, асахьарыхьы-ақәыргылаџ, адекорация қазцо, абуафор ухәа убас ира-цәаџны. Аха еғыа убас иқазаргыи, ауадаџрақәа ириааины, рыштатқәа ирымоу еихшаны, ироуа рхашәалахә хәыцгыи нақәырзуа ахәәпшцәа дыргәыргьоит. Атеатр ахылапшра чыда артоит иахьатәи Аңсны анапхгара, аспектальқәа гәахәарыла ирыхәәпшуеит. Убас, ааигәа Аңсны аңыза-министр Беслан Барцыц ибзоурала, Ахәынтқарратә ағар ртеатр иазоужьын даеа 5-џык рыштат.

Хгәы иаанагоит, иахьақара адоухатә культура ағаныхала (сара сызғеу атеатртә цсәзаара ауп) Аңсны жәлар ирықәғианы иқамлазац хәа. Хтеатрқәа зегыи еицлабуашәа ибзианы аусура иағуп, апремиерақәагыи маңзам. Ахәәпшцәагыи дасу рғыама иақәшәо аспектальқәа алырхырц рылшоит.

Аңснытәи ахәынтқарратә университет ақны акәзар, актиортә қазара ақәша уаанза афилологиатә факультет иадызтгыи, ианвар 1, 2017 шықәса инаркны ииагоуп ғыц иаарту ақазарақәа рықәшахьы. Сынтәа ауниверситет актиортә қазара ақәшағы ацара рцоит 8-џык ағар. Ари ақәша аартуижьтеи афбатәи агәың ауп. Агәыгра ықоуп, аңхьақәа хтәыла анапхгареи хажәлари ицегыи атеатр иазхьапшып, нападыркылап хәа. Избан акәзар, атеатр змам ажәлар жәларны изықалом, рдоухагыи хьысхахоит.

Ахәынтқарратә ағар ртеатр аңхьақатәи агәтаққәа ртәи ххәозар, уажәи ақәыргылара иағуп даеа спектакль

фыцк. Уи Мты Ақаѡба ипиеса «Инаѡха Кыгѡа» иалху ауп. Уи иалахѡуп 31-ѡык аперсонажѡа. Ақѡыргылаѡ – Шыал-уа Гыѡба.

«Атеатр – ухаѡсахѡа знубаало казароуп», – иѡуан Константин Станиславски. Ус анакѡха, ари аказара асаркѡа лассы-лассы ханыѡшылалар, хдоухатѡ культура иѡегѡы ибеиахон, хадѡстазарагѡы акыр еигѡхон.

Ажурнал «Аказара», 2017 ш., № 2

АѡАР ХАЗѡААРА АТѡЫ АНЫРХѡО

Аѡар раазара, урт амѡа иаша рыкѡтцара ианакѡызаа-лакѡы аѡсуаа ирыѡтѡымны иѡамызт. Шеишыкѡсала хми-латѡтѡ хѡѡра мырззакѡа, абиѡарала инеимда-аимдо, аи-хахашѡеи, нас цѡаѡкатѡи аѡиашѡеи ирызѡлымхан. Ускан аихабы «дынѡѡан», иажѡагѡы ѡѡѡан. Иара аихабы хѡа хазѡу ихаѡагѡы «дыѡѡѡан». Башаза ирымхѡеит, нас, еиха-бы дызмам нѡѡагѡы димам хѡа. Аихабы дхамоуп, аха ан-ѡѡа?.. Мамзаргѡы азѡаара ыѡѡхаргылап даѡакала. Дызус-ѡадашѡ иахѡа аихабы, уи рольс инаигзозеи хадѡсуа жѡлар рыѡнуѡѡка? Иатѡанакуазеи уи иажѡа?

Аихабы иажѡа иѡѡныѡѡалатѡуп. Аха аихабы хѡа еиѡах зызбахѡ хамоу иажѡа акагѡы ианаѡсамха, изыѡѡныѡѡары-зеи аѡар? Хѡарада, аихабы иажѡа, имч, иус ухѡа зеиѡшра-заалакѡы иара иѡѡлаѡшуа иалагоит. Узыѡѡлаѡшуа иажѡеи иуси анеиѡѡымшѡа, абар арыѡѡара. Арыѡѡараѡѡа ррыѡѡара.

Иахѡа ѡыѡѡа-хѡы ахѡааиѡѡшѡѡ, ма иара ателе-хѡѡшраѡѡы аума, ирѡахы-ирѡахым, аѡар «рус» иалам-ѡѡажѡар ргѡы иауам. Аѡар еилкаауп, аха иарбан азбара зѡаххаз урт «рус»? Аѡеиѡѡанакѡыма асистема, реырыѡсахма аихаби аиѡѡи ирыѡѡѡаз аизыѡѡазаашѡаѡѡа? Аѡѡѡсахма аамѡѡа? Насгѡы, иѡеиѡсахма аихабгѡы, иблѡѡама, иухѡар ауазар, ирольѡѡеи ифункциѡѡеи? Изыѡѡѡазеи ас иаалы-ѡѡаны ипатуи иахѡѡыри рылаѡѡара?

Раѡѡѡаза инаргыланы ихѡѡатѡуп, ухы пату аѡѡуѡар, угѡѡѡырагѡы пату уѡѡыртѡит. Исхѡарѡ иѡѡаху убриоуп,

ицәызит аиҳабы «итың», уи иахкыаны – аитцбы итың-гы. Ари зырцабыргуа афактқәа мачума? Цъара-цъара хқытақәа рфы изфү «афеекәтәара» атәы адаггы егытахым. Аха абракаггы уафы ицъеишыаша, абри хыхь зызбахә схәаз «афеекәтәара» аиҳабцәа ахылахәу ауп. Нас рхы шпамфәыргари афәр?! Ас еиңш икоу афактқәа аумачху, урт цәа рымазам.

Ахәынтқарра аганахьала иухәозар, афәр азфәлымҳара ирымоу еилкаауп.

Афәр амфә иашахь ркылгаразы, ҳаңсуа жәлар рми-лат хәфә амырзразы акрызцазкуа факторны иаанхоит ахатәы бызшәа инанагзо ароль. Ххатәы бызшәа арфеиаразы иахьакара амчи, алшареи, аґагылазаашьеи хаманы хкамлацт. Ихамазар ахақәитра, иазхарымцацзарггы ихамазар ххәынтқарра, нас, иарбану иахдыңылоу? Еиґыр-каазар абызшәа арфеиаразы ахәынтқарратә фонд, уи аус ауазар, нас иарбан хазлацәажәара? Аха, сгәанала, афон-дқәеи, даґа цьоукых аофискәеи рфы хтәаны зны-зынла ххәыштааратә цәажәарақәа абызшәа арфеиарафы пхьа-царак алдыршоны изыкалом. Иаґахызар калап ирацәа-ны ахатәы гәамчқәеи, цыдала аинициативеи раарцшра. Афәр «рус» азбара хґахытәкьазар, аказареи акультуреи рганахьалоуп аус шутәу. Абәфхатәреи афыбаф бзиеи злоу афәр цәыргалатәуп телехәаңшрала, арадио ала. Урт ркынза анеира залымшарггы, иаґахуп, иаххәап, арфеиара знапы алаку рфымґақәа еидкыланы аґыжьра. Афәр реицыла-рақәа лассы-лассы еиґекаалатәуп. Аус ауазароуп афәр еидызылаша хеидкылак. Аңсны уи еиґекаан зны, аха лытцшәа дук аанашьтәу изыкамлеит иара аусура аңґсыґа.

Абрака исхәарц сґахуп даґеакгы. Сара хатала афәр сахьырхыпхьазалоу аґнытәи уи сгәы ишытхху иаансы-жьыр сґахым. Афәр рпроблемақәа ианрылацәажәо, аиңы-ларақәа, аилатәарақәа ухәа анеиґыркаауа, дара «зус» иалацәажәо рахьтә азәык-фыцъак рыда тәазам. Икоуп зынза иахьнармыпхьоггы. Изыхкьазеи уи, аудиториакәеи азалқәеи тшәахама? Убас еиңш икоу ауснагзатәқәа анры-дыркыло иахәґазами, иаххәап, Аңснытәи ахәынтқарратә

университет афакультетқәа зегғы рхатарнакцәа азәы-
шыҕа алархәзар, иара убас ашколқәа рҕы аихабыратә
классқәа ртәшцәагғы налатцаны. Ас еипш иҕазтҕы, сгәы
иаанагоит, аихабацәеи аҕари реицәыхарара аҕыхра алыр-
шара иаха имариахон хәа.

Аҕар «рус» збашья аمانы иҕазам аихабацәа рус
збахаанза, насгғы дасу дызхагылоу аматцураҕы гәык-ҕ-
сык ала, ҕақҕхықарала иус дазнеиуа далагаанза, иара
убасгғы ҕыоуы «девизс» ирымоу «уалбагак» захьзу
рхадырштәанза.

Абас егҕа иҕазаргғы, иҕамоуп иахья аихабацәа бзиа-
кәагғы, хзызхәыцша, хзышыклацшыша, зҕынтәи аҕырцшы
аагаша. Иҕагымзааит, нас, урт, иҕагымзааит ражәа ҕәышқәа.
Хара аҕаргғы иаххамыштәаит, еиҕабы дызмам нцәагғы
дышима.

Агазет «Аҕсны», 2002 ш., № 75-76

АҢСАДГҒЫЛ ДУ АИҚӘЫРХАРАЗЫ

Иаххысыз ашықәс азы 70 шықәса ҕит 1941–1945
шықәсқәа рзтәи Аҕынцәылатә еидашыра Дузза еил-
геиҕҕеи. Ари арыцхә, Урыстәыла еипш, инартбааны иаз-
гәартәит хтәылаҕгғы.

Аҕынцәылатә еибашыра иалахәын жәанызқҕыла
ауаа. Ирацәаууп зышьҕахья изыхнымхәызгғы, аибашыра
адәаҕы фырхатцарыла иҕахаз. Урт рыбжьара иҕоуп, ишыжә-
дыруа еипш, Асовет Еидгыла Афырхацәа, ахамҕақәеи ахьз
харакқәеи зыхтцоу. Аха иҕан хатала аибашырахь имцаз,
аха уахгғы-еынгғы афронт азы аус зуаз – Аҕсадгғыл ду
аиқәырхаразы алагала ҕазтцоз, дара уиақара еихбаала
ишымцозгғы, мал дуззак шрымамызгғы. Урт рахьтә азәык-
шыҕыак ракәзаргғы рыхьзқәа алкааны иҕәатәуп хәа хҕы
иаанагоит.

Аибашыра цонатцы Аҕсны анхацәа арратә техника
аахәаразы еизыргеит 50 миллион аҕара. Ускантәи аамҕа-
зы урт аҕарақәа рыла еибутар ҕалон 500 хайрплани 250

танки. Арахь иалахтарым хатэгәаңхарала егырт анхацәа иҕартоз алагалакәа. Урт анхацәа зегы араҕа рыхьзқәа реикәыпхьазара залшом. Аха ҕыртштәыс даазгар стәхуп Очамчыра араион Цақәашь ақыта анхафы Иуана Чуч-иҕа Хашба.

Иуана Чуч-иҕа Хашба диит 1904 шықәсазы. Аңста-заараҕы иара динасыпхеит Река ақытан инхоз, зыхьз-зыпша нагаз, ареволюция иалахәыз Қәычбериа Тархәына ипҕа Назиа Қәычбериапҕа. Урт дрыхшеит апҕа – Лиу-сиа. Уаҕа азәгы данырхылымтц, Иуана даалаган, афнаҕа атәфәаншьап мызырт азы иашьа Иона иҕа аазара дигеит.

Иура Иона-иҕа Хашба диит 1944 шықәсазы. Далгеит Аҕәатәи ахәынґқарратә апедagogикатә институт афизикей аматематикей рзанаат. Аус иуан Аҕәатәи афизика-техникатә институт аҕы. Иахьа Кь. Чачхалиа ихьз зху Цақәашь-тәи абжьаратә школ аҕны аус иуеит, аҕар еитцаиаазоит.

Ажәа мыцхәы шәзасыршьуазеи, Иуана Хашба усқан-тәи аамтәзы Цақәашь ақытантәи аколнхара «Адырра» хантәафыс дыҕан. Даара аҕьабаа дугьы ибахьан. Изхыс-хәаауа, аибашьраан Ар Капшь ацхыраара рытаразы имаз-ихьз зегы неидкыланы, шә-нызқь маат аҕара еизганы иалеитцеит. Иҕалозма усқан аҕарақәа ахьцоз-иахьаауаз хылапшрада ааныжьра! Ари ажәабжь неит Асовет Еидгыла ахада, адунеи зырхыцхыцуаз И. Сталин иҕынза. Дук хара имгакәагы Цақәашьҕа иааит Сталин иҕынтә ашәҕәы. Уаҕа ианын (ишанытәҕьаз еицш иахкьыпхьуеит):

«Колхоз «Адырра»

Поквешского сельсовета

Очемчирского района Абхазской АССР

Председателю колхоза товарищу Хашба Ивану Чучиевичу

Примите мой привет и благодарность Красной Армии, товарищ Хашба, за Вашу заботу о воздушных силах Красной Армии. /И. Сталин/».

Ааигәа Аҕәа ақалақь аҕы ҳаикәшәеит Иуана Чуч-иҕа Хашба имаҕа, иахьа Аңснътәи ахәынґқарратә универси-

тет апедagogикатә факультет ағы рцафы еихабыс аус зуа
Беслан Шоҭа-иҭа Аргәыни сареи. Уажә дызбазма, аамҭа-
ла ауниверситет ағы аҭара анысҭоз рцафыс дсыман.
Аҭсшәа анааибәххәа ашьтахь Беслан Шоҭа-иҭа сизҭааит,
дышпашәгәалашәо шәабду Иуана Хашба хәа.

Беслан Шьоҭа-иҭа Аргәын иан Иуана Хашба иҭҭа Лиу-
сиа лакәын. Лара 1956 шықәсазы далгеит А. М. Горки ихьз
зхыз Аҭәатәи арҭафратә институт аҭоурыхтә факультет.
Лзанаат ала аус луан Атышадуи Аҭьамҭазреи ашколқәа
рҭы. Лыҭстазаара далҭит 1986 шықәсазы. Беслан Аргәын
иакәзар, 1977 шықәсазы Ткәарчал абжьаратә школ да-
налга, дҭалеит Аҭәатәи арҭафратә институт афилологиатә
факультет аҭсуа бызшәеи алитературеи рзанаат, дагьал-
геит 1981 шықәсазы. 1983 шықәсазы аррантәи даныхынхә
ашьтахь Ткәарчал ЦОФ хәа изышьтаз афабрикаҭы аусура
далагоит. Ашьтахь, аамҭак азы аус иуан Ткәарчалтәи аҭа-
лакьтә совет ағы, Ткәарчалтәи 4-тәи абжьаратә школ ағы.
1996 шықәса инаркны иахьауажәраанза аус иуеит Аҭс-
нытәи ахәынҭқарратә университет апедagogикатә факуль-
тет апедagogикиеи аҭсихологиеи ркафедраҭы. Дрыпхьоит
аазара-методикеи апедagogикиеи рҭоурыхи апедagogикиеи
рматәарқәа. Дҭаацәароуп. Иҭшәма Шьоууаҭҭа Еҭери 1980
шықәса инаркны иахьауажәраанза аус луеит Ткәарчалтәи
ахшараиурҭаҭы, акушер-гинекологс дыҭоуп. Дрымоуп аҭа.

– Аҭсыуала ииашам сабду итәы ахәара, уи ирехәара,
аха даара аҭьабаа збахьаз, ацәгьеи абзиеи ирылаҭшхьаз,
акреилзыргоз, хара иҭшуаз уафын, – иажәа дналагеит Бес-
лан Шоҭа-иҭа. – Аколнхара хантәафыс дыҭан. Ауаа рыз-
неишьа, рацәажәашьа дақәшәон. Убри адагьы ақыҭаҭы,
араион ағы еиуеиҭшым аусқәа рзы ианидҭаалалозгьы
ҭалалон, иажәа даара акратцанакуан азы. Дынхаф гьефын,
аусура, анхара-анҭыра бзиа ибон. Сас дахьк дизнеиргьы
аҭсыуала ишахәтаз еиҭш дидикылон, ичеиҭыька азбахә
рхәон. Дажәабжьхәафын. Аха убартқәа зегьы рааста, сара
уажәы сзызхәыцуа, ахәынҭқарратә хәыцра иман. Схы-сыҭ-
сы мацара хәа дыҭазамызт. Ажәлар руси ахәынҭқарреи
дрызхәыцуан. Убри азы ауп аибашьраангьы имаз-ихьыз
дзаеиҭгызгьы. Иаалукаартә алагала ду ҭаитцеит... – ихәан,

мачк ахәыцра дынтанагалеит. Пытраамтакгы җымткәа дгылан, нас цшыаала-цшыаала ҳақалақ амщаду аҗы инеи-ааиуаз ауаа лапшыла иааимидеит. Анаџс иажәагы инаци-цеит: – Иахьа мачк иҳагушәа збоит ахәынтқарратә хәыц-ра. Харт апсуаа хыпхьазарала хмачуп, аха азәк иеипш хайдгыланы ххәынтқарреи ҳауаажәлари рҗеипш азы аус ааур, иаҳиааиуа дҗалазом», – иажәа хиркәшеит Беслан Шьота-иҗа.

Дук хайдымхалакәа ҳааипыртцит, дасу хусқәа рахь хҗе-ит. Аха акраамта срызхәыцуан сырцаџы Беслан Шота-иҗа иихәаз ажәақәа: «...хыпхьазарала хмачуп, аха азәк иеипш хайдгылар...».

Иуана Чуч-иҗа Хашба иҗстазаара далцит 1987 шықәсазы. Дзылтыцыз иуаажәлар гәыблыла дыртәыуеит, атыхәтәантәи имџахь данынаскьаргоз иҗсыбаџ кәан Пақәашь ақыта Ахан аҗы. Наунагза абзиараз хәа иархәарц уахь инеиуан хыпхьаза-ра рацәала ауаапсыра. Абар, март 6, 1987 шықәсазы итытыцз агазет «Советская Абхазия» адакьақәа рҗы ианыз анекро-лог иахәоз: «...В годы Великой Отечественной войны И. Ч. Хашба наладил сбор средств для Красной Армии. Он внес 100 тысяч рублей личных сбережений в фонд помощи Военно-воздушным Силам страны, за что был удостоен благодарности Верховного Главнокомандующего... Где бы ни работал И. Ч. Хашба, он показывал образцы добросовестного труда, был примером для своих товарищей, чем заслужил уважение тружеников села. Неоднократно избирался депутатом сельского Совета.

Многолетний труд И. Ч. Хашба отмечен медалями «За оборону Кавказа», «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», Ленинской юбилейной медалью.

Светлая память о замечательном человеке, настоящем коммунисте и отзывчивом товарище И. Ч. Хашба навсегда сохранится в памяти односельчан и всех, кто его знал».

Назаза хаштра рықәымзааит Иуана Хашба иеипш иҗаз ауаа! Ус еипш ауаа, хыпхьазарала имацзаргы, иахьагы иҳамоуп. Акызатәык, урт адгылара ртахуп. Ахәынтқар-реи ажәлари рзы бзиарак җахтцандаз хәа иашьтоу ауаа

иахьынзалшо ала ирыцхраалатәуп. Харт атәылауаа хакәзар, еснагь хрызхәыцуазароуп ахәынтқарра хазлацхрааша амәакәа. Аха ари ззынархоу анхацәа рхала ракәым, уи рзынархоуп амалуаагьы, ауаажәларратә усзуәцәагьы, абизнесуаагьы. Убаскан ауп, ииашатәкьаны, зыхиақәйтү, ихьыпшым, экономикала ихьысхам, игәгәоу ахәынтқарра аргыла раңалшогы.

Агазет «Аңсны», 2016 ш., № 12

«АУАҘЫ ИЗЫ АУАҘЫ ДЫХӘШӘУП»

«Сара снапәы иским астатистикатә тцаара алтшәакәа, аха уаҕы дацәымәашьо ибаратәи икоуп атыхәтәантәи ашықәскәа рзы, уаанзатәи Асовет Еидгыла атәылақәак рҕы еипш, хтәылағьы аешьрақәа рхыпхьазара шырацәахаз», – абас иәуеит атцарауаф, академик С. Зыхәба, 2002 шықәс-сазы Ақәа итыцыз «Изакәызеи аешьра, насгьы уи иаҕагы-ланы ишпәқәпәтәу?» хәа хьзыс измоу иусумта алагамтаҕы.

Зызбахә хамоу атцарауаф иусумта тытцижьтәи жәашықәса инархыхәхәо ицүеит, аха уиаахижьтәи хтәылаҕы аешьрақәа рхыпхьазара иацымлазар, иагымхеит. Лассы-лассы аусураҕы, атранспорт иахьазыпшуа аанҕасыр-таҕы, аңармыкьаҕы ухәа рҕы иуахалоит урт ирыдхәалоу ахтысқәа, ажәабжьқәа.

Аешьра атемахь ххьазырпшыз игәйтшьяагаз хтыск кәлеит мышқәак рапхьа. Ақәа ақалақь, Ахабла ҕыц аҕны иижәша азыхь зхы ыцнамхыцыз ачкәына қәыпшк ажәбатәи аихагыла аҕнытәи дыңаны ицстазаара иркьаҕит. Уи еипшқәа калахьан уаанзгьы.

Заанатцы иазгәатәтәуп, аешьра атема ацсуаа рҕы ирхаухауны алацәажәара мацк ишыпшзам, акьыпхь аҕы ацәыргарагы убас. Избан акәзар, зегь рапхьазагы, акыр ихьантоуп азәы ирыцхара атәы цқьа инагзаны аилкаа умамкәа алацәажәара. Ҡбагы, аешьра – ари ауаф иахатыр лазыркәуа акакәны ипхьазоуп. Уи ус шакәу азгәалтахьеит иара убас атцарауаф, ацсыжреи уи иацу атдасқәеи тызтаауа С. Дбарпқагы.

Ус егъа иказаргъы, ари асоциалтэ цэыртцра баафсы иазхъафшымзар ауам.

Ихэатэуп аешьра афакткэа рхатакэа рыдагъы, еснагъ урт рыкэшамыкэша атып змоу ацэажэаракэа ртэгъы. Урт, хгэаанагарала, ажэлар рыфнуцка ихырхагам анырра картоит. Икам-иным, аухэансхэан мачымкэаны ицэырыргоит. Иаагап ҕырпштэык. Шықасқэак рапхъа зғабк лөылшыт. Изыхъаз-изынпаз атэы аиашаткэа иахъауажэраанзагъы азэгъы издыруам. Аха ахэатэы зауз ауаа ирымхэаз хэа иҕоузеи: лаб афны данааилак ашэакъ кны атаацэа дрылагъежьюан, ан лакэзар – алеишэацэгъа, ахырзаман. Арахъ упшыр, ашэакъ кны акэым, ибжбы тганы дагъуа-дыцэхауа гэылакгъы имахацыт, имбацыт, ашыац иаграмгыло хэа азэыр изын ирхэозар, иара иакэхойт, ангы – убас. Аха уи даеа зцаароуп.

Изыхъозеи аешьрақэа? Ари азцаара атак акатцара акыр иуадафуп, насгъы уи зылшо хықакыла иара атцаара знапы алаку роуп. Аха имачым апроблема иазкны иухэаша, хшыфзыштра зуташа азцаарақэа.

Аешьра социалтэ цэыртцрак ахасабала иугозар, уи иазку алитература мачымкэаны ишыкоугъы, хтэылафы иахъауажэраанза цкэа итцааны азэгъы имфыцт, имхэацт, атцарауа С. Зыхэба иаамыштахъ.

Зызбахэ ҕамоу атцарауаф игэаанагарала, аешьра социалтэ проблемак ахасабала изыдхэалоу адунеи ршазар аахыс ауафы гэытхас имоу апстазаара атцакы ауп. Хықакыла иара зыхъо аганкэа рхыпхъазара рацэоуп, аха урт рахытэ ихадароуп абарт: афилософиатэ, амедицинатэ, апсихологиатэ, аиуристтэ.

Хтэылафы аибашьра еилгеижьтэи ҕажэа шықаса ишрықэугъы, уи иннажбыз ахъапкыақэа иахъауажэраанзагъы иахныруеит. Ажэлар ахтэара иакэшэеит, рыфнқэа-ргэарақэа ыказамкэа иқэццышэааит, алпсаа роуит, ршыра иқэкьеит. Насгъы ххафы иааганы хазхэыцроуп иахъатэи ҕаамтазы изызхауа афар аибашьра анцози уи аштахытэи аамта уадафкэеи ирылиааз шракэу. Иаххэа-иааза, ахэыцкэеи афари ракэым, пытфык зықара ыкоугъы рпсихика еилаганы ауп ишыкоу.

Ахәаанырцәтәи атәылақәа жәпакы рҕы (уаҕагы акәтагь былгьо иауҕаху, аха) ауафы амашәыр дақәшәар, ишәпы икәыргылара адагы, ҕнүтқала имоу ашәара ихыхразы аңсихолог динырцоит. Нас ицәыртыр алшоит азцаара: аи-башьра дузза иалцыз ауаа ихәмоума аңсихологиатә реабилитация? Мап. Избанзар, ихәмам уи аиҕкааразы дара аңсихологцәа рхатақәагы.

Иахьатәи аамтазы, фирма дүкәак рҕы, аусурахь адкы-лараан ауафы ихатара шыақәзыргыло атәылауафшәкәы, ибиография, ифотосахьақәа ухәа шатаху еиңш, ихымца-датәны иҕоуп аусура дақәнагоу, мамзаргы дақәнамгоу атәи аазырцшуа аңсихологиатә тест ахысра. Ус анакәха, аңсихологцәа атахуп ахәыцбахчақәа рҕы, школцыпхьазара, иреихау атцараиуртақәа рҕы. Убартқәа ратқысгы ихада-роуп ақалақькәеи араионкәеи рҕы аңсихологиатә цхы-раара ахьрырто апунктқәа раартра. Урт еиқәыршәазароуп иахәтоу ауадақәеи иатаху аппаратуреи рыла. Иаххәап, ауа-фы аказы игәы пжәаны дыҕоуп, иахьеи-уахеи деимаркуеит иҕнүтқатәи ихәыцрақәа, димам игәаҕрақәа ззеиҕеихәаша ауафы. Ускан уи аңсихолог иахь дыдцәалар илшоит.

Зегь рааста имариоу усуп ани атахуп, ари атахуп, мам-заргы ани қататәуп, ари қататәуп хәа аиқәыпхьазара. Иуадафу аус аҕы алартцәара, ақатцара ауп. Убри иазку аил-каарагы зегьы ирымазарц ахәтоуп. Аха аутәи-ахәатәи урыламцәажәаргы ауам, избанзар, ишырхәо еиңш, аха-натә иҕан ажәа.

Хтәылаҕы аешьрақәа зыхкьо иреиуоуп иара убас амамзаара, ағарра, ачымазарақәа. Арт аилкаарақәа жәын-гы-ҕангы иҕан, аңхьаҕагы иҕазаауеит. Уи аобиективтә хәшьяра аталатәуп.

Аешьра азтцәара азбаразы акратцанакуеит ауаажәлар-ра ргәаанагарагы. Уи рыбжы ақәдыргароуп атцарауаа, ашәкәыфцәа, акыпхьы, ателехәаңшреи русзуфцәа, аин-теллигенция рхатарнакцәа.

Атоурыхтцәафцәа излархәо ала, аңсуааи адыгааи ажәытәан азеиңш цсыжыртақәа рҕы анышә иамардомызт зҕызшыуаз, зҕыкназхауаз, азы зҕазтөз ухәа ауаа. Уи ифым закәанны иҕан, ус иаңын, иазтцәан.

Икалахъеит убасгы, ауаы дзатэны, дызбо димамкэа ионы данаанхо, аха данцслак ашытахъ итынхацэа атэы-уаха рибамто, рмашынакэа еипхыкэкэа, изеилымсуа агэарабжыракэа ианрыбжыхо. Ари нак икакжтэу, апсуа иитэым хымџапгашыаны ихамоуп иахъа.

Ирхэоит ажэытэ бырзентэылатэи азакэанкэа рыла аешыра «апыхын» хэа. Уи иаанаго уи ауп, ускантэи ақалакь-полис афы инхоз ауаа зегы «пхъазаны» ирыман, дасу акака ирызкын, дарбанзаалак, ичмазаџу инаиркны иқалакь-полис дахэтакны дыкан, уи азы дасу дызмараз аус дазкын. Ақалакь-полис қалашыа амамызт ауаа рыда, ауаагы нхашыа рымамызт рықалакь-полис ада.

Зегы ибзианы иргэалашэоит аибашыра анцоз аамтазы цкэынак дтахар Апсны ахы-атыхэа уи ажэабж неимда-аимдо ишалацэажэоз, хъаа дус ишыкарцоз атэы. Избан акэзар ускан ауаа зегы зызкыз, гэйтцхас ирымаз акызатэык акэын – аиааира агара. Иахъа дасу хзышытоу хазхеит. Азэы амал дашытоуп, егы ахъз-апша, даеазэых анхара-анцыра, ашын дуқэа рыргылара ухэа убас ицегы. Хаз-хазы аган хавоуп. Еихарак хажеибабо ацэгъа-абзиа рфы ауп. Апсы мчыбжык дықатцаны иеиныхра, ачарақэа рфы еипш ашыаца дуқэа ргыланы инеиуа-иааиуа зегы ртэаны акрыфеацтоит, арызжэтэ дхаржэуеит хэа хэеуп. Нас, урт ханаархашэало, ххэынтқарра аусқэагы хрыла-цэажэалоит. Ани ееим, ари ееим, хайкэыбгеит хэа акритикагы қажтоит. Азэгы ихэазом ахэынтқарра арфеиара аус ахъ хатала лагалас икаитцаз, аус дахъацхрааз атэы.

Икалап ихазар агэшатара, арыцхаибашыра, аихатгылара, ашытибахра. Баша ирхэом ажэапқаны, ауаы изы ауаы дыхэшэуп хэа. Ус анакэха, «хчымазара» ахэшэ хааигэа икоуп.

Агазет «Апсны», 2013 ш., № 5

АЗАКЭАН АХДЫРРА АНАЦЫМЛА

Атцыхэтэантэи аамтақэа рзы, имариам хапстазаара иацу апроbleмақэа рахытэ, хтэылафы ицарны иаакэгылеит анар-

компани амца-транспортта машаыркэи рызтаара. Анар-компаниа акэзар, еилкауп, уи зегь рацхьаза иргыланы, чы-мазароуп. Аха амца-транспортта машаыркэа – идырны ххы иазаауа цэгьоуроуп. Ааи, ари хацстазаара иацу цабырг-хатоуп.

Имачѡым хазлаѡажѡ апроблема иазкны амассатѡ информация ахархѡагакѡа рѡны икѡгылахѡу, згѡаана-гаракѡа зхѡахѡу, изыѡхѡу. Аха апроблема шыѡац иаан-хоит. Есены амѡаѡы иѡахоит азѡазѡала, ѡыѡыа-ѡыѡыала, хѡы-хѡыла зхѡаз иеипш хѡар хазына.

Амфатə машəырқəа ирызкны иухəаша мачым, хaa-
кəымтцакəагы уи ауп хазфə, лытцшəак ыкaм умхəозар. Ари
апроблема иазкны иагыарааны уцəажəозаргыы, ахəатəы
нтəазом. Азəы ихəап, ацəажəара мацара акраанагома, аус
ауп иацаху хəа. Аха, мап! Аханатə икaн ажəа.

Ахақым ачымаза иһәышәтәра далагаанза, ишыәкә-иргылоит адиагноз. Нас уи иакәнаго ахәшәкәа рыла иһәышәтәра далагоит. Убасшәа ауп ишыкоу амәа-транспорттә машәыркәа рызцаара аганахылагы. Апроблема ахата шыкоу ххәеит, иаххәеит, еитаххәеит, аха иабанза-хәартыу?

Икалал, харт зеггы мацк хшыра хақәкыаны хака-
зар. Азакәан шыкоу аадыруеит, аха хабанзақәныкои?
Хапстазаара аганқәа зеггы аагап: уахынеилакгы, иар-
бан усаалакгы, «узшыахауа» ракәны коуп «ауа-аґахы»,
«аґыза-ақәла», зны-зынла цқьа иахзеилымкаауа «Апсу-
ара» (дасу излаиманшәалоу ала Апсуара далацәажәоит),
«пхашыароуп»... Насгы, иаххәа-иааза, цәгьа иахпырха-
гоуп акоррупция, ацартышагара (урт хамам ххәап, аха
азґа ззәз иан дагеит рхәеит).

Арака иаххэо зеигш ажэаны, баша цэажэараны икам-ларц азы, хаиасып хықэкилатэи тцаарақэак рахь. Аха убриаан, хеалаагалом амфэ-транспорттэ машэыркэа зыхкьо, насгы урт рапыркэкэаразы икацатэу ухэа тцаарадыррала аилыргара. Акызатэык, иазгэахтарц иахтаху, хгэы итхэо апроблемазы гэаанагарақэак рзаатгылара ауп.

Амѡа-транспорттѡ машѡырқѡа реиѡарак зыхѡѡ хѡа ав-
тоинспекция аусзѡѡѡѡ иалыркаауа иреиуѡуп: аѡѡарақѡа

рықәымныкәара – амашына аныкәашәа арласра, арыжәтә цьбара ыжәны ацскы акра, амашынакәа рхыцхьазара арацәахара (аибашьра ашьтахь хтәылафы ашәкәы итаглазтгы, иаххәап, цшъ-нызкь машына, уажәы ашәкәы итаглоуп ынфәажәа нызкь инареиханы).

Иааидкыланы иугозар, ҳапроблемакәа зегьы зыхкьо хзеипш тагылазаашьейи ххымфәагшәыйи роуп. Адунеи атәылакәа реихарак мөхакры тбаала аҗиареи аизхареи ирызхәыцуеит, русура дыртбаауеит, рдемография шьтырхуеит... Ҳазәузеи хара убри аамтәзы? Ҳәфуп еихарак «аҗырбара» (уи цәкә салацәажәоит), иаахцәаны убас ухәар кәлоит. Ишпәмфәагаои, иаххәап, ҳацсуа гәыргьа-чаракәа (актәи ахәта хцәызхьейи, агәыргьа-чара – «ачара» акрыфарахь икылаагеит)? Изеипшроузеи ацәгьарафы ххымфәагшәы? Ацсра иакәшәаз ауафы идгылара, ицхраара ацынхәрас, ацсы «дыхьшәашәаанза» хачуанкәа еинкьо ақыта хрылоуп, мчыбжьык ашьапа еитцхәаны иргыланы, афьжәра хәфуп (афара-ажәра иаргыы бзиа ибон хәа ххы алахаркьоит). Нас ажәохәымш, амшфынфәажәа, амшфынфәажәижәафамш, ашыкәс (афышыкәс, ахышыкәс ухәа ахыкәртцогы убап). Абас цыхәацдәарада...

Арт амфәтә машәыркәа рахь усс ирымоузеи? Дцәар кәлоит азәы.

Ацәгьара ахы рацәанашьазом, – рхәон ауаа кәыгакәа, абыргцәа. Ипсыз – дыпсгәышьейи. Итынхацәа арыцхара иакәшәейи. Аха ипсыз рахьтә Иаса Кьырс аид азәырыпсы тәлахьоума?! Ацсы ихәатцәкьозар, шәааи, хәа-кәымцзакәа еитцхәаны аиныхракәа, ацсхәкәа кәхцдәлап.

Ааигәа аказаратцәафы, Санкт-Петербург инхо хцьынцьуаф Боча Ацьынцәал Акәа даныкәз хиҗцәажәон. Ҳаицәажәараан даара игәы иаланы далацәажәон ацсуа гәыргьа-чаракәа зынза ишахцәызыз. Цоуп, иаауеит ачара дукәа еитцхәаны. Аха, иабакоу агәыргьара? Зыкьфыла ауаа аапхьара рытаны еизаагоит (еихарак ацара хзаанагоит хәа). Нас рцәазна афы дыржәны (зегьытцәкьа ракәым, аха), ацскы дыркны амфәадуқәа ирнахцдоит. Ишнеиуа, хцәицәа хазынакәа, хәар рхатарнакцәа амфәан икәыбаса ицоит. Мшәан, сазтцауеит еитахгы, иezzaузеи ачара?! Ҳәҗиарц,

хаитцытцырц акәу, ижәны хеахшыларц акәу? Арака еилыргатәуп Ацсуареи ххымѡацгашьеи. Заќантә ҳақәшәахьѡузеи ачарақәа рќны (иѡѡушьаша, аиҳабацәа ҳәа ҳазхәацшыа рахьынтәгы), ацсќы укызаргьы, ѡ-атцәцак, х-атцәцак ыжә, уара унызкылода ҳәа анырхәѡ. Ари иаанагозеи? Нас, амѡан автоинспекциаа ҳаанырымкылозар, иааќахцалак ҳақәитзар аума?

Ииашоуп, иќан аамтақәа, аибашьра ашьтахь, иара аабыкьанзагьы ижәны ацсќы анахклез. Усќан мацзак ҳацстазаарагьы даеакын. Уи бзиоуп ҳәа азәгы ихәазом. Аха урт аамтақәа цеит. Абри еилахкаарц хтахзам. Еилахкаароуп! Избан акәзар, иахьа ишьақәгылеит даеа тагылазаашьак.

Хеаанахкылароуп, ххы пату ақәахцозар. Хрызхәыцроуп хтаацәа, хтынхацәа, ҳакәшамыкәша игылоу, ҳара хаипш амѡаду иану – ацсќы зку. Хрызхәыцроуп ҳацсадгьыл зхы ақәызтаз хцеицәа.

Хчарақәа рушьахьтә даеакгьы.

Ачара аены, атаца дахьнанагаз аѡната дыѡнарғалаанза, Аќәа, Ахьз-ацша Апарк ашќа днаргоит. Уаќа ашәтқәа шьтарцоит. Анышә иамадоу рѡацхьа ихырхәоит. Убри аамтазы, ари апроцесс тырхуеит (абар, «аеырбара» ҳәа хыхь сызфыз). Ари атахым ҳәа азәгы ихәазом, аха иќоуп уаѡы зфлымхара ззиуша. Азәыр дазхәыцхьѡума ажәытәан атаца, ачара аены акәым, даеа такәаамтагьы анышәынтрахь дыш-нарымгоз (ауаа ахьжу – нышәынтроуп, цакыс иауталакгьы), аѡныцәќьа дышдәылрымгоз? Уимоу, заагарацәќьагьы дрышьтуамызт, дырныхәаанза. Избан? Ари азтаара атак аќатцара ацхьаѡцәа ишәзынхажьуеит.

Хара ибзиаэаны еилахкаауеит ххакәитреи ххьыцшым-реи зыцсоу, уи хзаазгаз ацсадгьыл зхы ақәызтаз ацеицәа хазынақәа шракәу. Урт рыхьз науагза акамыршәра абицарақәа ируалцшьоуп.

Ацсыуала еиҳа ииашахон ачара адырѡаены, зегьы еибга-еизѡыда, машәырда, лыцхала ианеилғалак ашьтахь, фыц зыцстазаара еилазтаз хатцеи-цхәыси рѡызцақәак аашьтыхны, ҳацсадгьыл зхы ақәызтаз афырхацәа анышә иахьамадоу Ахьз-ацша апарк ахь инеилар. Убасќан убраќа ихәалатәуп: «Афырхацәа! Шәхы зқәышәтцаз Ацсына ғы-

цоит, иѣиауеит, цхьаҕа ицоит. Абар, шәара шәыбзоурала иапцдахеит даҕа апсыуа таацәарак. Шәаапсара мызааит аринахысгы! Шәгәалашәара аҕацхьа ххырхәоит. Шәгәалашәара назазааит!» Иҕаларын, абри дара еиха рыцсы иабаргы...

Амашәыр аһампал иалоуп, рхәоит апсуаа. Ус анакәха, амашәыр азәгы дацәыхьчам. Аха ахгәатара, ахыхьчара еснагь иатахуп.

Амашына апсҕы кны уанақәтәа, уарбанзаалакгы уныкәашәа уацклапш, иумырласцәан (рыцҳарак уақәымшәазар). Уара уцстазаара иахыпшуп егырт рыцстазаарақәа.

Апсуаа адунеихаангы ирыцәтәымны иҕамызт аизызырора, аилабжьара, ахатыреикәцара, аибашатара.

Хдоуха ажәытә хытхыртақәа рхыыштрахь хәхнымхәыр ада псыхәа ыҕазам. Икаҳажьып иҳалаены иҕоу, иҳацәтәыму атцас баапсқәа. Акыр хәикәнархозар, убри акзатцәык ауп хәикәзырхо. Еҕа азақәан ургәцәаргы, ахдырпа анацымла, рацәак цхьаҕа хазгом.

Агазет «Апсны», 2014 ш., № 93

ЗЫЦСТАЗААРА АЦАКЫ НАЗЫГЗАЗ

Наҕынатә аахыс Апсны ақәрарацәа нытцуа ауаа ахыынхо тәылоуп хәа ицхьазан. Убри азыхәан акәхап апсуаа еснагь ражәа изалаз, еихабы дызмам нцәагы димам хәа. Ари ажәапқала хара иаабоит, хәжәлар рыѡнутцка аихабы шака пату ду иқәыз, иахатыр ахыынзаҳаракыз.

Ирхәоит, зны, абырг дышцәажәоз, илабашья аныцаирс, иааигәа игылаз ахәычы ишыапы иалалеитхәа. Аха абырг иажәа далгаанза, имаз ахьаа ичҳаит, ҕимтит. Избанзар аихабы ипцѡломызт, иажәа хыртцәомызт. Уимоу, еиқәлацәаз анеицәажәозгы, ажәак азәы ибжьаиргыларц аниҕахыз, «уажәа хыла ипцыскоит» ихәон. Ари хмилиат рцәаѡа ачыдарақәа ируакын, иламысын, ипатуун.

Аиҳабацәа дукәа излархәоз ала, ацсуа иуафьбжара дантыслак нахыс иқәра атәы алацәажәара рацәак иҭахымызт. Уи азы азәы диазцааргы, иалухузеи, дад, сықәра хәа ихәон, исхыцүа абриакара ауп хәа амалахазгы иуеихәомызт. Ҡ-ажәак еихаххәалоит, аха иахьа ишҭақоу? Дышәкәыфәума, дпоетума, аинтеллигенция дырхатарнакума, абриакара ихытит, абриакара нитцит хәа, иацәеырбошәа, инеимда-аимдо ирхәалоит. Уи аҕынгы иауаангылахуа, агазетқәеи ажурналқәеи рҕы нбан дула дасу шаҕа ихытцыз хәа хыс иаҭаны астатиакәа, аочеркқәа ухәа ркыпхьуеит. Машәырла азәы дырцәыбжьахаргы, ирыхъзеи, сышҭаргәаламшәеи, сара сынтәа 75 шықәса схытит, мамзаргы 80 нытит, сышҭагәарымҭеи хәа рхала рхыцәырганы аеҭныхәақәагы аныҕартцо маҭым. Хгәанала, ари ацсуа ицәафам, ацсуа ицасым акоуп. Аха, ус ххәеит хәа, аиҳабацәа пату рықәцалатәуп, рахатыр балатәуп, рҕабаа азгәаталатәуп. Аиҳабы пату иқәын, «ихә» харакин азыхәан ауп ақәрарацәагы знитцуаз. Аиҳабы – дҭаимбарын. Иахгәалахаршәап, нас, ақәрарацәа нызтцыз ацсуаа рахьтә (зегьытәҕьа ара реикәыпхьазара залшом) иахьауажәраанза ажәлар рҕы зыхьз ибзианы иргәалашәо азәык-ыцҕыак: Пҭиа Амтон, Цьниа Осман (Лыхны), Едгьи Сеилахи Бытәаа, Кәытцниа Кьакьала (Аҭара), Таркьыл Махты (Дәрыпшь), Хыш Дарафеи (Лзаа), Бжъания Ашхангьери, Занҭариа Кәытә (Тамшь), Лашәриа Дадын, Лашәриа Хьфаф (Кәтол), Адлеи Мацкәыкә, Цьапуа Франкьыл (Члоу), Шлар Астана (Цьгьарда), Смыр Хабыгә (Анхәа), Мамсыри Михеи Киутаа (Кындыҕ), Гәарамиа Кьамшьышь (Гәып) ухәа убас егьыртҕы.

Иахьатәи ҳаамҭазы, Ацсны ахы-атцыхәа ахьынзаназаа-зо абыргцәа дукәа рхыпхьазара акыр имацхеит хәа ххәар имцхом. Аха, егьа ус акәзаргы, иахпылоит қаралагы имаҭым, зыпҭстазааратә мәа хтысла ибеиоу, ажәытәгы-афәтәгы иалапшхьоу, аҕабаа гәгәа збахьоу ауаа. Убарт дыруазәкуп Кәытцниа-Тарба Лена (Гәышыка) Антон-ицҳа.

Лена, афны Гәышыка хәа зархәо, Кәытцниа Антон-ицҳа диит 1916 шықәсазы (атәылауафшәкәы аҕны 1917 хәа иануп), Мыкә ақытан. Шьтрала дара Атаратәқәан. Лена

аңсааараағы хатәһызас длоуеит Абжыуаа рғы ахыз-аңша змаз Ғарба Тарас Сасана-иңа. Уи аамтала Мықә ақытан аңошыта еиҳабыс аус иуан.

Тараси Ленеи ирыхшеит аафык ахшара. Хфык шыхәыч-кәаз иңсит. Иаанхеит ыңыа азғабцәеи хфык аңкәынцәеи. Азғабцәа афыңағыи рхатәи ңсааараақәа аңырцеит. Аңкәынцәа Арвелоди, Кандиди, Вианори атәыла зәаңсазтәыи артистцәаны икалеит. Вианор машәырла дґахеит 1991 шықәсазы.

Аңсны дыкамзар калап Кандид Ғарба дыззымдыруа. Абар шыта 55 шықәса инареиҳаны иңуеит уи асценағы дыґоижґеи. 16 шықәса ракәын ихыңуаз Р. Ғәымба напхгара зиңоз Аҳәынґқарратә ашәаҳәаратә, аңәашаратә ансамбль ахь данрыдыркылоз. Излархәо ала, иара даныхәыңыз инаркны (иашыцәа Арвелоди Вианори реиңш) ағыбафчыда илан, аңсуа жәлар рыкәашарақәа дрызфлымхан. Уи заанаты игәазґахыз раб Тарас Ғарба апатефон аахәан иааганы, еиуеиңшымыз апластинкақәа ағатцаны, ихәычқәа ыкәыргыланы иркәашон. Арвелод иакәзар, 1972 шықәса инаркны, Аңсны жәлар рартист У. Царғәыш напхгара зиңо Аҳәынґқарратә ашәаҳәаратә, аңәашаратә ансамбль ағы дкәашон. Кандиди Арвелоди рашыа Вианор – 1976 шықәсазы, Америка Еиду Аштатқәа 200 шықәса рхыңдра аназғәартөз Игор Моисеев напхгара зиңоз Асовет Еидгыла аґнытәи иалахәыи 250-фык артистцәа рхыңхызарағы дықан.

Ирацәоуп аишыцәа Кандиди Арвелоди Ғараа Аңсны акультура аганахыала ирбахыоу аңыбаа. 1994 шықәсазы урґ еиғыркаауеит Аҳәынґқарратә жәлар рыкәашаратә ансамбль «Кавказ». Раңхызатәи ашықәсқәа рзы уи еиднакылон Кавказ иқәынхо хәешыаратә жәларқәа рхатарнакцәа. Уиаахыс ари аколлектив кәғиарала иқәгылахыеит Ғырқәтәылеи, Германиеи, Урыстәылеи, иара убас Нхың-Кавказтәи аrespубликақәеи ухәа рғы.

Кандид Ғарба Аңсни Аахың Уаңсәылеи жәлар рартист хәа ахыз ихыоуп, ианашыоуп Ахыз-Аңша аорден II аґазара. Урыстәыла Апрезидент Д. Медведев иқәңарала 2011 шықәсазы ианашыан иара убас Ажәларқәа реишызара

аорден. Ахэынтқарратә жәлар рыкәашаратә ансамбль «Кавказ» асахьаркыратә напхгафыс дыкоуп.

Арвелод Тарба – Ацсны жәлар рартист, Карачы-Черкьески Аахыт Уацстәyleи зәацсатәыз артист, ианашьоуп Ахыз-Ацша аорден III афазара. Далахэын 1992–1993 шыкәсқәа рзтәи Ацсны жәлар Рцынцтәылатә еибашьра. Ианашьоуп «Агәымшәаразы» амедал. Ахэынтқарратә жәлар рыкәашаратә ансамбль «Кавказ» афы балетмеистер хадас дыкоуп. Аха ҳара уажәы хыкәкы хадас ихамоу аишьцаа Кандиди Арвелоди рыцстазаареи рырфеиареи ракәзам. Ххыкәкы – урт заазаз ан лхафсахьа азаатгылароуп.

Ирхәоит, азәы иаазара азәы дацсоуп хәа. Икалап ииашазар. Ус анакәха, аазарафы ан лцәбаа иатцанакуа рацәоуп. Аишьцаа Кандиди Арвелоди излархәо ала, дара зфыз аус афы раб инафс, ран еснагь дрыдгылан, еилылкаауан. Икан аамтақәак, уахынла дмыцәазакәа акәашацәа рышәцатәы анылзахауаз, ианылызәзәоз-ианылыхәхәоз.

Лена лықара шмачымгы, лхәыцра бзиоуп. Хара уи ханылтаз ажәйтә-афатә ацстазаарафы илхылгахьоу акыр хзеиталхәеит. Лара илгәалашәоит аколнхарақәа анеифыркаауаз аамтазы, усқан Ацсны напхгафыс иамаз Нестор Лакоба Мыкә даннеиз. Усқан лара зынза дкәыпшзан, леирыз кны афы рзылнахауан. Излаҳалхәаз ала, лыбаф дацәаашьомызт, шыжьнатцы лыфнусқәа катцаны, лхәыцқәа акырыфатца-акырдыржә аколнхарахь усурадцон. «Калашьа амазма абригадир дааины, Гәышька, аколнхарахь бнеи хәа фитүа, мчыла сырго! Егьырт сфызцәа ахәсақәа реипш, сара сус сара издыруан. Ачаи фәххуан, ататын еиҭаххауан, аканц хәазон. Ацәбаа ихамаз рацәан, аха хәашьазомызт, аус аауан. Аусуроуп сара иахьанзагы саазгаз», – лхәоит Лена. Лгәы иалоуп иахьатәи афәр рацәак аусура иахьашьтам, иаашьо иахьалагаз, ианаамтоу атаацәарақәа ахьацырымто. Аамта удафәуп зхәо рзын Лена илхәоит: «Нан, аамта еснагь ицәгьан, аха аашьара катцатәым, аус улатәуп. Зыбаф иацәымаашьо иоуп еснагь иуафхо».

Лена илхылтызи урт ирхылтызи зегъы бзиа дырбоит, илхызызауеит. Ларгъы лѣабызшѣа хаауп, нан дшѣы-кѣыхшоуп хѣа ауп дышрацѣажѣо. Лықѣра ахъантѣра шлы-кѣыгѣгѣогъы, илхылгахъоу агѣаѣкрақѣа дыриааины, лчыма-зарақѣа лычѣрымтакѣа дааиуеит. «Қѣрала ацѣсазаара ахѣ узшьом. Сѣбабаақѣа мызит, убри ауп насыпс исыпхъазо, сызлабеиоу. Сыпсѣсазаара атѣақы насыгзеит», – лхѣоит лара.

Иагымзааит х-Апсынра аихабацѣа бзиақѣа. Урт хѣама-натѣы анцѣа дхѣамоуп. Анцѣа дызмоу иѣеипш лашоуп.

Агазет «Апсны», 2013 ш., № 57

ЗЫМЧ-ЗЫЛША ЗЕГЪЫ ЗЗАНААТ ИАЗКЫЗ

Ааигѣа, Аѣа, Н. Лакоба имѣаду аѣны № 6 аѣны, Апс-ны зѣапсѣзтѣыз артист, аѣаготархѣаѣы Аристон Констан-тин-иѣа Цѣения дахъынхоз иаартын аѣмемориалтѣ гѣы. Уи аартра иалахѣын Апсны Акультура аминистр Бадра Гѣын-ба, Апсны жѣлар рартист Уасил Царгѣыш, Аристон Цѣения изааигѣаз иѣызцѣа, иуацѣа, иѣынхацѣа.

Аристон Константин-иѣа Цѣения диит 1933 шықѣса, декабр 22 рзы, Гѣдоутѣ араион Аѣандара ақытан. Абжѣа-ратѣ цѣара даналга ашьѣахъ арраматцѣура дахысуан асѣвет архѣѣақѣа руак аѣы, ақалақѣ Красноиарск.

Иахъысыз ашьѣышықѣса 60-тѣи ашықѣсқѣа ралагамтѣазы Аристон Цѣения Аѣѣатѣи амузыкатѣ цѣараиуртѣѣы аѣокал азанаат дѣалоит. Убри аамтѣазы уаѣа аус зуаз адирижиор Лев Цѣѣргѣения иѣаххѣит аѣыбаѣ бзиа злаз Аристон Цѣе-ния апсѣптѣ инструмент – ѣагот – азанаат ахъ диаигарц.

Ѣагот – ари аѣѣѣѣы псѣптѣ музыкатѣ инструментуп. Иара раѣхъязакѣны ирызбеит Италия, XVI ашьѣышықѣсазы. Аоркѣстр иалатѣан ашьѣышықѣса антѣѣамтѣ инаркны. Иара ахархѣара аѣоуп асимѣониатѣ оркѣстр аѣы еипш, апсѣптѣ оркѣстр аѣгъы, иара убас иара пхъазоуп ахъы назыгзо ан-самблѣтѣ инструментк ахѣсабала. Ари аинструмент аор-кѣстр аѣы иааннакылоз аѣып, хѣарада, ибзианы еиликаа-уан Лев Цѣѣргѣения. Уи даара гѣытѣхас иман. Избан аѣѣзар

ускантәи аамтазы афагот азырхәоз ауафы Аңсны дыҕамызт. Абартқәа зегы хасаб рзуны ауп Лев Ыьергьениа Аристон Ыьениа афагот азанаат шытихырц изиабжьейгазгы.

1963 шықәсазы Аристон Ыьениа афагот азанаат ала аусура далагоит Ақәатәи амузыкатә җараиуртаҕы. Анафс, 1965 шықәсазы дталоит В. Сараҕышвили ихъз зхыз Қарттәи ахәынтқарратә консерваториа, афагот азанаат ала. Дагьалгоит 1970 шықәсазы, аоркестр артист, амузыкатә җараиурта артаҕы хәа ақвалификация иманы. Иҗара ахыркәшара шықәсык шагыз Аңсны ахәынтқарратә асимфониатә оркестр аҕы музыкантс аусура далагоит. 80-тәи ашықәсқәа рзы Нодар Ылиа инапхгарала еиҕкааз ақазара ашкол аҕы. Аус ициуан адирижиор Заур Туманов.

1992–1993 шықәсқәа рзтәи Аҕынҕытәылатә еибашьраан асимфониатә оркестр аҕы иқаз аинструментқәа еимыртдәеит, иаанхазгы реиҳарак қхастартәит. Аристон Ыьениа иитәыз аинструментқәаггы бжьазит. Иара уи даара хәа дус иман. Ииашоуп, амузыкатә инструментқәа ракәым, ауаа рытдәфәншыапқәа ытдырхит. Аха зымч-зылша, зыхшыф-здырра зегы ззанаат иазкыз акультура аусзуҕы еиликаауан, амузыка қамлар, акультура қамлар, ажелар җеипш шырмоуаз. Насыңны иқалеит убас Аристон Ыьениа итдәфәа ируазәкыз Сангәлиа чкәынак афагот ифны иман. Аибашьра ианалага иан уи лтдәахит, аибашьра ашытахы ицәырылгеит. Убри аинструмент затәык ауп иара иахьауажәраанзагы аоркестр аҕы ирымоу.

1995 шықәсазы Аристон Ыьениа Ақәа ашколқәа рҕы афагот дыртаразы ахәычқәа алипшаауан. Аус иуан Ақәатәи амузыкатә школ №4 ақны. Ускан арт ацдәахәақәа равтор – Е. Ешба ихъз зху Ақәатәи абжьаратә школ №5 аҕы атцара сҗон. Убрақоуп иара рақхьаза дахьызбазгы.

Аристон Ыьениа ибзоурала амузыкатә школ сҗалеит. Афагот азанаат сирҗон. Иазгәастарҗ сҗахуп, зызбахә сымоу ауаҕы лаша изанаат адырра адагы, ауафара, аламыс шилаз: харт ахәычқәа еснагь дхалабжьон, атцара шаҗташа, абзиарахы ххы шкыдаҗташа хәихәон, ихәилиркаауан амузыка атцакы, хатала иахирҗтоз афагот аҗоурых инартцауланы, ххы-хгәы ақынза инеиртә еипш иахзеитеихәон. Харгы бзиа даабон, пату иқәахҗон. Иаргы даа-

ра дахзааигэан, аха хара мацк хайцэицхашьон. Ацарафэ, хадсы анахшьоз аамтэзы, ажэйтэ-афэтэ иара дызхааныз ажэабжькэа акыр хэеитеиэхэон. Урткэа зеггы хара ацсуара халанаазон, ауафра хазнархэицуан. Насгы, цыоуки-цыоуки реицш, сус кастеит, уажэшьта абзиараз хэа хэаны днахпыртны дцомызт. Аамта анимаз аоныка хнеицхьон. Ашкол афэ хазхьымзэз аоны иахирцон, аинструмент афэ хирхэмаруан, аказара амазақэа хирбон. Еснагь гэйтхас иман иара иаамышьтахь аинструмент аанызкылашаз ацсыуак дахыкэмыз. Аха уи зыхкыаз иара иакэмызт, аинструмент ахата амамзаара акэын. Афагот ачыдара убас икоуп, иазырхэо ихатэи инструмент имазароуп... Даара илахь еикэнатон аибашьра ашьтахьтэи ашыкэсхэа рзы акультурафэ, хатала амузыка аганахьала аитдахаракэа ахыбоз, шэкэыла-быгышэыла, иахэтоу нотала иахьеикэшэамыз. Исгэалашэоит, аамта-аамтала аибашьраан еимыртэаз абиблиотекакэа рахь дцаны еилажыз ашэкэкэа еилырганы, ифэхэаны аоныка ишааигалоз. Ашьтахь еидикылаз зеггы иуада иазымкуа ианыкала иганы абиблиотека иеитеит, убриакара итауланы ихэицуаз уафын.

1998 шыкэсазы Ацсны ахэинтқарратэ асимфониатэ оркестр акамертэ оркестрны икартоит. Абрака уи аус иуан ипцстазаара атчыхэтэантэи амшкэа ркынза.

Аристон Цьениа ипцстазаара далцуеит 2010 шыкэса, декабр 26 рзы.

Иазгэастарц стахуп, Аристон Цьениа атаацэара бзиа дышрылцыз еицш, иара ихатагы атаацэара бзиа аццаны ишимаз: ипшэмапхэыс Гэули Аркэицыцхэа далгахьеит Акэатэи артцафратэ царайурта. 1973 шыкэса раахыс аус луеит Акэа, ашэкэтыжыырта «Акыицхь аоны» акны, ипцхэ Алиса лакэзар, Адыгеиатэи ахэинтқарратэ университет амузыкатэ факультет доушьтымтоуп. Дтаацэароуп, шыцэа ахшара дрануп. Лызгабцэа Аннеи Викториеи Н. Лакоба ихьз зху 10-тэи абжьаратэ школ афэ атцара рцоит.

Игэалашэара назазааит зхы-зыхшыф, зымч-зылша, здырра зеггы ззанаат иазкыз ауафы лаша, Ацсны зэапсэзтэи артист Аристон Константин-ица Цьениа.

ХҲҲАР ААЗАЛАТӘУП ЦСУАЦАС

Иахьатәи аамтәзы, адунеи ажәларкәа зеггы рмилаҭтә хаҫреи, рдоухатә культуреи, рцәаҫеи реиқәырхара иа-зықәҫоит. Иаххәап, амилат милаҭны икәзцо абызшәа акә-зар, уи рцәызыр хәа шәартарак рыҫнуҭҭка ирызцәыртҭеит, хыпхьазарала имацу реиҭш, миллионшыла икоуггы. Харт, аҭсуаа хтәы угозар, арт азҭаарақәа хмилаҭ рҫәаҭхәа ес-нагь иҭарны иқәгылан, иахьаггы ус акәхоит. Убри аҭнытә, иаххәа-иааза, ҳаҭхьаҭка аҭсуара ашәартара иҭагылар ал-шоит. Ари азәггы изы имазазам. Уи акыр иалацәажәон, иахьаггы иалацәажәоит атәыла аиҳабыра рхәтарнақцәа, ашәҭхьаҭцәа, атцарауаа, аинтеллигенция, ауаажәлар-ра. Урт иқәдыргылоз, иахьаггы иқәдыргыло азҭаарақәа ируакуп аҭсуа ибзазара, ицәгьа-ибзиа, иҫеиҫкаашьа, инхашьа-инҭышья, ихымҫаҭгашья ухәа. Убри аҭанахьа-ла акьыпхь аҫы ицәыртхьеит аматериалкәа маҭымкәа, иҭрыжхьеит ашәҭкәаггы.

Ишдыру еиҭш, Аҭсны акурорти атуризми даара аҫиара ахьрымоу тәылоуп. Убри адаггы, араҭа аҭыҭ рымоуп амиг-рациатә процесскәа, аҫнуҭҭкәтәи, адәныҭкәтәи. Убартқәа раан, иарбан милаҭзаалак иҭыдоу хыхьчагатә меха-низмкәак рымазароуп. Араҭа ихәатәуп, иарбан пробле-мазаалак ханалацәажәо, иаарласны иҭахҭцало алкаақәа рыла, аиҳабыра, мамзарггы хазы иҫоу структуракәак ал-кааны аара рыдҭцара шиашам. Избан акәзар, хыхь ҳазла-цәажәо азҭаарақәа амилат зеггы ирзеиҭшуп. Ус анакәха, ауаажәларраггы ргәаанагара рхәозароуп.

Хара араҭа ҳалагарым аҭсуара апроbleмакәа зеггы рылацәажәара, уи атәы статиа хәычык иҭагзаны иузхәом. Аха, егьа ус акәзарггы, ҳазаатгыларц хҭахуп зҭаарак.

Шәара ижәбахьоума ҳақалақькәа рҫы (жәпаҭьара акәымзарггы), еиҳаракггы аҭсшьаҭцәа, «рҫыхтны» ианы-неиааиуа, адәкьанқәеи ақьафурҭақәеи ианрыҭноу, мам-зарггы азеиҭш транспорт ианақәтәоу? Хымҭада, ижә-бахьеит. Уимоу, «рҫыхтны» маҭараггы акәым, аҭьар рҫы, ауаажәларра рзеиҭш ҭыпқәа рҫы, иаахтны ҳахьалацәажәо азггы ҳаҭамзааит, аҭстәкәа реиҭш рхы мҫаҭырго аҭынза

инеима хэа азцаара узцэыртцеит. «Рэыхтны» хэа арака хазфеу, амшын ишаатыцыз, азсага матэа хэа изышьтоу ада матэа аныршэым ауп. Нас, иабаихэартоу, иаххэап, ахэычы ашкол афы, атаацэа рфы, цсуатцас ухы шымцапугаша хэа изыкарцо алабжьара, адэахы дындэылцыр, апсуара акэым, уи иацэыхароу, иацэтэыму атцас баапсқэа ныкэызго ауаа «дрылахауазар»?!

Хапсуара еикэырхатэуп, хбызшэа рфеиалатэуп ххэоит, арахь хандэылцыр, амашынафы акэзаит, ақыафуртақэа, акахуажэыртақэа рфы акэзаит, цсуа ашэак, шамахамзар, цыара иуахэзом. Апсышэала аицэажэара атэы зынза иаххэарым. Арака хара азэы хикэызбарц, аара идахтарц акэым хгэы итоу. Хара иахтахуп азцаара алацэажэарахь ицэыраагарц, дасу ргэаанагарақэа рхэарц.

Хгэаанагарала, азакэан азин хнатаит, хапсуара аикэырхара хыкэыс икатаны, изыхэтоу ауснагзатэқэа рыдкылара. Иаххэап, Урыстэыла ахэынтқаррафы ауаажаларра рзеипш тыпқэа рфы арыжэтэ цыбарақэа, ауарашгы уахь иналатцаны, рыжэра закэаным хэа азырыпхызазар, уи азы атакпхыкэрагы шытырхызар, хара еихагы азин хамоуп хапсуара зырфашы ахымцапгашыакэа, ацэыртца баапсқэа апзыркэкааша азакэанқэа рыдкылара. Уи катцазар калолит атыцантэи ахаланапхгаратэ усбартақэа рыфазарала. Ииашоуп, асас – дсасуп, аха уигы ишиатэоу ихы мфацигартэ еипш икататэуп. Асас идыруазароуп «ухатэы пқаптэа уманы даеа уахэамак ашка анеира шыкамло», иара убасгы – «зашхэа утоу иашэа шхэалатэу». Хтэыла иатаауа зегы дара ирхэо хақэшахатхо, рыпқарақэа хрыкэныкэо, уи ххы анрааланы аеыкатцара апсуара азин хнатазом. Апсуарафы ус еипш цыаргы иахэазом.

Хара хфэр аазалатэуп цсуатцас, аламыси апатуи, ахатыри ирыкэныкэаны, апсуара шыатас икатцаны. Шэара шэгэы ишцаанагои?

АНАПКАЗАРАТӘ КУЛЬТУРЕИ УИ АЛЕКСИКЕИ АҚСУАА ИАХЪАТӘИ РЫБЗАРАҒЫ

(Гәдоутеи Очамчыреи араионқәа рәтәи анҗамтақәа)

Ишдыру еиҗш, абызшәа аҗоурых аҗареи еиуеиҗшым аҗоурых-культуратә зҗаарақәа рызбареи рәы акрыззҗазк-уа атыҗ ааннакылоит азанааттә лексика атҗаара.

Иахъатәи аамтазы еиуеиҗшым аобиективтә мзызқәа ирыхъаны азра иаҗуп ақсуаа ажәытәзатәи рзанаатқәа ирыдхәалоу алексика. Убри аҗнытә урт реидкылареи бы-зшәадыррала рытҗаареи актуалра шатҗац иаанхоит. Уахь иатцанакуеит ақсуаа рнапҗазаратә занаатқәагы.

Ажәытәзатәи аамтақәа инадыркны ақсуаа рәы атыҗ гәҗәа ааннакылон анапҗазаратә культура. Уи ус шакәу ша-хатра руеит археологцәа Ақсны иахъатцанакуа иаадырҗш-хьоу аҗшаахқәеи ажәытәтәи ашәкәыџџцәа Геродоти Ксенофонтџ рџымтақәеи ухәа убас итҗегы. Анапҗа-заратә культура ақсуаа рәы даара иҗианы ишыҗаз шыақә-зыргәҗәо афактқәа иреиуоуп иара убас ақсуаа бызшәаҗы иупыло, анапҗазара иадхәалоу шәкыла ажәақәеи, ажәеи-цааирақәеи, афразеологизмқәеи ухәа убас итҗегы. «Атцыс мџас асахъа тылхуеит», – абас лзырхәон ақсуаа напҗаза.

Ақсуаа рнапҗазаратә культура аетнография аганахъала атҗаара иазкны русумтақәа рәы иазаатгылахъеит ақсуаа царауаа азәырџы. Урт иреиуоуп: Ш. Д. Инал-Иҗа, И. Гә. Ар-гәын, Е. И. Малиа, И. А. Аҗынҗьал, О. В. Маан убас итҗегы.

Ихадақәаз напҗазара хкқәаны ақсуаа рәы иҗхъазан: ахахәцәра (алу җатцара), амҗы аус адулара, ацәа аус адула-ра, асра, аиха аус адулара, анышәаҗшь аус адулара.

Ақсуаа рнапҗазаратә культураҗы даара акратцанакуан амҗылых. Урт ирдыруан маҗәахәра злытцуаз атҗлақәагы. Еикәахәҗхъазан урт: ахъа, аҗь, амжәа, араш, ара, ажа, ал, араса, абгызыр, амҗа, ақәыц, ақәыц еикәатцәа, атәа, ашә, аа, аҗса, амза, ачамхә, ашыц.

Ақсуаа амҗы иалхны иҗартцон аиахәақәа, ауалырқәа, ауардынқәа, акалатқәа, амтәышәқәа ухәа убас итҗегы. Ацәа аус адулараҗгы ақсуаа даара иҗазацәа дуқәан.

Уи иалхны ирзахуан акәадыр ахәтақәа, ажәцәеимаакәа, ағәрақәа. Ацәа аус адуларафы ихадараны ицхьазан уи атцыхра (ацәа, мамзарггы аача атцхра). Аача абыртқал икылырхуан.

Ацсуа ажәйтәан иаадрыхуан аныцә. Уи иалхны икартоз иреиуоп зхатабзиара ҳаракыз ашахақәа, ашашәақәа, ачапырхәақәа.

Ацсуа напказациа ирыман амфы иалхны икацаз асыга. Уи иахьзын асырты. Ари ажәа иаанагоит «асырта атып». Асырты шыақәгылан абарт ахәтақәа рыла: ацшыца, аса, адаца, амарса, амарқәа, алыра. Асратә напказарафы рхы иадырхәон иара убас адырды. Ахәымцъарқәа зларсуаз амыруга хазын. Уи иахьзын акада хәа. Икартоз анапыхқәа зтарттоз иахьзын адаца. Уи амфы иалхны икатан.

Аиха аус адуларафы ихадараны ицхьазан ажыра. Уи шыақәгылан хпаны (х-напык): ацсынгер, ажьахәеи арытәеи, аға. Ацсуа жәлақәакгы ажыреи ахыреи ирыдхәаланы ишыақәгылеит хәа ирыцхьазоит. Иаххәап, Хьибә (ахьы афнытәи), Жьибә (ажьы), Арзынба (аразны).

Ацсуа бызшәа алексикафы иаанханы икоуп хьцхьазара рацәала атерминқәа, ажәйтәзатәи ажыратә напказара афиара аазырпшуа. Урт иреиуоп: амаден, артәара, абџа, ацъаз, атыџша, атцармақьа, ахәынацшыга, аиха, ацыр, аразны, атса, атыцъ, амхылдыз, акалеиа, акәылцъџы, афыбаара, азыржәра, ақәыршәра, акәара, ачацара, ахьзыркра, ашыақәырғылара, атцалашәкәара ухәа убас итцеггы.

Атермин «атцалашәкәара» иаанагоит – амра ахьызтамшуа, итцалашьцаза иахьыкоу. Насггы ирхәоит ажәацканы: «Атцалашәкәара итугаз жәлары ирыхьчагоуп». Ҳарзаатгылап даеа терминқәак. «Ажыра», мамзарггы «ацыра» (ажьыра, ацыра – А. Ч.), «акәара», «ацъра», «акәалцъџы». «Акәара» – ари аихалых мыршзакәан аитцыхра ауп иаанаго.

«Акәалцъџы» – абас изырхәоит абџатә қәабқатцаџ. Уи џ-ажәак рыла ишыақәгылоуп: «акәара», «ацъра». Ажәа «ажьыра», икалап «ацыра» афнытәи иаауазар хәа агәаанагара имоуп атцарауаџ, аетнограф Аргәын И. Гә. Ари агәаанагара шыақәзыргәгәо акакәны икоуп, ацсуаа рахьтә цъоукы рцәажәаратә ажәахәафы ашытыбжь «жь», «цъ»

ашка аиасра. Иаххэап, ажьагъ – аџагъ, ажьахэа – аџахэа
убас итцегы.

Аџсуа напџазацэа – ажьицэа аиха иалхны иџартцоз
еиуеипшыи аматџаркэа рхыпџхызара маџым. Урт иреи-
уоуп: аихакэа, айгэышэкэа, ажьахэакэа, аџсынџерицэа,
арытџакэа, аџаџьакэа, агэымџьатцэкэа, ахымсагкэа, арыц-
џагакэа, атџымџакэа, анапџьархькэа, амыркатылкэа, аџ-
сардкэа, аклыбкэа, аџагакэа, амаганакэа, аџбыгакэа, ача-
лаакэа (аџаалакэа), аџеиыхакэа, аџырконткэа, ажыгакэа,
ахнырхэыгакэа, ахэызбакэа, агьеџ-џаџагакэа, ауалыр-
маџакэа, архнышынакэа, акэацзыга атцэкэа, адамыџ антџа-
гакэа, адасгакэа, аџеимаакэа, акамбашьеимаакэа, аџеи-
маакэа, атџымгкэа, азазкэа убас итцегы.

Анапџазацэа ирыман рхы иадырхэоз рхатэы шэа-
гакэа. Урт ажэлар рџы иахьаггы ахархэара рымоуп.
Иаххэап:

1. Анаџхарџэара – анаџхып (анаџэа ду) ахыџэкэеи
актэи ахаџэлареи рыбџьара (наџхарџэарак, џ-наџ-
харџэарак, х-наџхарџэарак...);

2. Амаџ(а) – анаџкыыс ашэагаа (маџэк, џ-маџэк, х-маџэк);

3. Аза – анаџхып (анаџэа ду) анаџэа хэыџи рыбџьара
(закы, џ-азак, х-азак...);

4. Аџсыза – анаџхып (анаџэа ду) ахысганаџеи рыб-
џьара (псызак, џ-псызак, х-псызак...);

5. Арагыд (ара) – амышьхэылт инаркны атџкэым аџынза
(рагыдк, џ-рагыдк, х-рагыдк... арак, џ-арак, х-арак...).

Иаагап анапџазара иадхэалоу џырџштэкэак аџсуа
бызшэа афразеологиа аџкытэ. Урт зеггы шыахэла иаа-
дырџшуеит аџсуаа снапџазацэа бзиаџэаз: «Аџхал џазџо
иахыџаху амаа айџоит», «Ауапаџатцара ззымдыруз заа-
гара ддэыџэырџон», «Иажэа абыртџкал икылихуеит»,
«Уажэа хыла иџысџоит», «Аихаршы имџэытџуам», «Аиха
итџырхит», «Инапы иџихит», мамзарггы «Лнапы иџылхит»,
«Аихымџа даџызоуп» убас итцегы.

Анышэаџшь аус адулара аџсуаа рџы иџианы ишыџаз
рхэоит археологиатэ џшаараџэа рлытшэакэа. Аџсны иа-
хьатданакуа акырџьара иџан ахаџшьазыртџакэа. Урт рахьтэ
ирейхау напџазартатэ џџны иџхьазан антикатэ қалаџ
Гиуенос. Иара ақалаџ Очамчыра ахьзггы «аџьамџеыра»

аҥнытәи иаауеит хәа агәаанәгара ыҕоуп. Ахаҥшыазыртә атып атныра хәа иашытан.

Хыхь еиқәахаҥхьазаз аҥсуаа ажәытәтәи рнапҕазарақәа рахытә, маҥк рҕырыпсахзаргы, иахьауажәраанза еиқә- ханы иҕоуп аҥәа аус адулара, амҕы аус адулара, ажыира. Аха ажәытәани иахьей анапҕазаҥәа русушыа узеидкы- лом, иахазхазуп. Изхьейт рхы иадырхәоз амыруга ҫыдақәа рыхьзқәагы.

Иабанзахәтаку анапҕазаратә культура аҥсуаа иахьатәи рыбзәара, насгы тыпс иааннакылозеи урт рыпсҥазәа- раҕы? Ахархәара абанзамоу анапҕазаратә лексика?

Ҫоуп, хыхь зызбахә ххәаз анапҕазарақәа зеггы иахьатәи хаамҥазы, аҥсуаа рыбзәараҕы атып рымоуп хәа ухәар ауеит, асра атәи алахамҥозар. Аха убриаан, иаз- гәоумтарҥ залшом урт ахкқәа зеггы гәгәала аиҥкрақәа шрыхтысхьоу. Атехникатә прогресс иабзоураны рхархәара маҥхейт, мамзаргы зынза изит анапҕазара аусхк ахәҥа хадақәа. Ас еипш иҕоу абзәаратә еиҥкрақәа анымп- шырҥ залшом абызшәагы, хықәкыла алексика. Есаири рхархәара ҥшәахоит, мамзаргы изуеит аҥсуаа рнапҕаза- рақәа ирыдхәалоу ажәақәа. Уртқәа ртәи иаазыркыаҕы иазаатгылан хыхь зызбахә хәаз агазет «Аҥсны» аҕы.

Аҥсуаа рнапҕазаратә культура иахьатәи анхаҕы ипс- ҥазәараҕы тыпс иааннакыло аилкааразы ҥзаарақәак рымҕапҕара сеазышәо Гәдоутеи (ақыҥақәа Хәап, Абҕар- хықә, Аҥандара, Аацы, Приморское, Дәрыпшы, Уатхара (ахабла Гарп) Очамчырей (ақыҥақәа Ҧхьына, Арасазыхь) рҕы аматериал еизызгон.

Иаидкыланы иугозар, иахьатәи хаамҥазы рхыпхьазара маҥхахьейт зықәра акыр инахыхәхәахьоу, ажәытә-аҕатә бзианы издыруа абыргҥәа, анапҕазаҥәа дуқәа. Аха егыа ус акәзаргы, маҕьана ихамоуп зажәа акратәнакуа, хжәытәи хҕатәи еимаздо ауаагы.

Анапҕазарақәа ртәи угрозар, иҕам шамахамзар қыҥак аҕы напҕазарак злам, уи зхы иазмырхәо, иззымдыруа. Акызатҕык, хыхь ишаххәаз еипш, зеггы аиҥкра гәгәақәа рыхтысхьейт. Уи зыхкьогы рапхьаза иргыланы ауаҕы иб- зәара аформақәа рҕахьырыпсахыз ауп.

Хыхь зызбахә сәәз ақытақәа рҕы иуцылоит җба-хҗа хкы бзианы изцааиуа анапҗазацәа, аха иҗоуп напҗаза-
 рак ада даҕаагы иазкымҕы. Иҗоуп анапҗазацәа хәа зхы
 зымҗхызо, аха аҗсуа напҗазарақәа акыр ибзианы издыр-
 уа ауааҕы. Ус еиҗш иҗоу азәык-җыҗыак рыхьз хәазарц ал-
 шoit. Иаххәап, Хәаҗ ақытантәи анхаҗы Анқәаб Владимир
 Мамед-иҗа, Абҗархықә ақытан инхо Смыр Цьон Чыкь-иҗа
 ухәа убас даҕаа җыҗыкҕы. Иҗоуп иара убас зҗазара хә-
 ракзоу анапҗазацәа-апрактикцәа, җсабарала анцәа излеи-
 цаз. Урт җазарала еҕырт анапҗазацәа ираҗырымгозар,
 иахьрытцахо хәа җыара акҕы ыҗам. Иаххәап, Хәаҗ ақытан
 инхо анапҗаза, амҕылах аус адызуло Арухазе Уасил Кәыч-
 ка-иҗа аҗсуаа рмузыкатә инструментқәа рыҗатцара дазҗа-
 зоуп. Аҗсны амузыкатә җараиуртақәеи еиуеиҗшым ан-
 самблҗқәеи ухәа инструментла еиқәиршәoit. Ирацәаҗуп
 уи иҗазара збарц имҗахытхьоу ахәаанырцәтәи асасцәа-
 ҕы. Абраҗа иазгәатәтәуп, уи иҗазартаҕы ихы иаирхәо
 еихарак хәамтазтәи атехникатә хархәагақәа шракәу. Убри
 аҗнытә, ари ажәйтәтәи аҗсуа напҗазара иадхәалоу алекси-
 ка аганахьала иажәахәаҕы иуцыло алексика даара имаҗуп.
 Аха уи инапҗазара җыара акала ианыҗшуа иҗам. җазара хә-
 ракыла уи инапы итцихуеит аҗсуа музыкатә инструментқәа:
 аҗхьарца, аҕырпын, аҕымаа, ахымаа, ачамҕыр ухәа убас
 итцегы.

Хәаҗ ақыта анхаҗы Анқәаб Артен Дамеи-иҗа ашшра
 дазҗазоуп. Уи иҗаитцoit акәыцхәқәа, амтҗәышәқәа, ака-
 латқәа ухәа убас итцегы. Анапҗаза иажәахәаҕы иуцылоит
 абарт реиҗш иҗоу ажәақәеи ажәеидхәалақәеи: «абыца»,
 «адкьац», «аршьатә(ы)», «арчатә(ы)», «атҗаршьра», «аб-
 жьаҗсара», «абыца ацәа ахыхра», «абыца аҕыҕара», «ад-
 кьац аҗәиара», «ахырҗара», «ахырҗага», «ахырҗага ад-
 кьац», «агәларҗах», «акылблаара», «ажьыхтә», «аршра»,
 «амтҗәышә атца», «амтҗәышә ашьхәа», «адкьац ажәра»,
 «абыца сса», «акәыҗыма кыга», «атцәван арсра».

Хәаҗ ақыта инхо Бебиа Дикран Цьгәанат-иҗа иакә-
 зар, ацәа аус адызуло дыруазәкуп. Хықәкыла иугозар, уи
 ааҗа тцихуеит. Аха дрылхәдааны дыҗам еҕырт анапҗаза-
 рақәаҕы. Ибзианы идыруеит анапҗазаратә лексика. Уи

иажәәхәәҕы иуҕылоит абарт ажәәқәеи ажәеидхәалақәеи: «аача», «агәыргәыл», «ацәа», «аача аххра», «атцәырынтцара», «ахьатархәыхә», «агәымжьатцә», «атцкьапар», «алар». Бебиа Дикран аҕсуа уардын ахәтақәа иара излеидыруала абас еиқәипхьазоит: «ауардын абаҕәыл», «акәыр», мамзаргьы «агьежь», «акалам» (ачарт акалам), «акалам» (агьежь акалам), «ацашә», «алыра», «акалатцәқәа», «ачарт», «ачарт атцаса», «ахьыруга», «ачарт ахарца», «ашьтахьтәи аҕәардә», «апхьатәи аҕәардә», «атц(а)рыжкьәа» (ауардын ианырцо аҕәи зку), «ахәдатцаса», «аугә», «агьатамақәа». Даманшәалоуп акалати амтцәышәи ухәа рышшрагьы. Бебиа Дикран иажәәқәа рыла акалат атца злеибадыркуа «амзарч» ахьзуп. Иазгәататәуп уи даҕеакала «аршьатә(ы)» хәа ишашьтоугьы. Анапкәза иажәәхәәҕы иуҕылоит абарт ажәәқәагьы: «аиларшьра», «аитцаршьра». Зызбахә ххәаз ари анапкәза амҕы иалхны иҕаитцо аматәарқәа иреиуоуп иара убас «акәацрәага», «амхатцә», «ачаҕәа».

Бебиа ҕина Кача-ипҕа хаамтазы анапкәзара уамак лнапы алакым, аха илгәалашәоит ажәйтәан, лара лхаан, асра аҕсуаа рыбзазараҕы напкәзара хаданы ишыҕаз. Ари апхәыс лажәәхәәҕы иахҕылаз, еихарак асратә напкәзара иадхәалоу ажәәқәеи ажәеидхәалақәеи иреиуоуп: «аласха», «аласкәыгә», «ахахара», «адырра», «ачырт еимаа», «абамба гәылхра», «арышхара», «ацсаантцара», «ахнышә», «аҕаза», «ақәтцара», «ақьафын», «ашьаршьаф», «акыдыршәыла», «атырчцара», «абагәа», «ауапа рапара», «аихатцәы» (ацага), «аганхырцара», «ачыт», «амырман», «абзаласа», «абтәаласа», «аласазәзәара», «аласа пашә», «абамба арҕәымшәышәра», «аха», «ачышь», «ахәырхьзырхь».

Хәац ақыта анхаҕы Ҙыкырба Сергеи Мсурат-ипа амҕылых, амҕы аус адуларатә напкәзара ибзианы ицааиуеит, еихаракгьы ашшра. Иҕаитцоит амтцәышәқәеи акалатцәеи убас егьыртгьы. Уи иахьагьы аҕны имоуп амҕы аус адулара иадхәалоу аматәарқәа жәпакы. Еиқәахаҕхьазап урт: «ацәыга», «апарпанта», «аҕсуеиха», «аҕыхга» (амхатцә златырхуа), «агәымжьатцә», «атцкьапар». Игәалашәоит иара убас ажәйтәан рхы иадырхәоз аматәарқәагьы. Иаххәап, «аҕәхыга ахьархь», «агархьархь» ухәа убас итце-

ггы. Ыыкырба Серге иажэахаафы иуылоит абас еипш икоу ажаакеи ажеидхаалакеи: «аканзара», «аткэара», «аршара», «акеиара», «ацэыга», «амаа» (амтэышэ атэы), «атэахэ» (амтэышэ злакнархауа), «ацэра», «адкыацеилатэара», «адкыацеидкыларэ», «амтэышэ аухэ (атэ)». Ари анапказэ иажэакеа рыла, амфы аус адызуло анапказэ «аказэ», «амфы уастэ» хэа ишытоуп. Ауардын ахэтакэа дырзаатгыло, Ыыкырба Серге иазгэеитаз ахэтакэа рахытэ иалкаатэуп хца: «атэрыжэ» (алыра зыкэгылоу), «ацыда» (Алыра иакэгылоу атэрыжэ лассы имхарц, ачарт амфарц азы иартоз), «атэаса» (аугэ ахыатэрыхуа цакэала иамоу). Даеакала уи «ахэдатэаса» хэаггы иашытоуп.

Уажэы хэазаатгылап Абгархыкэ ақыта.

Анхафы Атэызба Виктор (Алиошыа) Уахаид-ица апсуаа рнапказаракеа ирыдхэаланы иидыруа мацзам. Игэалашэоит даныцкэыназ иеихабацэа рнапы злакыз анапказаракеа. Аоны имоуп анапказаратэ матэаркэа мацымкэа. Зны-зынлаггы урт ихы иаирхэалоит. Атэызба Виктор иажэахаафы иуылоит анапказаракеа ирыдхэалоу абарт ажаакеи ажеидхаалакеи: «атхыга» (ааца златэрыхуа), «ацарахэ», «ацарахэ антэара», «атэзгыах», «ацэуа», «ашыалашыын», «аршшага», «атамскэагэ», «асатэыр», «ажыахэа», «ахэасар(а)». Цоуп, хыхэ зызбахэ аагоу ажаакеа «ацарахэ», «атэзгыах», «ацэуа» еихарак аргыларэ ашка иатэанакуеит, аха уиггы анапказара иацэыхарам хэа ухэар алшоит.

Абгархыкэ ақыта даара джышфы кэзоуп хэа дыпхыэзоуп Цэышба Мыза Пшыкыаф-ица. Уи акырышыкэса инеипынкыланэ ажелар рзы ацэабаа ибахэеит. Аха иахыатэи хаамтазы уи инапказара уаанзеипш дафым. Иара ихатэыцан Абгархыкэаа ржыртэ аматэ азиуеит Ацэба Шыаликэа Шамел-ица.

Цэышба Мыза излеихэо ала, ажэытэан ажышфы азэы дидкыланэ хца-цшыба шыкэса ииртэон. Уи «аматэаца» хэа ишытан. Атэыхэтэаны уи «аматэаца» хазы ихатэ жыиртэ кэиттарц итэххар, иара изыртэоз икынтэ, аус ахыуазнтэи цыара кэыхк игар акэын.

Ажырафы ихадароу хэа Цэышба Мыза иипхыэзо, уи аиха азрыжэра ауп. Даеакала иухэозар, аиха арцыр-

ра. Ажыы идыруазароуп аиха иалоу амч, нас иара ишыақыргылоит аиха аңыр шака атаху. «Аиха аңыр ақәнага аднакыларта иузыржәроуп», – ихәеит Цәышба Мыза ханифцәажәоз.

Зызбахә ҳамоу ари анапқаза иажәахәағы иахпылоит абас еипш икоу ажәақәеи ажәеидхәалақәеи: «аматцапа», «аиха амч», «аиха ашыақыргылара», «азрыжәра» («арқырра»), «ақәнага», «ағыкәа» (анапылачархь ала аиха анырхуаз ифымблаарц азы ачархь иафаз ахахә азы изаакыисланы ицарц азы цәка иартон), «ағыбаара», «аитцыхра».

Хыхь зызбахә хәаз Аңьба Шыаликәа Шамел-ица джыиы казоуп. Аха амфлых афгы азәы дитцахом. Ацәагы аус адиулоит, ааца цихуеит. Уи игәалашәоит ажәйтәан аиха шеипыршыуаз, ишеиладыртәоз атәы. Анапқаза иажәақәа рыла, усқан ажыицәа казацәа аиха ршны акы нақәрыпсон, нас илас-фасны иртахыз аформа нағаны еипыршыуан. Уи «аиха еибаркыга» хәа иашьтан. Аңьба Шыаликәа излеихәо ала, ажәйтәан иқан еиуеипшымыз ашәақыкәа казтоз ажыицәа. Урт икартоз ашәақыкәа иреиуоуп: «амафьар шәақы» (аивза ахалон, агәыцә еитцартон), ашьанца шәақы. Ашәақыыхәшә аңьмаруац иалырхуан хәа рхәо иахахьеит. Ахы акәзар, уи ашьха ацакәа иамырхуан. «Ахытцхырта» – абас ахьзуп ахы ахытцырхуаз атып. Аңьба Шыаликәа игәалашәоит, иара ихаан Агашьха хәа иахьашьтоу ицаны ахы змаз ахахәкәа пычены иааганы ахы андыртәоз. Уи излеихәо ала, анышә аажны амца еиқәыртон. Нас ахы уа инақәрыпсон. Ианзытлак, уаанза анышә ағы иалырдахьаз «ацәахәаста» италаны ахәхәахәа иааиуан. Зызбахә ҳамоу ари анапқаза инапала икаитдоит ааи ааңеи.

Абғархыкә ақыта анхағы, Гәдоутә араион антытц, Апсны ахы-атыхәа еицырдыруа, зажәа акыр цхылнадо дреиуоуп Ақафба Жьужьа Шыақыр-ица. Уи нхашьантышьала даара еиңкаау, ифырпшыгоу цсыуа нхаоуп. Аамтала иара анапқазара дафым, аха имаҷым уи инапы иадыруа, хатала амфы аус адуларафы. Иара излеихәо ала, ажәйтәан Қафәа жьицәан. Иахьагы уи ифны икнаҳаны имоуп ажәйтә рхнышьнақәа («ахнышьыр»), избанзар уи цыиңьуп хәа ипхьазоит.

Ақаџба Жьужьа иџны имоуп анапылалу. Зны-зынла афымцалашара анааипџьало уи дназыхынхџлоит. Ира-цџоуп уи иугџаланаршџо ажџытџ-аџџатџ хџа иџхьазоит ан-хџџы.

Ақаџба Жьужьа иажџахџаџы иуџылоит абас еипш иџоу ажџаџеи ажџеидхџалаџеи: «акџандырбат/акџандра-бат» – анхџџы зыџира даџџџымыз; «аџырџы» – араџџа андырцалак иаанхоз; «аиласарџа» – архнышъна («ах-нышъыр») аиласарџа, иахъеибарку; «аџџаара», «аџџых» – ажыра иатџу џыара еихаџамаџак; «анапльх». Иара убас уи еикџипхьазоит ажыџџа џазаџџа иџартџоз абџьар хџџџа: «Ачаџџы шџаџъ» – агџыџџ адџахъала иџшьыркџаз аформа аман, «амаџьар шџаџъ», «ашъанџа шџаџъ», абаџџыл змаз атапанџаџџа.

Ажыреи ахъиреи аныхаџџа ирхылџшьџроуп хџа иџхьазоит Ақаџба Жьужьа. Уи излеихџо ала, жџытџзаахыс усеилыргас ирымаз аныхаџџеи, ахъираџџеи, ажыраџџеи ракџын. Убартџџа ирыдхџаланы, ари анхџџы иажџахџаџы иуџылоит абарт ажџаџеи ажџеидхџалаџеи: «абџара», «акџара», «аусеилыргага», «ахыџџааџ», «агра змам» – аныхџа-рахъ инарго ашьџџазы ирхџоит, «ахы аџарџшра» – (Ажыра ухы аумыркын, иухаразар ухы џџырга хџа ахы дџарџшны иархџон), «ажыра амџагылара», «ажыра аџџых», «анџџа иашъапџра», «аџыџџа» – ажырныхџа аџџаны ианырго (Ажырныхџа аџџаны изго мап иџџуџы, аџаџым ачыма-заџ мап иџџиџы иаџызоуп).

Аџандара аџџа анхџџы Аџьба Зосим Владимир-иџа амџылых даара даџџазоуп. Уи иаб Владимир Аџьбаџы иа-ниааз џаза бзиан. Хыџхьазарала иугозар, шџџы еитџам ау-ардынџџа џаџаны ажџлар ириџаз.

Аџьба Зосим иажџахџаџы иуџылоит абарт ажџаџеи ажџеидхџалаџеи: «арџсаара» – ауардын ачарт анышџ аџџџсаны идырџсаауан; «архџара» – ачарт дырхџон; «атџрыжъ» – ауардын ахџа иатџоу иаатџа – иаџа иамоу; «архџазара» – аиахџа рхџазаны аџџанџџи иааргон; «аи-ахџа» – аиахџа андыргылоз имхџазарџ азы аџџыргџы-гџџа адырсыланы хыхъ иахарџон; «аиха акышъа», «аиха аџьашъа», «аџџаара» – аиахџа гџымжъаџџа иџыркџауан;

«атцэымка», «абакаыл» – акѣафратə матəар; «акауар» – ажəйтə аонкəа злархыбуаз; «абна анцəахəы», «ачанах», «ахлартə» – ариггы быца хкуп; «абыцаѣара», «акылблаа-га» – акалат, амтəышə ухəа аныкартəо излакылыртəо.

Хагба-Ацъба Цира Цьгəанат-ипха кəрала дмачым. Аха, аамтала зны данкəыпшыз асратə напказара даара дазфлымхан. Ари апхəыс бырг лажəахəаѣы иупылоит абарт ажəакəеи ажəеидхəалакəеи: «ацəаматəа», «акыдыршəыла», «адаан» (асырты наф-ааф иаман), «аласа аракьара» (ауаса андыркəыдлак аласа ракьа-ракьаны икартəон), «адырды», «адырдха», «абыбыш» (иаадрыхуаз абамба быбышхон), «абамба агəагь», «абамбагəылхга», «аршара», «ахаи ачышьеи», «ауапцəа», «аилалара» (аласа ырбаазаны ианыкарталак еилалон), «арбара» (аласа дырбон), «аленд» (ашьаршьафкəа анырслак алендкəа цаны иартəон), «атцəызатцə//ацага» (излапоз атцəы), «адырра» (ихахан икоу арахəыц аидцара), «абамбарахəыц», «аласарахəыц», «ачыт», «асатина», «акадифа», «ахыцьгəыгəын», «арышхара» (аласа азиас ахь илбааган идрышхауан, ирызəзəон (ажəуац ала), «афьяпфьяп» (аласа аныдрышхауаз изласуаз амыруга), «ал ацəа», «ацəыма-жыма» (ал ацəа, ацəыма-жыма аамхны аласа ршəуан), «акəны», «архра» (акəны рхны ирхакон), «абагəа» (абагəа иалхны арахəыц рхакон), «амахəац(а)» (цакатəи аикəа ахырцара иахьзын. Еиѣ. «ахəымцьяр»), «атцəафьякəа» (афкада иацыз ахəтəкəа), «аихакара», «аихакага» (уи ала арахəыцкəа еихарфауан), «ахырѣара» (аикəакəа хырѣны ирзахуан), «ахырѣыра» (ахəымцьяр ахьатцырхуаз), «агəанцья» (абырфын анырхалак изыкəдыршоз), «ахаѣара» (уи агəанцья иакəыршаз арахəыц азы ирхəон).

Гəынба Мариа Қсыс-ипхаи Гəынба Славик Қсыс-ицєи иашьєи-иахəшьєи роуп. Хатала хəамтəазы урт занаатла ишнапказатцəамггы, анапказара иадхəалоу акəаматцамакəа, аматəаркəа рыхьзкəа ухəа акыр рдыруєит. Иргəалашəоит анапказаратə занааткəа ажəйтəан ишыказ. Урт ражəахəаѣы иупылоит абас еицш икоу ажəакəеи ажəеидхəалакəеи: «ахызагəы» (абырфын сны хызагəыс икартəон), «арачра» (ирссаны ахырцара), «аикəархəра» (ауаса андыркəыдлак еикəархəны иѣархəон), «аласацфьяга» (ахыци

ахэымпали еипшын, «абаҕа» (аласа анырызэзэалак еила-
лон, ибаҕаза иҕалон), «аҕамскэагэ» (аҕатла аҕш таҕсаны
изласуаз амаҕаар), «аҕыкэ» (арахэ акрызларыртоз, акды
еиҕаыршэаны икарцоз амаҕаар).

Аҕандара ақыта анхаҕы Гэынба Станислав Грошь-
беи-иҕа занаатла анапказара дадхэалам. Уи акыршыкэса
инеипынкыланы амцарцэаратэ матцура асистемаҕы аус
иуеит. Аха ақытаҕы, ишапу еипш, иусурамшкэа даныр-
хашэало анхара-анцыра дазыхынхэуеит. Ибзианы ицааи-
уеит амҕы аус адулара. Икаитдоит еиуеипшым анхамҕатэ
матэаркэа. Ари анхаҕы иажэахэаҕы иупыло ажэакэеи
ажэеицааиракэеи иреиуоуп: «акача» (амҕтэы рхнышына
«ахнышыыр»), «аҕаршэста» (архнышына анылауркэуа//иа-
ныхараука изтауршэуа аҕапкарста), «автиаа» (акалат ма
амтэышэ злеибырто автиаа ала ауп), «аҕсаанцара» (ад-
кыац азаҕы арцсаара), «ацаамкыра» (амтэышэ зларкуа
амаа, ихыргьежыаау аформа змоу), «алмышэзахэа» (азахэа
еипшны абнаҕы игылоуп, амтэышэи акалати рхырчараан
гэларцах хасабла рхы иадырхэоит), «акыырста» (ауаҕы да-
нуастэ акы зкэикуа, изыкэҕиҕо), «акэыл» (аигэышэ, ма аиха
ахэы зкуа), «атэымка» (аиха аҕкага, иҕоуп амҕы аҕынҕы
рхы иадырхэо), «акаткэаыр», «аихыршыра» (акалат аганкэа
еихыршыны иршшуеит), «акыафын» (акасыш, даҕеакала
«бинт» хэа изышытоу, уи ахш аразараҕы рхы иадырхэон),
«ахэарта» (амаа аманы акаткэаыр еипш иршшуан, афатэ
таҕаны алыҕэраҕы икнархауан).

Уатхара ақыта, Гарц хэа иахыашытоу дынхоит ажьи-
ратэ напказареи амҕы аус адулареи еипшны изцааиуа
анапказа Сычынаа Уасиа Шэануа-иҕа. Хатала ихатэ жьи-
раҕы иҕаитдоит анхара-анцыра иаатаху амыругакэеи
амаҕааркэеи зегы. Амҕыых атэы ххэозар, егырт ахккэа
инарываргыланы, амузыкатэ инструменткэа кайтоит.
Еихарак ицааиуеит ачамгэаыр.

«Аҕаза игэы акры еилнакаауазароуп. Ала аапшуеит,
алымха зыршуеит, агэы ауп зегь еилзырго», – абас ихэоит
Уасиа Сычынаа. Ари анапказа иажэахэаҕы иахдылоит:
«ауардын авахыц», «ацэхэа», «ауардын ахэда акэтэага»,
«аза//азартэи» (ажэытэан аҕатама ацынхэрас арасатэы
быца ыртэины ауҕэ иартоз), «ашэч//ашэш» (ачамгэаыр

алцуеит), «ацэымса» (уи акакан иаанахэон, нас ахэа атцажыны иржэуан, абамбеицш икалон. Нас ажырафэи икарцоз аиха ацэымса надкыланы ашыанца аннафэрыкшалак амца акуан), «ахьзы» (ахьатцла ахьзы ахьыршоушэа икоуп рхэоит), «абагэаза» (агэкаа еихаргыланы икарцоз ашны. Ирхэоит ашны багэазала еибаркуп хэа), «атцэи» (ажэйтэан хэамтазтэи атцэимг ацынхэрас агэи элеибадыркуаз амфэты цэымг), «амфыш» (агэацшэ змам), «ажырауац» (урысшэала – шлак), «ашэыра» (аца ацэа иалхны ирзахуан), «арыпкатэ» (акалат икьаьан иаладыргыло), «атарра» (аиха ишахэтоу иумзрыжэыр атарра иалагоит), «ацста» (урысшэала – свинец).

Дэрыцшэ ақытан инхо Тэанба Хэыра Кэыца-ица излеигэалашэо ала, икытафэи, уи антыцгыи, асра крызцазкуаз напказараны икан. Анапказатцэа ирсуан ахтарцакэа, акэмызцэа хылцакэа, акэмызцэа кьафэкаа, аштэ еикэакэа, аштэ кьафэкаа, агэырцхагакэа (амагра амтакэа). Ускан ирсуаз акэымжэи акабеи ахэынцэракаа артомызт. Урт рхатыцан рхы иадырхэон рахэыцла икатцаз «ахаца». Уи – арахэыц еилатцаны, иркэымпылны, еилымшэо икарцон. Ахаца зкылырдоз «ачацраз» ахьзын. Абарткаа ртэи ибзиазаны игэалашэоит иара убас Тэанба Хэыра иашьейтцбы Тэанба Анатолигыи.

Амфэи аус адулара иадхэалоу амыруга чыдакэа иахьагыи ашны имоуп Дэрыцшэтэи анхафэи, амфэлых иазфэлымхау Маргазиа Вова Аазиз-ица. Урт ирейуоуп (ианцоуп иара ихата ишихэаз еипштэка – А. Ч.): «атцкыапар» (атцла атыцэаага), «атцэымка» (амфэи акылтэага, афыга), «агархьархь» (амфэи айфыхаага), «атцхааратыхга» (ауалыр ахтасакэа ахьтадыртэо атыц атыцэаага, атыхга).

Аацы ақыта анхафэи Афэба Константин Шьаадац-ица амфэлых дазказоуп. Анхара-анцыра иаатаху зеггы инапала икаицоит. Иара убасгыи уи ашшра дазказоуп. Икаицоит амцэышэ, акалат, акацкэыр ухэа убас итегыи. Ари анапказатцэа иажэахэафэи иуцыло анапказара иадхэалоу ажэакэа рацэоуп, аха шынтэ еицахамхэарц азы фырцштэыс иаагап: «ашэи» (ашэафэа) – ашэарыцацэа асы афны изланыкэо, ирышьартцоз, «ацэалых» – арахэ рцэа иалху, «ачкыиц» – акрызларфо (урысшэала – «вилка»), «ацырффара» (амхатцэ

аҥырффара), «ацэыга» – рнапала икарцон, акалат аҗа злырхуаз адкыац аларцэуан, «авакыиц» – акалат злеибарку, даҗакала «абаф», «еимаасак» – азэы ишьейташа злытша аҗа (ажэцэеимаа анырзахуаз).

Аацы ақыта инхо Чамагэуа Заабет иакэзар, уигы амфых даара дазказоуп. Иажэахэафгы иупылоит анапказара иадхэалоу ажэакэа рацэаны. Аха урт рахытэ харзаатгылап акык-фбак: «агэыбжытэ» – аеҗаа аҗыхга, «агэыхра» – аеҗаа агэыхра, «адыргыла» – анышэаҗшь иалху кфэфратэ матэаруп, «акэыпа» – ишшны икарцон, нас аҗш тапсаны «атамскэагэ» ала иасуан. Аҗш рыцкэа кылшэшэаны таҗа икапсон, убас алагы аҗш фдырпуан.

Анапказа Чамагэуа Заабет излеихэо ала, ажэйтэан җара сасык данырзааилак, напыла исыз «ахэымҗари» «ашьамхкэыршэи» еилахэаны данцоз хамтас иртон.

Хаамтазы напказациақак рахасабала Гэдоута араион аҗы зыхыз ргэалашэо иреиуоуп: Зыхэба Чучка, Арухазе Мас, Володия Цвок, Хашыг Чычын, Хашыг Кэаста, Анкэаб Кэыта, Анкэаб Саид, Анкэаб Арутан, Анкэаб Мсурат, Җыкырба Мсурат (Хэап); Җынҗыал Пшыкан (Афон); Калгы Ханашэ (Абҗархыкэ); Аҗыба Владимир (Ачандара); Плиа Да-меи, Плиа Хэсин, Халуашэ Зафида (Уатхара); Афзба Луман, Афзба Смеал, Мархолия Шыаадат (Аацы).

Очамчыра араион Арасазыхы ақыта анхафы, анапказа, имачымкэа амфых аус адызулахыоу Асланзиа Шыалуа Уа-замат-ипа игэалашэоит икытафы иансуаз, ианжыуаз, аҗа, амфы ухэа аус анрыдырулоз, ишрыдырулоз. Уи излеихэо ала, иара данахызаз аамтазы, анапказарақэа рахытэ ажы-реи амфы аус адуларей рнафс, аҗыҗ гэгэа ааннакылон асратэ напказарагы. Игэалашэоит цуфарак ахасабала, иахлафаашэа асей аҗшыци рзы «Шыари шыацфкы иакри кэымпрышэ» хэа шырхэалоз.

Асырты ааигэанзагы афны иҗаахны илыман Очамчыра араион Тхына ақытан инхо Адлеипҗа-Салакаиапҗа Бабуца Тарашы-ипҗа.

Хыхы зызбахэ ххэаз Асланзиа Шыалуа еикэипхызоит амфы иалхны икарцоз амаҗарқэагы: «аиахэа», «агаба-лаа», «асаара», «ачмызкыл», «аныга», «аҗыргы», «амфэты рхнышына», «ахэычы дызныркэабало аиахэа», «амҗэышэ»,

«акалат», «акәыдыршышыга», «амхабыста», «амҗәтәи хразага», «амкәыба хразага», «акәәпей», «ачафәа», «ах-мачыр», «абкәыл», «ауалыр», «акалам цым», «ацәартәҗәи», «акәыцхә», «акәәчәбтә», «амхәтә»... Урт рахәтә ирацәоуп иара ихаҗа инапала икайцахьоуггы.

Очамчыра араион Арасазыхь ақыҗа анхафы, ажыфы-напкәза Қапба Қаласа Тоу-иҗа еикәипхьазоит ихәтә жы-рафы имоу амәтәарқәа, амыругақәа рыхьзқәа (ианцоуп еитәзхәаз ибызшәа ачыдарақәа хәсаб рзуны): «аҗсын-гьери», «аҗахәа», «акыга» – арыҗәа (амаақәа ауны измоу «аиха акыга», урт җба-хҗа хкы ыҗоуп), «акылтәага» (аиха акылтәага), «апкәага» (аиха апкәага), «ахәархь пкәага», «ада-мыг антәага» (аиха ахьыпкәтәу, иахькылтәәтәу ухәа адыр-га зланыртәо), «аҗәымг ртәага», «алартә ртәага» (алартәзы афәа хәаггы рхәоит), «аҗәыргәи», «аҗәәхә» (акәиц анаха-ахага, ахәыҗышышыаага), «анәпылачархь», «афымҗачархь», «афымҗатә җшәндага» (афымҗа кәлаанза – аҗа).

Қапба Қаласа излеихәо ала, ажырафы аҗсуа рацәа ахархәара еихә еиҗуп, адгьыл иҗырхуа «ахәынҗқар ира-цәа» аастә. Избанзар, «ахәынҗқар ирацәа» аиха аҗсы ал-нахуеит хәа иҗхьазоит. Ажыфы излеихәо ала, ажәйтәан арацәа ауаа рхала идырҗон. Урт рахәтә хәтабзиарала еихә еиҗуп хәа иҗхьазоит ахьей аҗы ирылху. Анапкәза излеи-хәо ала, ажырафы иаакарҗо амәтәарқәа, амыругақәа зеггы рзы «Ажыра иҗыргаз», «Ажыра иҗгоу», «Ажыра иҗыҗыз» хәа рхәоит.

Иҗоуп иара убас, хьыҗхьазарала имаҗзарггы, ацәа аус адызуло аҗазацәаггы. Урт еихарак икарҗо аҗәрақәей акәа-дырқәей ухәа рызәхәрафы рхы иадырхәо ааҗа ауп. Убарт аҗазацәа дреиуоуп Очамчыра араион җхьына ақыҗан инхо Шьынқәба Сандра Кәагәса-иҗа. Иқәра акыр ишы-наскыхьоуггы, иахьауажәраанза уи инапы алакуп ааҗа аҗыра. Имоуп уи азы ихы иаирхәо амыругақәаггы, урт ирхәдоуп аҗалаки абырҗкали.

Абасала, аҗсуа бызшәафы анапкәзаратә лексика даара ибеиоуп. Урт ирыдхәалоу ажәақәа зеггы ирымоуп дара рхәтә җакы, рхәтә җоурых. Абартқәа дыршәгыхь шахәҗра руеит аҗсуаа рфы жәйтәнатә аахыс анапкәзаратә культура шыҳаракыз, аҗыҗ гәҗәаггы шааннакылоз урт рыҗҗстазаа-

рафы. Ус анакәха, абызшәадырра аганала анапказаратә лексика атцаара ҳақхәаказы ихымқадатәиу акакәны иаанхоит.

Имачым анапказара иадхәаланы ажәлар рәы ирхәо ажәабжықәа. Урт рахытә цака ишәыдаагалоит акык-қбак.

Калғыы Ҳанашә ишәақь

Абғархықә ақытан дынхон ажыфы напказа Калғыы Ҳанашә. Уи икаитқон абцар.

1866 шықәсазы Лыхны иказ ақәгыларә аиқәаащәа хәа икыдтаны иршыыз Маан Казылбақы, Какәчал-иңеи дрыцыршыт Калғыы Ҳанашәгы.

Аамтала зны Смыр Апыгә хәа Абғархықә ақытан дынхон шәарыцаф гәгәак. Уи Калғыы Ҳанашә иқатқамтаны иныкәигон мыц зымхәазоз ашәақь.

Апыгә дахынхоз азиас Ҷбаарта нырцә дынхон Калғыы Мсурағ хәа нхафык.

Ҷнак зны Апыгә Мсурағ иқәғиғит: «Мсурағ, убра уахыгылоу амжәатқлағы цъара цәкыарак сызкыдта» хәа. Мсурағ даалаган, ичабра ааитцыхны амжәа ашыапағы иныкнеи-хаит. «Шыта мацк унаскыа!» – ихәеит Апыгә. Дук мырцыкәа игеит ахысбжы. Мсурағ ацәкыара данадыххыла, ибеит азнырцәынтәи ихысыз Апыгә ихымта ацәкыара агәтатқкыа ишаахаз. Аха иаарласны Ҷбаарта нырцәынтәи иаафит абжы: «Унаскыа, Мсурағ, иахыстахыз исзакәмыршәеит, даҶазнык схысуеит».

Абасала, Смыр Апыгә фынтә дхысит. Мсурағ ацәкыара данахәацш, афбатәи ахы ахыахаз хәа акгы изгәамтеит. Ашытахь, амжәатқла еихала ипқаны игәартазар афхыкгы еихагыланы атқла иаалырхит. Абас дқазә дуун ажы Калғыы Ҳанашә, убриазоуп иқатқамта ашәақьгы амц замхәаз, уи ахта итанаршәит.

*Ихәамтәоуп Смыр Цьон Чықыица.
Ианйоуп октиабр 13, 2009 ш.*

Ажыи Адагәа-иңа

Адагәа-иңа хәа жьишы гәгәак дықан.

Җнак зны аҳак дизнеит «сахәа таруа иалагеит, исызрыжәыр стахуп» хәа. Адагәа-иңа җимтзеит. «Уара ари ддагәоуп, исхәо иахазом», – ихәеит ах. Адагәа-иңа убри аамтазы азыз акатцара дафын. Нас ихы дааџахан, ус җааитит: «Уара, сара сдагәазам, аха абри азыз уахәа кылнатәо икастцарц саҗуп». Ах иахаз изымбатәбарахан, ажыи днеи-җаңшит, игәгы даатахәыцит, «излалшозеи, мшәан, азыз хәычза сара сахәа кылнатәо акатцара» хәа. Аха нас, иараз-нак ихахы иааит – азыржәра. Аиха шака ибзианы, иара ақәнагала иузыржәыз акара ағәгәареи антцыреи аиуеит.

*Ихәамтоуп Цәышба Мыза Цшыкәҗ-иңа.
Ианҗоуп август 18, 2009 ш.*

Хәсин аиахәа дыштахаз

Аамтала зны дықан Хәсин хәа напказак. Уи аңста дцаны аеҳәакәа кантон.

Җнак зны Хәсин игәымжәатә кны аеҳәа атыцәара дшаҗыз, далгарц дук игымкәан, ишыкалах здыруада, аеҳәа аазазан, иаахәны ихы интаҗеит, иаргы адызтымтцуа даата-хеит. (Аеҳәа анаахәуаз иикыз игәымжәатәгы импытшәа-заарын). Уахыки-җнаки уака дтатәан. Ашьтахь игәымжәатә ипыхашәан, аиахәа цәны стытцуеит хәа дафын. Аха цқа дангәак, еиликааит анышә жны аеҳәа датцытыр еиха ишы-мариаз.

*Ихәамтоуп Сычынаа Уасиа Шәануа-иңа.
Ианҗоуп сентиабр 24, 2009 ш.*

Ажыи арытәа шизбаз

Ажәытәан зны жьишык дықан. Аиха ныҗәхәатцаны ирш-уан, нас ишшыз инапала иаанкыланы аус адулара днала-

гон. Хымпада, аиха шын, инапы абылуан. Аха ипшәма пхәыс убас еипш иказ хәшәык изыкалтон, уахынла инапкәа ина-рыхышыны данышталалак, шыжымтанынза игъон.

Җнак зны ижырафы еихак нычәәеитдан, цкәа ишаанза хәа татынк наиркит. Инафс ила ашыапкәа еихышыны итәаны ихәапшуан. Дшыпшуаз, ала ашыапкәа ааикәнахит, нас еитә еикәнаршәит, убас акырынтә. Ари збаз ажы, «саргыы абас еипш акы неихышыны исызбар аиха аласымкуеи» ихәан, даалаган арытәа ихәыцит.

*Ихәамтоуп Сычынаа Уасиа Шәануа-иңа.
Иандоуп сентиабр 24, 2009 ш.*

*Аңсны Атҷаарадырракәа ракадемиа «Адырратара»,
2011 ш., № 3*

ЖӘЛАР РМУЗЫКАТӘ ИНСТРУМЕНТКӘА: ИАЦЫ, ИАХҖА, УАЦӘЫ

Жәлар ринструменткәеи жәлар рашәахәафцәеи

Аңсуа жәлар рдоухатә культура абейара иузафәымтхо иадхәалоуп амузыка. Атцарауаа ишазгәартәхьоу еипш, уи аңсуаа ркны жәытәнәтә аахыс еихарак ивокалтәуп. Амузыкатә инструменткәа ракәзар, иара хадыртәауеит.

Ажәытәан жәлар рмузыкатә инструменткәа ирызказаз ауаа қытацыпхьаза иуцылон, еихаракгы аңхьарцархәафцәа.

«Қытацыпхьаза икан аңхьарцархәафцәа. Урт, идырыз, хатыр дугы зкәыз уаан, азәырфы – Аңсны ахи-атцыхәеи, иара убасгы агәыларатәи араионкәеи рфы. Дара нарыпхон ачаракәеи аныхәақәеи рышкә», – ифуан археолог, аетнограф, амузеитцаафы, аңсуаа рматериалтә культура иазфәлымхаз А. Миллер 1907 шықасазы, Аңснытәи иныкәарақәа рышьтахь (А. Миллер. Из поездки по Абхазии в 1907 г. «Материалы по этнографии России». Т. I, СПб, 1910. С. 70).

XIX ашәышықәса антцәамтәи XX ашәышықәса аџбатәи азбжеи рзы Ацсны иҕаз жәлар рашәахәаџцәа-ацхьар-цархәаџцәа дукәа хәа зыхьз рхәо иреиуоуп: Ачба Жана, Гәынба Алиас, Гамсаниа Хәыхә, Баалоу Шьардын, Чыкәбар Шач, Асазба Омар, Анаҕәаҗиа Смел, Ашәы Тәтауаз, Адлеи Мацкәыкә, Арстаа Кәстеи, Орчыкәба Чыф, Мархолиа Шьаа-дат, Кәарцелиа Лит, Ахба Еснат, Ажьиба Зосим ухәа убас егыртгы. Аха ацсуа жәлар рмузыкатә инструменткәа реилазаара тоурыхла акыр ишбеиоугы, мацк еитдаханы иҕан егырт амузыкатә инструмент хккәа рганахыала. Убри атәи лхәоит амузыкатцааџы Инна Хашцха 1979 шықәса-зы Акәа итыцыз, «Ацсуа жәлар рмузыкатә инструменткәа» захьзу (урыс бызшәала) лытцаарадырратә усумтаҕы: «Ацсны араионкәа рҕы хыцхьазара рацәала имџацгоу аетно-графиатә експедициақәа агәра хдыргоит арака ишыҕаз аинструменткәа рыхккәа зегы – асратә (ударные), ацсыптә, арахәыцтә рхәагақәа. Урт рахьтә реихарак иахьатәи аамтазы ахархәара рымазам».

Ускантәи аамтазы ари аџыза аҕагылазаашьа зыхкьаз, ацсуа жәлар рмузыкатә инструменткәа инартбааны ахархәара ахьрымоу агәыцкәа, ансамблькәа, аоркестрқәа ухәа ахьыкамыз акәхоит. Цоуп, Асовет аамтазы, 30-тәи ашықәсқәа рзы Ацсны еиҕкаан жәлар ринструменткәа рансамбльк, аха уи рацәак анарха амоут. Убри ашьтахь, ацсуа жәлар рмузыкатә инструменткәа ицәгьамкәа ахархәара роут иҳаџсыз ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа рзы Ацсны жәлар рартист, акомпозитор Кәаста Ченгелиа инапхгарала еиҕкааз ансамблькәа «Ритца», «Ерцахә» ркны. Ацсуа жәлар рмузыкатә инструменткәа рыла ишыақәгылоуп Акәатәи атцаралашаратә ццариуртаҕы еиҕкааз, иахьагы ахәаҗщцәа зыршанхо, Ацсны жәлар рартист Роза Чамагәуаҗха напхгаџыс дызмоу атыпхацәа рвокал-инструменталтә ансамбль «Гәында». Иҕоуп иара убас акомпозитор, Ацсны жәлар рартист Оҕар Хәынцариа напхгаџыс дызмоу ахәыцтәи музыкатә театр «Мамзышыха» (Гагра). Шықәсқәак рацхьа Хәаҗ ақытан еиҕкаан ацсуа жәлар рмузыкатә инструменткәа роркестр «Аҕарпын». Анапхгаџы – Денис Арухаа.

Иахьатәи аамтазы ацсуа жәлар ринструментқәа рархәашьа ахьыддырцо, аҫар уи агәыбылра, абзиаба-ра ахьрылараазо культуратә хәыштаараны икоуп Ацсны зәацсазтәыз артист Сира Аҫзпҫа еихабыс дызмоу Ақәатәи ахәынтқарратә акультуратә цараиурта. Арақа иуңылоит апхьарца, аҫымаа, ахымаа, аҫарпын, ачамгәыр, ақьақьап, ақаққап, абыкь, асаркьал, ағәылаба, адаул ухәа реипш икоу амузыкатә рхәагақәа.

Ацсуа жәлар рмузыкатә инструментқәа ртәы анахқәа, акратцанакуеит, иазырхәо рнаҫс, дара аинструментқәа рхата рықатцара. Уи азы иаҫахуп анапқазацәа бзиақәа.

Ажәытәан, излархәо ала, жәлар ринструментқәа қазцо еихарак дара иазырхәоз рхатақәа рақәын. Аха иқан иара убас чыдала аинструментқәа рықатцара иазкыз, уи занаатс измаз анапқазацәагьы. Убри аганахьала иаххысыз ашәышықәса-зы инхоз рахьтә иалкааны рыхьз рхәоит Ладариа Хацьа-рати (Абғархықә) Шамба Еқәыңи (Гагра).

Ақаз

Иахьатәи аамтазы Ацсны ахы-атцыхәа ахьынзаназаазо қазара ҳаракыла ацсуа жәлар рмузыкатә инструментқәа қазцо иакәны дыкоуп Гәдоутә араион Хәақ ақытан инхо Арухаа Уасил.

Арухаа Уасил Кәычка-ица диит 1957 шықәса, маи 10 рзы, Гәдоутә араион Хәақ ақытан. Иқытаҫы ашкол даналга арра дцоит. Уантәи даныхынхә ашьтахь дталоит Ақәатәи акультуратә цараиурта, ахореография ақәша. Қәҫиарала-гьы далгоит. Уи ашьтахь, 14 шықәса инарзынапшуа Еду-ард Бебиа напхгара зиҫоз Ахәынтқарратә ақәашаратә ансамбль «Шьаратын» аҫы аус иуан. Анаҫс, иаххысыз ашәышықәса 80-тәи ашықәсқәа рынтцәамтазы, Уасил ипшәмапхәыс Цадкина Иринеи (уигьы занаатла дхорео-графуп) Руслан Дбари Гәдоутә ақалақь аҫы еиҫыркаау-еит ақәашаратә ансамбль «Адац», ақәҫиарақәагьы аман. Ус ишааиуаз, Уасил Ленинградқа атцарахьы дрышьтуеит. Уа дшықаз ауп 1992 шықәсазы Ацсны Ацьынцътәылатә еибашьра ишалагазгьы.

Уасил итцара ныжыны дхынхәуеит иңсадгьыл ахь. Аңсны ицон ашьаартцәыратә еибашьра. Ускан иара иашьеихаб Витали амцашыра далагылан.

Аңсадгьыл ихы ақәйтцеит Витали Арухаа. Уи «имшөын-ѡажәи жәаѡа» камлацкәа иңстазаара далтцуеит зықкәын итаҳара хьаа гәгәаны изыкәлаз, Аңсны ицоз аибашьра хлымзаах згәы иазымычхаз аб Кәычка. Уасил аазатәыс изынхеит иашьа ихәыцкәа хөык. Иара итәқәагы хөык ыкан. Урт амлеи ахьтеи иаимыркит, излаилшоз ала ак рыгмыжкәа иныкәигеит.

Аңсуа қыта қшза Хәаң, заб игәаратә камыжкәа иахыз Уасил, аибашьра анеилгагы изанаат ала аус иуртә еиңш алшара имоуит. Ахәыцкәа ракәзар, ирызхәит, аха еихагы иртаҳын ацхыраара, ршьапы иқәыргылатәын. Ганкахьала, иара итаҳын бзиа иибоз изанаат ала аусура, ағар акәашара дыртцара, рылаазара. Даҕеаганкахьала, иқыта қшза, иаб иѡнатә ашә изамыркит, изкамыжыит. Ажәакала, ақыта қстазаареи акультура аганахьала аусуреи реилагзара ицәуадаѡхеит. Ауалафахәы азтцара акәзар, ишдыру еиңш, даара имачын. Арахь жәларык ныкәгатәыс иман. Убри ақнытә, Уасил избеит ақытағы даанхарц, анхара-анцыра иацитцарц, убриаан, излаилшо ала, дхәартаны дахыкәло аганахьала аңсуа жәлар рдоухатә культура дацхрааларц.

Уасил Арухаа аңстазаарағы атаацәара аганахьала даара насың змоу азә иакәны дыкоуп. Иңшәма Ирина Цадкина дхореографуп, Ақәатәи ахәынтқарратә акультуратә царайуртағы аус луеит. Ицкәын аихабы Денис Ақәатәи ахәынтқарратә акультуратә царайурта доушьтымтоуп. Далгахьеит Краснодартәи ахәынтқарратә акультуратә университет. Иахьа Хәаң ақытан жәлар рмузыкәтә ринструменткәа роркестр еиҕкааны имоуп. Дтаацәароуп. Гәдиса иакәзар, уигьы Ақәатәи ахәынтқарратә акультуратә царайурта далгахьеит. Анаѡс аамтала ателехәаңшра «Абаза» ақны операторс аус иуан. Аха ишьа-ида иалаз абаѡхатәра ахы цәырнамгар амуит. Диасуеит Аңсны жәлар рартист Кандид Тарба напхгара зито Ахәынтқарратә жәлар рыкәашаратә ансамбль «Кавказ» ашкә, кәашаѡыс. Ансамбль асолистцәа дыруазәкуп. Дениси Гәдисеи рахәшьа Илона

Акәатәи иаарту аинститут ағы аекономикатә факультет далгахьеит, дтаацәароуп.

Артқәа зегы зыбзоуроу, зегь рацхьаза иргыланы, ани аби роуп. Уасил ицшәмеи иареи акыршықәса акультура аматц азыруан, иазыруеит иахьаггы. Азанаатқәа ралхрағы ирхылцызггы дара иахьырҕыпшыз рацәоуп.

Уасил Арухаа Хәац ақытан ацсуатцас еиҕкааны инхо ан-хацәа ҕеөқәа дреиуоуп. Уи иабацәеи-иабдуцәеи ахьз-ацша змаз уаа нагақәан, анхацәа ҕеөқәа хәа ззырхәоз иреиуан. Анхара-анцыра бзиа ирбон, арахә-ашәахә рацәаны ирзанын. Убри адаггы, ишырхәо еипш, зхымта камшәо шәарыцацәан. Казшьала реихарак иуаа қыақәан. Абар урт ирызкны ашәкәыөөы, Хәац ақыта иалцыз Н. Хашыг ииҳәо:

«Сара саб Ацсны ацыхәтәантәи амҳапырра адырөа-шықәсан диит. Уи ихәоны изласаҳахьаз ала, иахьа Хәац ақытан инхо Арухаақәа Мкалаз-ипацәа хәа ирышьтан. Уи ихылцыз роуп дара зегы. Уасил иабду иаб Дакәат ихьзын аҕнйтә, ишааиуаз, Дакәат-ипацәа хәа рхәо иалагеит. Ажәлар рҕы рчеицыка ҕәҕәан. Уаа цқыақәан. Дара ажыира рыман, рабацәа зегы жьицәан. Дакәат хәа иҕаз убри еипш бжыы ҕәҕәак ихан рхәеит, ашьха, Хьыцҕәара хәа иахьашытоу ахықә днықәгыланы ҕитыр, ибжыы Хәацынза иааөуан. Кәычкеи сареи ашкол ҳаицтан, бзиа ҳаибабон, пату еиқәахцон. Убри аҕнйтә абра иаазгарц стахуп уи идхәаланы иҕалахьоу хтыск.

Кәычка аамтала ақытағы ЗИС хәа изышьтоу амашьына дақәтәан. Ҝнак зны дышцоз, иқытантәи нхаөык амөан дышгылаз ибеит. Сиаөсны сышпацои ихәан, амашьына ааникылеит. Аха атып имамызт. Еггы савагыланггы сцоит, сга аниҳәа, дышьтихит. Дышнеиуаз, амөа ахьыцәгьаз тыпқ ағы амашьына аҕеөқәа ианылтас, аган иавагылаз длалыөрын, дқаҳаит, уи иахҕьанггы ицстазаара далтцуеит. Иҕаитцагәышьбозиз, дтәыуеит-дхьит, сышәшыы хәа итаацәа рҕы днеит. Ашьтахь азинхьчаратә усбартақәа ихы ритеит. Аха амашьына иашьыз иаб, уара акгы ухарам, имашәыр-хеит ихәан, изақаразаалак цьара вбак иимтеит, ашьауҕатә угыы дацәихьчеит. Ацсрағы Кәычка ацьабара далагылан. Ацсыжра ашьтахь амашьына арнықәцара азин шимаз зыршахатуаз ашәкәы цыжәжәаны инкаижын, схарала ауаөы

дтахеит (иара ишихарамызгы), шытарнахыс уаха амашыы-на ацскы шысымкуа хэа дкэит. Убриакара аилкаара змаз, аламыс, ацсуара пату ззақәыз иакәын.

Мкалаз хэа иказ имаҭа Езыгә «Ацсуа сотниа» далан, деибашьуан. Хьзи-ңшеи иман. Сара сзыхьзызгы, иахьа икоугы, Арухаа рыжәла ахьтә иакәымк ҕазтәхьоу, ишакәым зхы мѡапызгахьоу хэа азәгы дсыздыруам. Дара зегы нхацәоуп, уаа нагақәоуп».

Уасил Арухаа ацсуа жәлар рмузыкатә инструментқәа рыкатара далагеит Ацсны Аңынңытәылатә еибашьра анеилга ашьтахь. Аибашьра амца иалтңны атынч ңстазаарахь ашьаҕақәа ҕазтәоз ацсуа жәлар рдоухатә культура ашьаҕақәа еикәырхатәын. Еиҭашьақәдыргылон акультуратә хәышҭаарақәа. Убас, Аҕәатәи ахәынҭқарратә акультуратә ҭараиурҭа аусура ианалага, жәлар ринструментқәа рзы апроблема ду цәырцит. Илгәалалыршәоит акультуратә ҭараиурҭа аиҳабы, Ацсны зәацсазтәыз артист Сира Аѡзңа:

«Аибашьра ашьтахь ҭҭараиурҭаҕы аурокқәа зламѡаҭаагаша аинструментқәа хәмазамызт. Аамҭак азы урҭ рыкатара далагеит Зураб Кәарҭиа, аха нас, еиуеиңшым амзызқәа ирыхьаны, даҕәыцит. Сара ибзианы издыруан Уасил Арухаа изанаат анаѡсан анапҕазара аҭанахьалагы аҕыбаѡ шимаз. Ёнак зны снаидтәалан, иҳамаз апроблема изеиҭасхәеит. Иара ҕымҭзакәа дтәаны дысзызырѡуан, уи имариоу усны ишыҕамыз дазхәыцуа. Аха атцыхәтәаны мап сцәимкит...

Исгәалашәоит, зегь раңхьаза иҕаиҭеит ачамгәыр. Уи данаҕыз убриакара аңьабаа ибеит, иаргы дахлафаашәа, ачамгәыр сыздырам, аха мҕыркәарак азхара амҕы ҕасҭеит хэа иҳәон. Убас мацара дшааиуаз, иңишәо-иңишәо, иңшзаза чамгәырк ҕацаны иҳазнеигеит, абжьгы бзианы иахылтцуан. Ари анызба, иҭегы ҕауҭцароуп хэа дыхҭаскит. Нас икеиҭеит аѡымаа, ахымаа, аңхьарца ухәа егьырҭгы. Иара уажәы егьырҭ зегь реиҳа, еиҳарак аңхьарца ауп дзызҕлымҳау. Еснагь иңишәоит. Излихуа атдлақәа алиңшаауеит, избанзар урҭ зегы абжьы еиңшны ирхылтцуам. Иахьа хара ҭҭараиурҭаҕы иҳамоу амузыкатә инструментқәа зегы иара иҕаҭамҭақәа роуп».

Абар Уасил изкны иихэо акомпозитор, Ацсны жэлартартист Отар Хэынцариа:

«Уасили сареи хаибадыруеижьтеи даара акраатцуеит. Хацкэынцэаны ансамбль «Шьаратын» хаицалан. Иара дкэашон, сара амырзакан асырхэон. Ацсуа казара аарцшуа адунеи хаицакэшахьан, хэатца еишшаны иахфон.

Уасил Гэдоут акалакь акны удакэак иман. Зны снеит иара ифы. Уи инапала аремонт катцаны иман, атызкэеи атуани мёлыхла ирцшзаны, еиёкааны, уафы иаацьеишьаратэи. Ари анызба иасхэеит, уара амфы узлазааигэоу ала, хапсуа инструменткэа рыкатцара уалага хэа. Асовет мчра аныказ аамтазы, Карт «казартак» афы икартзон хинструменткэа. Аха иакэнагаз абжыи рхылцуамызт, ахатабзиара лакеын. Насгыи урт хара ихацэнымхо иаукахыз.

Ацсуа жэларт Рцынцэтылатэ еибашьра ашьтахь Уасил иеазикит хинструменткэа рыкатцара. Акы кайтацыпхьаза сара исеихэон, исирбон. Нас стэаны иасырхэон. Аиаша ххэап, абжытёра аганахьала рапхьаза иахгэампхакеозгыи ыкан.

Аибашьра калаанза, Гагра амузыкатэ школ афы аус аныуаз аамтазы, асимфониатэ оркестр азы ерманьк аскрипкакэа кайтзон. Уи иареи сареи хаибадыруан. Саргыи заказкэак истахьан. Иареи сареи ханеицаажэалоз аинструменткэа рыкатцара иатцаз мазакеакгыи сеихэалон. Убарткэа ртэи издыруаз ахэыцы Уасилгыи иасхэон. Аинструменткэа злухлак калазом. Дасу иара иакэнаго атцла иалухыроуп. Убри акнытэ, Уасил дмаашьазакэа, ацэкеа цакны апстантэи акыдкэа рхэазаны иааигон. Уамашэа иубаша, иахьа убриакара дакэшэаны, казара харакыла аинструменткэа кайто далагеит. «Ажэа шыкэса ирылагзаны иара икайтахэоу акомплекткэа рхи иадырхэоит иахьа хцарайуртакеи храйонкеи ркны», – абас хаихэеит Отар Хэынцариа.

Уасил жэларт рмузыкатэ инструменткэа рыкатцара дшазказоугыи, ихата уамак салакоуп хэа ихэо уафы дибазом. Уи илазам ахырехэара, мыцхэи ахзыргара. Уи ус шакэу иара ихата ицаажэарафгыи иубоит:

«Сара уаф иимбац акы салакам, аха исылшо ахэычала акы сафуп. Акыр сылшоны иказар, уи хажэларт ркультура

иатәуп. Исылшо амаң азы схы сеигзом. Ари аус иахья сара сағуп, аха сышытахь иааиуагы азәы дыҕазароуп. Избан акәзар, хаҕхьяҕа хкультура иацагыло ағар ҕамлар, хатра-дициякәа каҕажьыр, хаҕсуа бызшәа гәцарахамкыр, уатцәы ххәынтқарра аҕеицш бзиа аиузом».

Уасил амузыкатә инструментқәа аныҕаитцо, ицкәын Денисгы иааигәа дыҕоуп. Иара излеихәо ала, ағарпын аныҕаитдалак, иахьякәнаго гәтаны, ишәаны-изаны икылы-зцәо Денис иоуп. Насгы Уасил зегь раткыс дизааигәоуп, доухатә ешыатас дицхьазоит ифьза, жәлар ринструментқәа рызҕаза, акомпозитор Оғар Хәынцариа. Аky анаа-ҕаитдалакгы инаганы изирбо иара иоуп. Иаргы акыр абжыгарақәа ииҕоит, игәаанагара изеиҕеихәоит.

Хыхь ишазгәахтахьоу еицш, имаҕым Уасил Арухаа иҕа-зара рбарц, насгы иҕцәажәарц ишҕа имфыхытца атцара-уаа, ашәкәыфцәа, ажурналистцәа. Убас, ааигәа уи дсас-ны диҕан еицырдыруа ашәкәыффы – апрозаик, журнал «Аҕазара» аредактор хада Цьума Ахәба. Иара еиликаауан акультура аусзуфы, асценафы шыкәсырацәала аҕбабаа збахьоу, аха иахья ақытафы инхо-интца, амузыкатә ца-раиуртақәеи еиуеицшым ансамблькәеи жәлар ринструментқәа рыла еиқәзыршәо ауафы иҕазара, ифнытқатәи идунеи, итагылазаашья. Насгы дазцаауан: избан акульту-ра аусзуфы, асцена азҕаза изанаат заанижьыз, ақытарафы дзынхо, ахәынтқарра аганахьяла хылацшра ахьынзаимоу ухәа.

Ахатырқәцара иадырганы Уасил Цьума Ахәба хамтас ииҕеит ааигәа иҕаитцаз аҕсуа жәлар ринструмент – ағарпын.

«Арахь имфыхытца асасцәа зегьы хамтак-хамтак рызҕацзоит. Даара истахуп хинструментқәа рцакы хажә-лар иахьынзахәтоу еиыркаарц, ағар ракәзар – бзиа ир-барц, иазфлымххарц. Ағар хҕышәа хамарымдар, уатцәтәи хҕеицш даеакхоит», – ихәоит Уасил.

«Ағарпын» – жәлар ринструментқәа роркестр

Хтәылафы жәлар ринструментқәа ахархәара ахьынза-рымоу атәы, иааркьяфны акәзаргы, хыхь халацәажәа-

хьеит. Аха уажэы иалкааны хэзаатгылап Гэдоутэ араион Хэаң ақытан еиҕкаау жэлэр ринструменткэа роркестр «Аҕарпын». Уи аиҕкаара аидеиа зыбзоуроу, зегь раҕхыаза иргыланы, хыхь зызбахэ хэмаз Уасил Арухаа иоуп. 2009 шықэсазы Хэаңаа иртаххейт ашкол аклуб аҕы ахорео-графиатэ гэың еиҕкаазарц. Абри атэы аниархэа, иара хатырла ишидикылазгы, ирабжьеигейт, ахореографиатэ гэың ааста жэлэр ринструменткэа ргэың еиҕкаазар еиха ишеиҕу. Ускан Уасил ичкэын Денис Арухаа Краснодартэи акультуратэ университет жэлэр ринструменткэа рыкэшаҕы атцара итдон. Далганы данаа ашытахь ахэычкэа реидкылара далагейт. Аиҕкааратэ зтцааракэа рганахьала ускан уи адгы-лара гэгэа иртеит Хэаң ақыта пахьатэи ахада Аслан Хашы-ги В. Анкэаб ихьз зху Хэаңтэи абжьаратэ школ адиректор Светлана Хашыги. Афинанскэа рганахьала – Москва инхо апсуа диаспора ахантэаҕы Беслан Агрбеи Аңсны ауаажэ-ларратэ ҕиара Афонд аихабы Аида Ладариени. Дук хара имгакэа иеиҕкааз жэлэр рмузыкатэ инструменткэа рор-кестр аусура тышэынтэаланы ишыақэгылейт. Уи еиднакы-лейт 23-оык ахэычкэа.

Ари еиңш аңшыгара бзиа дахамтгыларц залшомызт Аңс-ны Ахэынтқарра Ахада Александр Анкэаб. Уи афинанстэ цхыраара ҕаитеит аоркестр иалахэу ахэычкэа ичыдоу ми-латтэ матэалеи инструментлеи реикэыршэаразы.

«Аҕарпын» кэҕиарала икэгылахьейт Акэеи, Гэдоутэи, Гагреи ақалакыкэа рҕы. 2011 шықэсазы Акэа имоапысуаз «Агэазыхэара» захьзыз аконкурс аҕы аңхьахэ анашьан. 2012 шықэсазы иалахэын Урыстэылеи, Белоруссиии, Молдовеи, Украини, Аахытц Уаңстэылеи, Румыниии ухэа рҕынтэи ахореографиатэи, авокалтэи коллективкэеи аң-сыптэ оркестркэеи злахэыз, Майкэаң ақалакы аҕы имоа-пысуаз «Адыгеиа аетцакэа» захьзыз жэлэрбжьаратэи афестиваль-конкурс. Уаҕа «Жэлэр ринструменткэа» ано-минациала ахамта хада Гран-при иаңсахеит. Иара убри ашықэс азы «Аҕарпын» кэҕиарала иалахэын Шэача ақ-алакы аҕы имоапысуаз «Кинотаврик» захьзыз даҕа фести-валькыгы.

Иахьа аоркестр афы иадырхэо аинструменткэа иреи-уоуп: апхьарца, афарпын, ахымаа, ачамгэыр, амырзакан, адаул, афьафкьаф, афакфак, афэылаба. Макьана ахархэара рымазам асаркьал, афымаа, абыкь реипш икоу жэлэр ринструменткэа. Аха дук хара имгакэа уртгыы алагалахоит.

«Афарпын» асахьаркыратэ напхгафы Денис Арухаа иажэакэа рыла, апсуа жэлэр ринструменткэа рнафс аоркестр иаллагалоуп егырт аестрадатэ инструменткэагы. Уи зызку апсуа жэлэр рмузыка иахьатэи хаамта иакэшэо абжыы ахатцара ауп. Апсуа жэлэр рмузыка адагы, «Афарпын» арепертуар афы икоуп аклассикатэ птамтакэагы.

Иахьа Хэаф еифэау амузыкатэ коллектив 23-фык афар ахьейтэанаазо, хкультурафы даара акратэанакуейт. Урт амилафтэ традиция бзиафэа ршыа-рда иаланы ирызхауейт. Жэлэр рмузыкатэ инструменткэа ралартэара аус иацхрауейт.

Ишдыру еипш, аамтафэак рзы апсуа жэлэр рмузыкатэ инструменткэа ызуейт хэа ашэартара ыфан. Уи иагы-цафцфэыдамызт. Избан акэзар, даара имафын, иаххэап, афарпын архэашьа здыруаз. Убри аганахьала рызбахэ хэатэуп Гэыгыша Хэытабей, Офэр Хэынфарией, Едрат Багэтелией. Гэыгыша иахэшьяфэа иоуп Офэр Хэынфария. Уи афарпын архэашьа зегь рафхьаза изфитцаазгыы ианшьа иоуп. Ашьтахь – Едрат Багэтелиа. Иухэар калоит афарпын еикэханы иахьанза иахьяаиз зыбзоуру Офэр Хэынфария иоуп хэа. Уи иаазамтафэа роуп иахьа хажэлэр рмузыкатэ инструменкэа ирызказоу, апхьяфакгыы узыкэгэыгша Батал Афзбей Денис Арухааи. Урт иахьа дара рхата афар амузыка рылараазоит. Жэлэр ринструменткэа ралартэара аганахьала рызбахэ хэатэуп иара убас Иван Кортуа, Хьымца Хынфэба, Сергей Чкотуа.

Иахьа Акэатэи ахэынфарратэ акультуратэ царайуртафы иаллагалоуп фыц еиташьяфэыргылоу апсуа жэлэр рмузыкатэ инструменткэа: абыкь, асаркьал, еиуейпшым аинфьягафэа, афыжь, афэылаба.

Жэлэр рмузыкатэ инструменткэа апхьяфакгыы имызырц, ифэгыы мехакы фбаала жэлэр рдоухатэ культура иахэтакны ифаларц азы, иаамфоуп ихэынфарратэу жэлэр рмузы-

катэ инструментқәа рансамбльк аңцара. Еилкаау усуп, ари имариоу зцаарам. Аха уи азхәыцра уажәнәтә иаҭахызар ҕалап.

Ажурнал «Аказара», 2013 ш., № 3-4

АКАЗАРАҚӘА РДУНЕИАХЬ – ШЬАҒА-ШЬАҒАЛА

Ноиабр 28 рзы Аңснытәи ахәынҭқарратә университет аҕны имҭапысит Жәларбжьаратәи асахьаҭыхыџцәа рхеидкыла «Аңсны-АРТ» аилатәара. Уи азкын аиҕекаара хәышықәсатәи аусура ахасабрба. Аилатәара иалахәын ауниверситет аҭцарадырразы апроректор Цьульетта Ад-леиба, аҭцараиурҭа аекономикатә зцаарақәеи жәларбжьаратәи аизыҕазаашьақәеи знапы иану, аректор ихаҭыпуаџ Владимир Делба, аказарақәа рыкәша арҭаџцәеи астудентцәеи, асахьаҭыхыџцәа, асасцәа.

Аилатәараҕы иазызырҭит аиҕекаара аусура иазкыз, уи ахантәафы, ауниверситет аказарақәа рыкәша напхгара азҭо Нугзар Логәуа иажәахә. Иара дазааҭгылеит иарбоу аамҭазы «Аңсны-АРТ» еиҕекаауаз аусура. Иазгәеиҭеит, 2013 шықәса раахыс есышықәса лыҭцшаабзиала ишымҭапыргоз жәларбжьаратәи арт-пленерқәа, уи ишалахәыз хыпхьазара рацәала Аңсни, Урыстәылеи, уи анҭыҭци рҕынтә асахьаҭыхыџцәа ҕазацәа дуқәа. Ихәеит ари аиҕекаареи ауниверситети русеицура атәы.

«Хара иахуалпшьоуп еиҭагыло абиҭара аказара рылаа-зара, убри азыхәан ауп Аңснытәи ахәынҭқарратә университет аҕны хзыҕоугыы. Шәааи, шәхадгыл ари аусҭшьаҕы, хҕар рҕеиҭц хьаас измоу зегыы», – ихәеит Нугзар Логәуа. Иара иазгәеиҭеит, «Аңсны-АРТ» анеиҕыркаа инаркны ауниверситет астудентцәеи абаџхатәра змаз аушьымҭацәеи аус шрыдырулоз, ишрыладырхәуаз еиҕыркаауаз аусмҭаҕгәтәқәа. Ари аусеицура иабзоураны, асахьаҭыхратә ҕазара акафедра арҭаџцәа рзанааҭтә џазарагыы шыҭырхуан, иаздырхуан рҕышәа.

«Хара хәиҕекаара аханатәгыы иадгылон Аңснытәи ахәынҭқарратә университет аректор, академик Алеко

Алықса-иңа Гэарамиа иааникыло апозиция – акультуреи аказареи еиуеиңшым рзанаатқәа рганахыала хцарайуртағы акадрқәа разықатцара. Икалап, ахәтакахыала, убри иабзоурахазаргы анафс ауниверситет аҥны аказарақәа рыкәша аартра», – иазгәеиҥеит Нугзар Логәуа.

Арцаратә процесс дазаатгылауа, аказарақәа рыкәша анапхгафы игәы иаланы ихәеит, хтәыла ашколқәа реиҳарак рҕы асахыагыхрей ачерчениеи аматәар иахыахымсуа, уи атцарадырра асистема зегы ағы иафжыра дуны ишицхыазо.

Нугзар Логәуа инатцшыны иазгәеиҥеит иара убасгы, ауниверситет аказарақәа рыкәша аусура есаaira айгьтәрей аушьтымтацәа рзанааттә фазара ахатабзиара ицегы ашгыхрей хасабтә хаданы рҕацхыа ишықәгылоу.

Аилатәара ахыркәшамтазы аиҕкаара ахеилак алахылацәа рыбжытарала «Аҕсны-АРТ» хантәафыс фацхыа далхын асахыагыхы Нугзар Логәуа, хышықәса ҕхәарас итаны. Аиҕкаара алахылацәа ракәзар, рнапәы ирытан «Аҕсны-АРТ» ишалов шықәзыргәгәо аршахатга ҕыцқәа.

Аказарақәа рыкәша аартра шықалази, иаaidкыланы асахыагыхратә кәзара ауниверситет ағы аиреи ашықәгылареи, асахыагыхыфцәа рырҕиаратә усура алтшәакәеи ртәы инартбааны цәка хәзаатгылоит.

Октябрь 31, 2016 шықәсазы Аҕснытәи ахәынтқарратә университет аректор, академик Алеко Алықса-иңа Гэарамиа идцәкатцарала ирейхау хмилаттә царайуртағы иартын аказарақәа рыкәша. Аха уи ашықәгылара иамоуп ахатәы тоурых, хәгыҳанарцшуеит ихәфсыз ашәышықәса 90-тәи ашықәскәа ралагамтахы.

1991 шықәсазы гәыцфык аҕсуа сахыагыхыфцәа икартаз ацшыгарала, Аҕснытәи ахәынтқарратә университет апедагогикатә факультет алагартатә цара апедагогикеи аметодикеи ркафедрағы рацхыазакәны иалагалан азанаатҕыц «Асахыагыхратә кәзарей ачерчениеи», иагыартын уи кәшак ахасабала. Ускан акафедра напхгара азиуан Алықса Махаз-иңа Касланзия.

Зызбахә хамов азанаат аартра хықәкыс иаман хтәыла азеицшцаратә абжыаратә школкаа рзы асахыагыхратә кә-

зарей ачерченией дзыртшаз, зыфазара хараку акадркэа раазара. Ишьақэыргылан ари азанаатхырхарта аганахыла рапхьазатэй артцэфратэ коллектив. Уи аилазаарафэй икан еицырдыруаз аказарауаа: афыханцаф Сергей Габелиа, афыханцаф, аграфик Валери Гамгия, аграфик Рауф Барцыц, аскульптор Амиран Адлеиба, аказаратцаф Ирма Гэблиа. Акэша напхгара азиуан Рауф Барцыц. Имачым хатала уи ицъабаа аифекааратэ ускэа рфэй, рапхьатэй ашьафакэа рыкатцарафэй.

Абри ашықэс азы имфадган асахьаыхратэ казарей ачерченией рзанаат аталаразы адкыларатэ цышэарақэа, еикэыршэан атцара аус зламфадгатэыз апрограмакэей аметодикатэ литературей ухэа ихымфадатэииз, зда цсыхэа ыкэмыз егырт ахархэагакэей ацхыраагзакэей рыла. Абас ихацыркын Ацснытэй ахэынтқарратэ университет афэй асахьаыхратэ казара акэша аусура. Аха ишааиуаз, 1992 шықэсазы Ацсны ицысыз айбашыра хлымзаах зегы еиднаркэейт. Ацсны жэлэр зегы рускэа зымфэ инышьтатаны, Ацсадгыл ахьчаразы игылт хэцэнымырха, азэырфэй ауниверситет артцэфцэей астудентцэей абцар инатэагылт. Урт рахьтэ Ацсны рхы ақэырцеит 94-фык. Ари хара хцарайуртазы ааха дуны икалейт.

Айбашыра ашьтахь Ацснытэй ахэынтқарратэ университет егырт афакультеткэа зегы рфэй еипш, асахьаыхратэ казарей ачерченией рыкэшагы фадхьа аусура хэцнаркит. Аха ускантэй аамтазы иказ ауадафракэа ирыхкэаны, атэгылазашы афеапсахит. Убарткэа рнафсангы, далхтэхейт ари азанаат ала атцаратэ процесс хылапшра азташа анапхгаф фыц. Ари аус азбаразы ускан Ацсны Асахьаыхыфцэа реидгылафэй уи ахантэафэй Сергей Габелиа инапхгарала акыр аилацэажэарақэа мфадган. Атцыхэтэаны зегы еикэышахатны избэхэ рхэейт асахьаыхыфэа-аграфик Руслан Григори-ипэ Чхамалиа. Уи иазыразхейт ауниверситет анапхгарагы.

Атцаратэ процесс аифекааратэ ускэа знапы ианыртэаз Руслан Чхамалиа иаргэажэфэаны зегь рапхьаза инаивагылаз ирейуоп: Сергей Габелиа, Нугзар Логэуа, Амиран Адлеиба, Сурам Сақаниа. Анафс мац-мац артцэфцэа рколлек-

тив хаџаауа иалагеит акадр ґыцқаа рыла. Аусуразы уахь инеит: Валентина Хәырхәмал, Зоиа Аҫыынҫыал, Цира Ахба, Лаша Габелиа, Пальмиро Амҫба, Анзор Сақаниа, Астанда Пқын, Заур Кәарҫиа, Рамин Ратиа уҳаа еғьыртғы.

Абри аколлектив лҫшәабзиала русура иабзоураны, ишааиуаз, 1997 шықәсазы иҫалеит аиҫakra – Аҫснытәи ахәынҫқарратә университет аҫны иаадыртит асахьаҫыхратә ҫазара акафедра. Уи еиҳабыс далхын Руслан Григори-иҫа Чхамалиа. Асахьаҫыхратә ҫазареи ачерчение рза-наат псахын асахьаҫыхратә ҫазара азанаат ала.

Убас, 1998 шықәсазы урыстәылатәи арҫаратә стандартқәеи апрограмақәеи ҳасаб рзуны, Аҫснытәи ахәынҫқарратә университет ахатәи ҫыдарақәа азгәатаны, акафедра аиҳабы инапхгарала арҫаратә плани аусуратә програмақәеи азанаат ҫыц иакәшәо иҫатан. Урт рҫны иалкааны хшыҫышҫтра рызун асахьанҫареи (рисунок), аҫыханҫеи, акомпозиҫеи, асахьаҫыхратә ҫазара аҫоурыхи.

Акафедра аиҳабы, адоцент Руслан Чхамалиа 2000–2003 шықәсқәа ирылагзаны Аҫсны азеипҫҫараиуртатә школқәа рзы еиқәиршәеит ҫ-програмак: 1) асахьаҫыхратә ҫазара апрограма 1–6 аклассқәа рҫы; 2) аҫыханҫеи асахьаҫыхратә ҫазара аҫоурыхи рфакультативтә курсқәа рзы апрограма 7–11 аклассқәа рҫы. Арт апрограмақәа реиқәыршәараан хшыҫышҫтра азун амилаттә ҫыдара. Аҫыжыра иазирхиет асахьаҫыхратә ҫазара амаҫәар иазкны арҫаҫқәа рзы аҫхыраагза (аҫсуа бызшәала). Уи рецензентс дамоуп Нугзар Логәуа. Арт аусумҫақәа ҫыжыын Аҫсны Аҫара аминистрра аҫриф ала, 2004, 2005 шықәсқәа рзы.

2007 шықәсазы асахьаҫыхратә ҫазара акафедраҫы иаартын азанаат ҫыц – «Адизаин», уи еихшан ҫбаны: «Аҫәамаҫәа адизаин», «Аҫрафикатә адизаин».

Адизаин азанаат ала астудентқәа азыҫартҫоит арҫаҫқәа: Илона Занҫариа, Ельвира Арсалиа, Лиана Габуниа, Галина Каманиук, Светлана Шаменкова, Елена Лабахәуа, Марианна Амҫба, Сырма Шьынқәба, Астанда Чыҫтанаа, Манана Цәыҫба убас еғьыртғы.

Иазгәататәуп, аамҫақәак рзы ари акафедраҫы аус шыруз иара убасғы: Анатоли Каҫиа, Заур Мықәба, Витали Қаҫба, Леонид Еныкь, Анна Сангәлиа, Виачеслав Хәырхәмал.

2010 шықаса инаркны иахьауажәраанза асахьаьхратә казара акафедра напхгара аиҗоит афыхантәџ, адоцент Лаша Серге-иҗа Габелиа.

2012 шықәсазы асахьаьхратә казарафьы атцара ииан-ган џ-џазарак змоу (абакалавриат, амагистратура) атцара-дырра асистемахь. Арцаратә программагы уи иакәшәџ, иашьашәаланы иҗатцан. Акафедра анапхгафьы Лаша Габелиа ибзоурала, атцараниурта анапхгара рыцхыраарала, асахьаьхратә казара акафедразы иаахәан атцарафьы зда цсыхәа ыҗамыз хьцхьазара рацәала агипстә моделькәа, алабҗабатә хархәагакәа, арцагатә литература.

2013 шықәсазы Аҗснытәи ахәынтқарратә университет асахьаьхратә казара акафедра арцаџцәа гәыпцок рацшыгарала иаҗцан ауаажәларратә арҗиаратә еиҗкаара «Аҗсны Ахәынтқарра ихьыпшым асахьаьхьџцәа рхеидкыла «Аҗсны-АРТ». Уи аиҗкаара аидеиа авторс да-моуп, анаџс хантәафьысгы иалхыз Аҗснытәи ахәынтқарратә университет адоцент Нугзар Цычыкәа-иҗа Логәуа. Ихатыпуаџ – Руслан Чхамалиа.

Ари аиҗкаара ихацнаркит, ауниверситет анапхгара, хатала академик Алеко Алықьса-иҗа Гәарамиа аҗхьа днар-гыланы, иаадырцшыз адгылареи азфлымхареи ирыбзоу-раны, есышықәсатәи Жәларбжьаратәи арт-пленер «Аҗсны тагалантәи ашәыгакәа» амџаҗгара. Уи шыақәгылан х-хәтәк рыла: атцара-практикатә конференция, атәыла еиуеиҗ-шым атыпцшзаракәа рҗы асахьаьхьра, аихшьаалатә цәыргакәтца амџаҗгара.

Ихәатәуп, ас еиҗш иҗоу жәларбжьаратәи арт-пленер рацхьазакәны аиҗкаара, уи амџаҗгара имариоу усны ишыҗамыз, иагышгәагыуацәаз. Аха гәкажьрак җамтәкәа асахьаьхьџцәа рус нарыгзон. Абри аганахьала хатала даара аҗьабаа ду ибеит Нугзар Цычыкәа-иҗа Логәуа. Иара иҗитцааит ас еиҗш иҗоу жәларбжьаратәи арт-пленеркәа рымџаҗгара адунеитә пышәа. Ари аус афьы Нугзар Цычыкәа-иҗа ицхрауан, хәарас иатахузеи, акыршықәса Аҗсны Акультура аминистрс аус аниуазтәи ихатәы пышәагьы.

Иааркьафьны иухәозар, хәышықәса инеиҗынкыланы имџаҗыргеит жәларбжьаратәи апленеркәа. Урт ирылахәын

Ақснн, Урыстәылеи, уи антытци еицырдыруа асахъагыхыџ-
цәа дуқәа, ақазәцәа хатәрақәа. Урт иреиуоуп: Шьалуа Бе-
доев, апрофессор, Урыстәыла асахъагыхыџцәа ракадемиа
академик, Урыстәыла зәафсәзтәыз асахъагыхыџ, Нхытц
Уафсәыла жәлар рсахъагыхыџ; Анатоли Данилов, Чува-
шиатәи апедагогикатә университет апрофессор, Урыстәы-
латәи асахъагыхыџцәа реидгыла алахәыла, Чувашиа Ар-
еспублика жәлар рсахъагыхыџ; Ирина Алексеева – апеда-
гогикатә тцаарадыррақәа рдоктор, апрофессор ухәа убас
азәырыџы.

2014 шықәсазы итыжыын Актәи жәларбжыаратәи
арт-пленер «Ақсны тагалантәи ашәыгақәа» аиқкаарей ам-
џафгарей ирызкыз сахъала иџычоу ажурнал.

2018 шықәсазы Ихыпшым асахъагыхыџцәа рхе-
идкыла «Ақсны-АРТ» иаиуит жәларбжыаратәи астатус.
Иахъазы уи аилазаарафы икоуп 60-џык инареиҳаны
асахъагыхыџцәа.

Иазгәатәтәуп, арт аусқәа ирыбзоурахаз шырацәоу
анаџс Ақснытәи ахәынтқарратә университет афы ақазә-
рақәа рыкәша аартра азцаарафы. Хых ишазгәахтәхыоу
еипш, ақазарақәа рыкәша хәа хызыс изауз, артцара-
тцаарадырратә еилазааратә кәша аартын октиабр 31,
2016 шықәсазы. Убасқан иқатцан анаџстәи аитакрақәагы.
Асахъагыхратә кәзара акафедра цсахын «Асахъагыхратә
кәзарей адизаини ркафедра» хәа. Ақазарақәа рыкәшахы
ииаган «Актиортә кәзара» азанаатгы (уи аханатә афило-
логикатә факультет иадхәалан).

Иахъазы Ақазарақәа рыкәшафы еиуеипшым ахыр-
хартақәа – «Асахъагыхратә кәзара», «Афыхантца», «Ацәә-
мәтәа адизаин», «Аграфикатә дизаин», «Актиортә кәзара»
– рфы атцара рцоит 150-џык инареиҳаны афар.

Актиортә кәзара азанаат ала афар азыкарцоит Ақсны
жәлар рартист Софа Агәмаапха – Ахәынтқарратә афар
ртеатр асахъаркыратә напхгаџы, Аслан Еныкь – актиор,
Ахәынтқарратә афар ртеатр аиҳабы ухәа убас егыртгы.

Ақазарақәа рыкәша анаадырт инаркны уи напхгара
азиуеит Нугзар Чычыкәа-ица Логәуа. Ихагыпцаџыс дыкоуп
Руслан Григори-ица Чхамалиа.

Асахъаѳыхратѳ җазара акафедра аушъытмтаѳа аус
руеит асахъаѳыхратѳ ѳараиуртаѳеи, хтаыла азеиѳѳѳара-
иуратѳ школѳеи, адизаинтѳ җазартаѳеи, егыртѳ еиуеиѳ-
шым аусхѳартаѳеи рѳны. Иѳоуп уртѳ рахъта иахъа Аѳс-
нытѳеи ахѳынѳѳарратѳ университет аҗазараѳа рыѳашаѳы
аус зуагы. Иаххѳап: Луиза Кѳтелиаѳѳа (апед. ѳѳ. рѳ.), Аида
Хѳѳыкиан, Лиана Габуниа, Кети Шакирбаи, Алиса Гѳынба,
Оксана Барзаниа, Мактина Гѳгиа, Аида Аѳѳба.

Агазет «Аңсуа университет», 2018 ш., № 8-9

Ихафсыз ашәышықәса антәамтәи хәзтәлаз XXI ашәышықәса алагамтәи рзы адунеи афы итдарны иаакә-гылаз аглобалтә қазшыа змоу апроблемақәа рхыцхызара акырза иазхәит. Убарт рахь иуцхызар қалоит анаркоманиа азтәарагы. Ари апроблема ас еипш амәхак ахытбаа-хаз зыхкьо амзызқәа цқьа интырхәцааны итцаамзаргы, иалыркаауеит урт рахьтә ихадароу акык-әбак: ахәычтәи

афартәи еифаарақәа рсистема аилаҳара, ауаатәыфса рсоциалтә статус иахтысыз айтәкрақәа – иғару ибеиоу хәа гәғәала иахышахаз, ахдырратә кризис, атаацәаратә еи-зыҕазаашьақәа рхәарҭхара ухәа убас егыртгьы.

Амедицина излаҳәо ала, анаркомания – ари чымаза-роуп. Иааицмыркьязакәа анаркотикатә матәашьарқәа зды-зкыло иалагаз ауафы, иаахтәаны иухәозар, иакәыхра зал-шом, уимоу, есаaira еиха-еиха даланагалоит, датәнатәуеит. Аамтала зны даҕәухзаргьы, иахәтоу ахәышәтәра иоуаанза еиҭа дызҕыз даламгар аушам. Избан акәзар знык анарко-тик иашьыцлаз ауафы иорганизм «иааг» хәа ахәо иалагоит. Ускан иара изцәырцуеит зыхгара уадафу ахьаа баацсқәа. Нас урт рыхеразы еиҭах анаркотикатә матәашьарқәа дыр-зыхынхәуеит. Иҕоуп анаркотикқәа здызкыло цьоукы-цьоу-кы рахьтә зхы иахашшаауагы. Ганкахьала урт еилырkaa-уеит изҕу аус ргәабзиара ашәартара итанаргылар шалшо, аха изышьыцлаз изаҕьыцуам.

Анаркотикқәеи апсихотроптә матәашьарқәеи рзы Ацс-ны ахәынҭқарра Азакәан 40-тәи ахәҭац инақәыршәаны, ахақьым илимфәакәа анаркотикатә матәашьарқәа рыдкы-лара азин ыказам.

Анаркомания ачымазара злаҭены иҕоу ауафы ифнут-ҕатәи ицәеиж ахәҭақәа аҕырхага гәғәа роуеит, еихаракгьы игәатцәеи иҭачақәеи рганахьала. Убри атагылазаашьаан анаркоман изцәырцуа ачымазарақәа иреиуоуп «гепатит» хәа изышьтоуи, иара убас еиуеицшым аневрологиатәи аҭ-сихикатәи чымазарақәа.

Адунеиаҕтәи аҕышәахь ххьацшуазар, зызбахә ҳамоу ари ацәырцра баацсы еихарак иахьуцыло иғару ауаа рҕы акәхоит. Убри аамышьҭахь ицоит аныда, мамзаргьы абы-да изызҳауа аҕар, хылапшрада иаанхаз аибацәа, иара убас аҭстазаарафы аҕәәкра гәғәақәа ирықәшәаны, нас урт ирзымиааикәа зҕазҭази, иҕышәынтәалам атаацәа-рақәеи, усдаҳәысда «адәахьы иавахаз» ухәа еиуеицшым акаатегориакәа. Ирацәафуп аҕар рахьтә изакәу аабап хәа анаркотикатә матәашьарқәа интересс икны издызкыло-гьы. Ускан урт раҭхьа излалаго аҭҕеақәа рҕы заахәара алшо еиуеицшым аҭсихотроптә матәашьарқәа рыла ауп.

Убри аамтазы дара аанызкыло, икарто шееим, рыцстазаара рхала ашэартара гэгэа итадыргылар шалшо рыцтазхэо, ирабжыаша азэы даарыкэымшэар, ишнеи-шнеиуа игэгэоу анаркотикатэ матэашьаркэа рахыгы ииасыр алшоит.

Излаабо ала, анаркотикатэ матэашьаркэа рыдкылары еихарак апстазааратэ рыцхаракэа – агарра, атаацэаратэ еикэымшэаракэа ухэа ирыдырхэалозар, инагзаны еилкаам ари ацэыртца баапсы зыпстазаара тышэынтэалоу, иухэар ауазар, атысхшы згым ауаа беиакэа рыбжьарыгы ицэыртцауа изалагаз. Икалап уи зыхкыо анаркотикатэ матэашьаркэа раарыхрей, мамзаргы имариазаны риуреи ахыалшо иахкыозар. Имариазаны анаххэа, иаанаго уи ауп, хаамтазы ирацаахеит уи изакэанымкэа атирей аахэареи знапы алаку ауаа. Аха урт зтиуеи издызкылои азхэыцуам анаркотикатэ матэашьаркэа апхыака ирхылцыр зылшо ахкыапкыакэа ртэы. Азакэан аганахыала ари шыаугатэ усуп, ахэынтқаррагы уи иафагыланы икэпоит, аха алтцшэа абанзамоу?

Рацхыза иргыланы, анаркотик здызкыло ауааы игэабзиара иапырхагоуп, анафс уи ауаажэларразы, адемограф-иатэ тагылазаашызы ашэартара ду ахылфеиар алшоит. Инарцауланы уазнеиуазар, ишнеи-шнеиуа икэгылар алшоит амилат ргэабзиара азцаара. Арака азакэан ахала иазхазом, ари аус рыхэтаа аларгалароуп ауаажэларратэ еилазаарагы.

Анаркомания аганахыала хтэылафэ атагылазаашыа зеипшроу аилкаара хыкэкыс икатцаны хара хамфахытцит анаркотикатэ матэашьаркэа здызкыло ауаа ахырхэышэтэуа, Акэа акалакы афэ икоу Ареспубликатэ наркологиатэ диспансер ашка. Хлыфцаажэеит уи ахакыым хада И. Ануапха. Ахакыым лажэакэа рыла, сынтэа ахэшэтэыртафэ ишытоу ауаа рхыпхыазара цыпх ааста акыр еихауп. Уи иахзеиталхэеит анаркоманцаа рыбжьара еиха ахархэара змоу анаркотикатэ матэашьаркэа рыхызкэа, ауааы игэабзиаразы урт ирытцоу ашэартара. Урт иреиуоуп: метадон, героин, дезоморфин реипш икоу аматэашьаркэа. Иазгэлтеит иара убас хтэылафэ мечакаы тбаала афеиара аиуа ишалагаз марихуана хэа изышытоу атциаа хкгы.

Анаркоманцәа рыбжьара аҳақьым иалылкаауеит даҕа категориак иатанакүа ачымазцәагы. Урт анаркотикатә матәашьарқәа рахь ицхьазам, аха ауафы ицсихикатә тагылазаашьа гәгәала анырра азтә, еиуеицшым апсихотроптә хәшәкәа еилатаны наркотиктас издызкыло роуп. Уи еихагы ишәартәу цәыртроуп.

И. Ануацха излаҳалхәаз ала, аҳақьымцәа рахь идцаало ауаа зегьы изларылшо ала ацхыраара рыртәит, ргәабзияра ашьақәыргыларафәы ирыцхраауеит. Аха ахәара залшом урт инагзаны ихәышәтәхоит хәа. Избан акәзар, шықәсырацәала иааипмырфьязакәа анаркотикатә матәашьарқәа здызкылоз ауафы ахәшәтәырта дантыцлак ашьтахьтәи ихымџацгашьа атәы ахәара акыр иуадаџуп. Анаркомания ачымазара злаҕыны иҕоу ауафы ихәышәтәразы ихымцәдатәиуп, медицинатә бызшәала иухәозар, адетоксикация апроцесс данахыслак аамышьтахь ареабилитация изура, џба-хцә шықәса рфьынза ихымџацгашьа ахылацшра. Уи иацахуп иахәтәу аматериал-техникатә базагы. Иахьазы ххәынтқарра уи еицш атагылазаашьа амам.

Аҳақьым хада лажәақәа рыла, атцыхәтәантәи аамтәзы хтәылафәы ирацәахо иалагеит зныкфьарала инамыцхәны (урысшәала «передозировка» хәа ззырхәо) анаркотикатә матәашьарқәа здызкыло ауаа рхыцхьазара. Уи иахфьаны ицсуагы рацәаџеит. Урт еихарак метадон хәа изышьтәу амацәашьар здызкыло роуп. Анаркотикатә мацәашьар инамыцхәны ауафы ишьа ианаднакылалак, ицәеиж ахәтақәа рахь анырра гәгәа кәрцоит. Зегь рацхьазагы, ауафы ицсыц алаҕаџагара афункция назыгзо ихшыбаџ ахәта аусура иакәытцуеит. Анаџс, уи ацәа дынтанагалазшәа, уаҳагы дмаацшзо ицстазаара далцуеит.

Еилкааны ихамам иахьа хтәылафәы анаркотикатә матәашьарқәа здызкыло ауаа рхыцхьазара. Уи азы имџацгам асоциологиатә тцаарақәа. Аха еилкаауп акы – анаркомания апроблема хәуаажәларрафәы есаира ишактуалхо. Ари ацәыртцра баацсы хцыло иалагеит иара убас афәр рыџнудфьагы, ашколхәыцқәагы уахь иналатцаны. Убри аганахьала анаркологиятә хәышәтәырта аихабы И. Ануацха илхәеит, анаркотикатә мацәашьарқәа здызкыло афәр заанатцы ишгәаталатәу, ашколқәа рфәы ишымџацгалатәу

изыхэтоу атесткэа. Урыстэыла уи ашыза апышэа шытырхуа иалагахьейт.

И. Ануацха атаацэа ирабжылгоит рыхшара иахьын-захэтоу игэцараркларц, еснагь иахылацшларц урт ргэа-лаказаара зейцшроу, уи аешацсахуа. Насгы азэггы имхэа-роуп «сара схэычы ус кайцарц залшом» хэа.

Уажэы хазхьацшып астатистика. 2011 шыкэсазы Ареспубликатэ наркологикатэ хэышэтэыртафы ргэабзи-ара шыакэдыргылон 965-шык ауаацсыра. Урт рхыцхьаза-рафы икан анаркотикатэ матэашьаркэа здызкылози, алкогольикцэеи, егырт ачымазцэеи. Хазтоу ашыкэс азы урт рхыцхьазара иазхаит 1023-шык ркынза (декабр мза аламцакэа).

Анаркомания ацхьыркэкэааразы ххэынтқаррафы имшапырго аускэа мачим. Аөнудкатэи аускэа рминистр-ра асистемала есены имшапысуейт еиуеипшым аусмшап-гатакэа. Акыпхьи ателехэацшрей рфы акэзар, икэгыланы ргэаанагаракэа рхэахьейт ари апроблема амедицина ага-нахьала ибзианы издыруа ахақыымцэеи, аинтеллигенция рхатарнакцэеи, ашэкэыфшцэеи, атцарауааи. Еиуеипшым акциякэа еифыркаауейт Афар иаспорти рзы Ахэынтхейлак афгы. Убри аганахьала хара хзыцэаажэоз Ахеилак аиха-бы ихатыпуаф Гэ. Агрба иажэакэа рыла, 2012 шыкэса иа-лагзаны аус рыдулан еиуеипшымыз апроекткэа, анарколо-гиатэ диспансер ахақыымцэа алархэны хтэыла араионкэа рфы имшапган акциякэа. Афар идырбан С. Ахба лпроект ала итыху «Анаркотиккэа – ешьроуп» захьзу афильм. Уи атыхра алыршан Ацсны апыза-министр Л. Лакербаиеи афар рускэа рзы Акэатэи акалакытэ хейлак анапхгарей рыбзоурала. Афар иаспорти рзы Ахэынтхейлак амчала еифкаан ирацэаны аспорттэ еицлабракэагы.

Анаркомания апроблема азбаразы икататэу, насгы иарбан мшакаэс икоу ухэа рзы игэаанагара хаихэейт Ацсны Жэлэр Рейзара – Апарламент адепутат, занатла ихакыму А. Гэыргэлиа. Уи иажэакэа рыла, анаркомания – асоциалтэ чымазаракэа ирхыцхьазалоуп, иаармарианггы иузымызбо проблема дуны ахэынтқаррей ауаажэларрей рфацхьа икэгылоуп. Адепутат игэаанагарала, анаркомания

апхыыркэааразы зегь рапхыаза иатахуп изыхэтоу асо-
циологиатэ тцаарақәа рымѡапгара. Хара иаадыруазароуп
шакаѡы ачымазцәа хамоу, насгыи иарбан категориякәоу
иҕоу. Икәтатәуп убас еипш, анаркотикатә матәашьарқәа
здызкыло ауаа аҕар аларымгалалартә еипш. Европатәи
хәынтқаррақәак рҕы анарккоманиа алегализация азырурц
иафуп. Уи иаанаго уи ауп, анарккоманцәа ашәкәы итар-
галойт, анаѡс рыхәышәтәра нападыркуейт. Ахәышәтәра
иакәшахәтымхо, ахәынтқарра аҕнытәи закәантә шыәта-
ла анаркотиккәа роулоит. Хәарада, уи ахәынтқарра ахы-
лапшрала имѡапысуейт. Аха хара хҕы изалшомо уи еипш
апышәа алартәара? Убриггы зцаара дууп. Зегь рапхыаза-
ггы хыкәкыс иштыхтәу, ичмазаѡу анарккоманцәеи урт ари
аус иаларгаларц зылшо аҕари еибаркны измоу «адач»
апцәара ауп хәа ипхыазоит адепутат.

«Анаркоманиа азцаара азбара имариоу акакәым. Уи
апроблема иаҕагыланы икәпоит адунеи атәылақәа зеггы
рҕы. Ари аус атәыла анапхгара рымацара ирзызбо иҕам,
арака еидхәалазароуп зеггы: аҕаацәа, ашкол, ирейхау аҕа-
райуртақәа ухәа. Иатахуп акомплектә знейшә, – ихәойт
адепутат А. Гәыргәлиа.

Хәстатиа хыркәшо иҕахтар кәлоит лкаакәак.

Ачымазара, хәарада, ахәышәтәра атахуп. Арака иҕоу
ѡ-мѡазатәык роуп: ичмазаѡу рыхәышәтәрейи ичма-
заѡымхац уи рацәыхьчарейи. Абри азцаара аганахьала
зеггы рымчкәа еилатцаны, рхы иамеигзакәа аус руроуп.
Аихабыра икәгылоу апроблема ахәынтқарра аѡазара
аҕынза инаганы, изларылшо ала иазхьапшроуп. Азинхь-
чаратә усбартақәа рнапы иану аус цсыцкьарала, закәантә
шыәтала иазнейроуп. Ахәкыымцәа рзанааттә цышәа рхы
иадырхәароуп. Аҕаацәа рыхшара ишахәтоу ирхылапшла-
роуп. Ари апроблема ду ахәынтқарра амацара иазбааит
хәа ахәара иашахом. Арака еснагь еимадазароуп ауа-
ажәларрейи ахәынтқаррейи. Убасқан ауп алтшәа бзиақәа-
ггы аныкало.

«ЦЕИЦШ ЛАША, АПСНЫ АҢАР! ШЬАРДААМТА, АПСЫНРА!»

Тоурыхла иугозар, харт апсуа жэлэр еснагь аамта удааф хтагылан. Жэйтэзаахыс арахь имфахытцуан еиуеипшымыз ақэылафцаа, архэцаа, урт рыбла хызкуаз, изышьтаз хадгьыл чашэракэеи хапсабара зыидеи ракэын. Аха хтэыла атцеи-цаа рыбла ачыц еипш иахзызауан, ирыхьчон хапсадгьыл ссир – Апсны. Зтоурых ашьамфа иагэылгоу хажэлэр ртэы шака дақэшэаны ихэазеи Тырқэтэыла инхоз амхацьыр хылтшьтра, атцарауаф, апсуаа ххыбаф-хьзырхэага Омар Беигэаа: «Апсуа анцаа дшаны адэы дзықэйтцаз дпишэаларц азы ауп...» Еснагь пышэарак-пышэарак хапхьа иаа-цэыртцеит.

Апсуаа рфырхатцара, ргэымшэара ибзиазаны ианыцшит хара хфырхатцаратэ епосгы. Ихархэо акыр ирацеоуп Нартаа ирызку ахэамта, Абырыскьыл ухэа убас егьыртгы. Атоурых афы бгейтцыхрак анхауаз аамтазы, хгэахейнзамкэа иаины хкэафкэа инықэхауан хлымзаахрак. Уи атэы хыхь зызбахэ схэаз Абырыскьыл афгы ибзиазаны ианыцшеит: ахапы итэфахэоу афырхатца дзыдфахэалоу агэашьа ытихырц акгы игымкэа даннеилак, уи ахы иаины инықэтэо атдыс хэычза дызгэааны иршэуа аура, ишлеиуа ани игэашьа ианнаахалак, шака итиххьаз аткысгы еиханы инытцалоит. Убас шакантэ?! Зкьышықасала иаауа ари ацакы итцегы азхэыцра атахзами?!

Ааигэа апсуа жэлэр ирхыргаз аибашьра ду егьырт амыкэмабарақэа акы иузадкылом. Икан амхацьырра, икан фажэи жэибжьтэи ашықэс еиқэатцақэа, аха ари дгыли-жэфани ыканатцы хаштшьа зқэым акоюп. Избан акэзар, хыпхьазаралеи мчылеи ихаихаз ақэылафцаа ирфагыланы рыпсадгьыл рхы ақэыртцеит зыкьшыла атцеицаа. Апсадгьыл иалпсаит иреигьыз адац-пашэқэа.

Икоюп апсуа жэафкак: «Адуinei афы зегы фэхаарак-фэхаарак рымоуп, раамта анаилак ииазаауеит, аха агэалашэара аанхоит». Уи ззахтау иааиуа абицара ажэытэтэи агхақэа рэыртцэыхьчаны, апстазаара еиха иа-зыкатцаны, еиха игэғэаны рыжэлэр рыгэта игыланы, руа-

ажаларгы ныкэйрго, рыцсадгылгы цейпш бзиа аманы икарцарц азоуп.

Атоурых амырзра, зкышықасала иаауа хажалар рцабаа пату ақтцаны аихахара, пхьяка агара иазхаоуп хәа сахәапшуеит 2007 шықаса, август 13-14 рзы Ацсны ахы-атцыхәа афар еизаны имцапыргаз акция ду, «Ахақәйтрей ахыпшымрей рахь амца агәаларшәара» хәа хьзыс изыртаз. Сара ибзиазаны исгәалашәоит арт амшқәа.

Афар Ө-гәыпкны рееихшаны хтәыла ахәаакәа ркынтәи шыапыла мацара амца иқәлоит Акәака рхы рханы. Урт ирылдыршоит афырхацәа рымца анысра. Август 14 рзы рыөгәыпкгы Ацха капшь афы еикәшәоит, имцапыргоит амитинг ду. Иргәаладыршәоит аибашьра хлымзаах ианалагаз амш. Ускан иагырызбоит есхәышықаса убас еипш имцапыргаларц.

Ари акция еиқыркааит афартә хейдкылақәа: Ауаажәларратә арегионбжьаратә еиқыкаара «Аидгылара», Ацснытәи ахәынтқарратә университет астудентцәа рхейдкыла, Ацсны Ахәынтқарра Афар ассоциация, Артцара-усуратә центр «Феникс», Акәатәи иаарту аинститут астудентцәа рхейдкыла, Афартә палата, Ауаажәларратә еиқыкаара «Афар раамта».

Акция афар рыдагы иаднацхьалаз даара ирацәаөуп. Гимнк иаөызахейт рацхьазакәны урт амшқәа рзы ицәыргаз аибашьрей афырхатцарей ирызкыз ашәа. Уи иахья Ацсны ахы-атцыхәа еицырдыруеит. Зегь ратцкыс уаөы игәы иахәартә икоуп афар афырхацәа рымца иананысуаз аибашьра аветеранцәа хылапшра ахьыртөз, иахьырзеитархәоз аибашьра амшқәа ирыдхәалаз ахтысқәа.

Иазгәатәтәуп, атоурыхтә аамтақәа раан афар еснагь апхья игылан. Иара хаибашьра ду афгы зхы ақәызтцаз еиқурпшуазар, аитцыратә абицара иатцанакуа еиха ирацәаөуп.

Афар роуп пхьякатәи хцейпшгы...

Хыхь зызбахә хәоу акция, сгәаанакарала, ицегы ласы-лассы имцапгалатәуп, иаххәап, есхышықаса. Афар ирзеитәхәалатәуп хапсадгыл атоурых. Уи ацәыргара цстазааракгы азхо икам, убриакара ихьантоуп.

Аңсадгьыл ахычара аибашырағы мацара акэзам иа-
натаху, уи еихагы тақхықэрала иазнеитэуп атынч цста-
заарағы. Абри ацакы зегь рацхьа идыргылоит афар. Сгэи
иаанагоит, урт рхала ирылшап хэа хтэыла афеиара ахыр-
хартақэа ралкаара, аңстазаарағы ралартэара. Ари аус ағы
аихабацэа рганахьала урт цырхага рмоуроуп. Акызатцэык,
амцакэтцара еснагы иртахуп.

Афырхацэа рымца – ари хажэлар рхеикэырхара амца
акэын, хиааира, ххыцшымра иазынархан. Имызит афыр-
хацэа рцабаа. Еизхауа абицара ца ирылшоит ари амца
еитах ианысны, анацстэи ахаракырақэа рахь анеира.

Сара гэык-цсык ала Аңсны афар зегьы ирыдысныхэа-
лоит Аиааиреи Ахыцшымреи рымшныхэа! Агэра зго-
ит ааигэа ихауз жэларбжыаратэи азхатцара ихаднатцо
атақхықэра ашытыхра шхалшо ала. Аизыразреи абзиаба-
реи хаманатцы цашыара ақэлом афырхацэа знысыз амца.

Цеипш лаша, Аңсны афар! Шьардаамта, Аңсына!

Ажурнал «Абицара» (афар ржурнал)

АЦАРАДЫРРЕИ АҚЫТА ШКОЛҚӘЕИ

Аңсны ашколқэа зегьы рғы ихыркэшоуп 2012–2013
шықэсқэа рзтэи ацдарашықэс. Ацдарадырра аминистр
ихатыцуац Лариса Қапба лажэақэа рыла, сынтэа ашколқэа
ирылгыз афар рхыцхьазара 4512-цык ыкоуп. Урт рахьтэ хь-
тэи медалла иалгеит 16-цык, аразны медал ала – 7-цык. Ак-
тэи акласс аңнытэи ацбатэи ахь ииасит 2282-цык ацацэа.

Ацдара аминистррағы излазгэартаз ала, цыцх ааста
сынтэа аизхареи аихьзарақэеи ыкоуп. Ашколқэа зегьы
артцага шэкеқэа рыла еикэыршэан.

Сынтэатэи ацдарашықэс шыхдыркэшази, иаaidкыланы
ашколқэа ртагылазаашьа аилкаареи хықэкыс икатцаны
ааигэа хара хартэаит Гэдоутэ араион ақытақэа Лыхны,
Дэрыцшь, Хэац ркны икоу абжыаратэ школқэа. Хрыф-
цаажэеит артэацэа. Хныкэарақэа раан хара дхэцын
ашэкеыцэы, ажурнал «Аказара» аредатор хада Цэума

Ахәба. Уи арцаџцәа хамтас ирџеит ашәкәкәеи ажур-налкәеи.

Сынтәа Гәдоутә араион аґы ашколкәа ирылгеит 349-џык ахәыцкәа. Ари цыпх иаґырпшны уахәапшуазар, сынтәа 19-џык рыла еихауп.

Зегь рапхьаза хара хамџахытџи К. Шьаґрыл ихьз зху Лыхнытәи абжьаратә школ ахь. Аены уахь хнеимтәзы ахәыцкәа апышәаракәа ртиуан аґнытә, арцаџцәеи хареи уиаґара хзымеицәажәеит.

Анаџс хамџа хан Дәрыпшьтәи абжьаратә школ ашґа.

Иахьа Дәрыпшьтәи абжьаратә школ аґы аус руеит 19-џык арцаџцәа. Ахәыцкәа рхыпхьазара 100-џык инарзынапшуа иґоуп. Урт рахьтә сынтәа иалгеит 7-џык.

Дәрыпшьтәи абжьаратә школ адиректор Лиудмила Пкьын лажәакәа рыла, арцаџцәа рколлектив – даара иб-зиоуп. Дара ироуа ауалафахәы шмачугьы, рус гәык-псык ала инарыгзоит. Арцага шәкәкәа рганахьала иашшуа иґам, аха, акызатґык, Апсны аґоурых азы ашәкәкәа маґны ирымоуп. «Черчение» хәа изышьтоу амаґар мџапызго арцаџы дрымам. Арцаџцәа ргәаанагаракәа хархәеит иара убас апсуа бызшәа арцага шәкәкәа рганахьалаґы. Дара ражәакәа рыла, апсуа бызшәа афонетикеи аґаґарбеи ашколтә программаґы акыр «ируадаџуп», ахәыцкәа ир-цәыцгьоуп. Ааигәа апсуа бызшәа иаларгалаз аџышьапґа-рақәаґы ауадаџрақәа рызцәырнагоит.

Дәрыпшьтәи ашкол аґы еиґекаауп ашәахәареи, акәа-шареи, апсуа жәлар ринструменткәеи ирызкны агәыпкәа. Ахәыцкәа аус рыдырулоит зус бзианы издыруа ауаа. Урт иреиуоуп акомпозитор Руслан Агәмаа, акәашаџ Алиас Цко-туа, жәлар ринструменткәа рызґаза Астанда Тарба.

Даара уаџы дзеигәырґаша, Гәдоутә араион аґы зегь реиха еиґекаау ақыта школкәа ируакуп хәа ухәар ґалоит В. Анқәаб ихьз зху Хәаптәи абжьаратә школ. Хара уи ханаґааз аены ахәыцкәа аґыхәтәантәи апышәаракәа тины иалгахьан. Уаґа хара ихәкәшәеит: ашкол адиректор Светлана Хашыг, ашкол аґара аґәша аихабы Римма Цыкыр-ба, акласснтџтәи анапхгаџы Индира Анқәаб ухәа даґа пытџык арцаџцәа. Дара аґарашықәс ахыркәшара иазкны аихшьаалакәа ґартцон.

Хәәптәи абжыаратә школ аҕы аус рует 22-шык артә-
цәа. Ахәыцкәа 67-шык ыкоуп. Урт рахытә сынтәа иалгеит
6-шык. Светлана Хашыг излахалхәаз ала, Хәәптәи ашкол аҕы
артәцәа рыла макъана еизхартә йкоуп. Аха иазгәалтәит
аҕхәаказы аматематикеи, афизикеи, алагартәтә класскәеи
рзы артәцәа шыртаххо. Ашкол аколлектив ражәакәа рыла,
атәцәа атәраҕы аихызара бзиақәа аадырпшуеит, еиха-
ракгы аҕсуа бызшәеи алитературеи рганахәала. Дара
азгәдууп сынтәа атәылаҕы имәапысуаз ареспубликатә
олимпиадаҕы раазамтәцәа шыҕа – Марина Цыкырбеи
Сариа Хашыги аҕхәахә ахыргаз. Атәцәа активла рхы
аладырхәеит «Атоурых ахац» захызу Гәдоутә араион аҕы
имәапырго аицлабра.

Ашкол адиректор излахалхәаз ала, атыхәтәантәи
ашықәскәа рзы актәи акласс ах ицо ахәыцкәа рхыпхәаза-
ра мацк иагхеит. Уи зыхкьо цьоукы-цьоукы атаацәа
рхәыцкәа ақалақкәа рахь иахырго ауп. Хәәптәи ашкол
артәцәа, Дәрыпшәтәи ашкол аҕы ишхархәаз еипш, аҕ-
суа бызшәа апрограма ахәыцкәа ирцәыхантоуп хәа аз-
гәартәит. Дара ражәакәа рыла, артәага шәкәкәа рҕы цәа-
ра-цәара аҕқарақәа цкәа еилырганы ианым, лассы-лассы
абызшәа ашышааҕқарақәа рыпсахраггы артәраҕы ауа-
дафарақәа мацымкәан ирыцәырнагоит.

Иахәазы Хәәптәи ашкол ахыбра атагылазаашәа даа-
ра ибзиоуп. Акласстә удақәа цкьоуп, илашоуп. Убартқәа
рҕы ибзоуроу рацәоуп иахәа Аҕсны ахадас йкоу, шытрала
Хәәп иатәу Александр Анқәаб. Аибашыра ашытахь уи ихатә
харцкәа рыла ашкол арөмонт кәитцеит. Абри атәы хар-
хәеит артәцәа.

Хәәптәи ашкол аҕы ирымоуп иакәнагоу артәага
шәкәкәеи алабҕабатә хархәагакәеи. Гәдоутә араион атә-
ра ақәша ақнытәи ироует ажурналкәа «Ашколи аҕста-
заареи», иара убас «Адышәа». Артәратә процесс аҕы урт
акыр ицхыраагзоуп. Ашкол аҕы иаартуп акомпиутертә
класс. Аус аует акинотеатр. Игәыгәтажыны икам аспорт-
гы. Зыхиакәитү ақәпаразы Хәәпаа рхәыцкәа азыкаитцеит
Инал Гәынба. Еиҕкааны ирымоуп, Денис Арухаа напхгафыс
дызмоу, аҕсуа жәлар ринструменткәа рыла ишыақәгылоу

ахәыцқәа рансамбль. Еиҕкаауп асахьаҕыратә кружокгы. Уи аҕы ахәыцқәа аус рыдиулоит Беслан Тарба.

Хәаҕтәи ашкол аштаҕы хара хзықәшәаз ахәыцқәа рхы-рҕқәа ирнубаалон аҕсуатдас аазара бзиа шрымоу, иу-бартан аламыс, аҕсуара рцәа-ржыи ишалоу. Убасқан ххаҕы иааит акы. Иҕалап хаҕсуара инагзаны аҕсы ахьатцәҕьоу абасеипш иҕоу аҕсуа қытақәа рҕы акәзар.

Иазгәататәуп даҕаакгы. 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Аҕынцәтәылатә еибашьра дузза иалахәыиз Дәрыҕшыаа рцеицәа рахьтә 125-оык тахеит. 1992–1993 шықәсқәа рзтәи аибашьраҕы – 72-оык. Хәаҕ ақыта хгозар, 1941–1945 шықәсқәа рзы Аҕынцәтәылатә еибашьрахыи ицаз 87-оык рахьтә 44-оык рыҕныҕақәа рахь изыхнымхә-зеит. Акыртуа-аҕсуа еибашьраҕы 22-оык Хәаҕаа аҕсад-гыл рхы аҕәырцеит. Шьта хазхәыцып иахьатәи хаҕсуа қытақәа ртагылазаашьа. 50–60 шықәса рыҕнутқала иреи-гыиз, заҕхьаҕа аҕаацәара бзиақәа апызташаз шаҕаоы аҕеицәа халпсаазеи?! Ари аҕыза аҕагылазаашьа ахьыҕоу Дәрыҕшыи Хәаҕи рымацара рҕы акәзам, егырт хқытақәа рҕҕы ус акәҕәышьоуп. Аха, анцәа иҕышыаны, рыҕсы тоуп хқытақәа. Ииуеит аҕеицәа, еизхауеит аҕар. Урт ыҕанатцы, хаҕсуа қытақәа рҕы ихәажжаза еиқәызаауеит ххәыштаа-рамцақәа.

Агазет «Аҕсны», 2013 ш., № 47-48

АБШЬТРАЛА ИААУАЗ АКАЗАРА

Еицырдыруа аҕсуа царауаҕ ду Ш. Д. Инал-Иҕа 1965 шықәсазы урыс бызшәала иҕытцыз имонография «Аҕсуаа» адаҕьақәа руак аҕы хаҕхьоит: «Так, на рубеже XIX–XX вв. почти на всю Абхазию был известен, благодаря своему мастерству по обработке железа, крупный мастер кузнечного дела Даут Бабал-ипа (Чхамалиа) из села Гуп».

Даут Чхамалиа Аҕсны ахы-аҕыхәа ахьынзаназаазо еи-цырдыруаз жьиҕы ҕаза дуны дшыҕаз атәы рхәоит иара убас егырт аҕсуа царауаагы азәымкәа-оыҕьамкәа ру-

сумтақәа рҕы. Ғырҕштәыс иаагозар, И. Аңыһыңыал «Аңсны аетнография аһнытә» захьзу ишәкәы (урыс бызшәала), И. Аргәын итцааратә усумта «Ажәлар ртрадициатә напказареи аамтәи» ухәа убас егьырт авторцәагы. Ажы Даут Чхамалиа дышказа дууз атәы аһыңшит иара убас 2002 шыкәсазы агазет «Аңсны», №79–80 ағы икыһыңы, «Аамта иазмырхәашыа ахаҕсахыақәа» хәа хыс измоу ашәкәыҕы, журналист Б. Қаңыаи инейтцыху истатиа ағы. Иазгәатәтәуп иара убасгы, ажы Даут Чхамалиа ижыратә кәзареи, уи Гәың ақытан иргылаз абаа-ҕы ирызкны 2012 шыкәсазы Аңсуа телехәаңшрала инартбаау асиужет аефир ашқа ишцәыргаз.

Дызустадаз Даут?

Дызустадаз, нас, атцарауаа зызбахә рымоу ажы Даут Чхамалиа?

Хатала ари азцаара атак аһатцарахь хәиасаанза, иазгәатәтәуп жәытәнәтә аахыс Гәың ақытан ишын-хоз-ишынцуаз Чхамалиаа рыжәла. Аиҳабацәа ишырхәо ала, ашәкәтәҕрақәа кәлаанза урт Бабал-иңа хәа аһын ажәлар рҕы ишырдыруаз. Дара жәытәнәтә аахыс абшьтра-ла инеймда-аимдо иааргон ажыратә кәзара. Социалтә тагылазашыала анхацәа рыкласс иатцанакуан, аха ускәнтәи аамтазы урт рахьтә атцара змакәаз ахыкәзи, ирымаз адыр-цәеи, амали ирыбзоураны иуаа нагакәаны ипхьазан. «Урт аамстацәоуп» хәагы аһырызыхәалоз ыһан. Аха, хгәанала, уи иатцанакуаз, дара аиашыара еиуаз зегы иңшза-ңшзаза, роура-рытбаара ахыкәз, ауаҕра, аламыс, аамсташәара ахырылаз азы аһын, асоциалтә тагылазашыа иадхәаланы акәымкәа. Уи атәы маңк иадамзаргы тәка хәлацәажәап.

Имаңым иахыа Гәың ақытан, аиҳабыратә абицара иатцанакуа рахьтә, Даут избахә ззымдыруа, мамзаргы измахаң. Урт рхәамтақәа рыла, XIX ашәышыкәсазы (ашыкәс еилкааны иҳаздырам) Даут Гәың ақытан ускәнтәи аамтазы уаҕ иимбаңыз ҕ-еихагылак змаз абаа-ҕы иргылеит. Актәи аи-хагыла злаһатцоу ахахәкәа рытбаара метрак аһынза ина-зоит. Аҕбатәи аиҳагыла акәзар, ара агәаңшь иалху аҕеи-

хаса, бағазала еибаркны икаитеит. Иеитеит итбаатыцәу абартца цшза. Аөнүцқала ифеитеит амардуан. Итаиргы-
леит ичыдоу аценцьырқәа. Аөнашәқәеи аценцьырқәеи
аөнүцқала аихатә цәқәа рыла иакуа икаитеит. Ирхәоит
уи Ачарантәи аказацәа ааганы иқәыргыланы иман хәа. Аха
ихадароу уи акәым.

Даут Чхамалиа дахьынхоз ифны азааигәара ажыртә
кацаны иман. Ифни ижыртеи рыбжьара ибжьгаз амәа-
хәастә хахәла ичацаны икацан. Уи иахаанны избахьазгьы
ыкоуп, аха иара иахьанза еикәымхеит. Ц-цеицьк жны иман:
акы зыржәтәыс, егыи – ажыразы, аихацсыхә рызрыжәгас.
Зыржәтәыс ихы иаирхәоз атцеиць иахьауажәраанзагьы
еикәханы икоуп.

Излархәо ала, ажыи Даут аихацсыхә ибзианы аус адиу-
лон, идыруан уи амазақәа рацәаны. Икаитдон ахәызбақәа,
аихақәа, айгәышәқәа ухәа реипш абцъаргьы. Ирхәоит,
Даут абцъар ззыкаитцоз ркынтәи ахьы игон хәа. Аха амац-
сачқәа рзы инеиуаз, иаххәап, хәызбак, еигәышәк зтахыз
ицъабаацсазы акгьы рымихуамызт. Амала, аацынразар,
анхамәатә ускәа рфы ацхыраара изыкартон, цхынразар
итәаны ажәабжь, алаф рхәон. Азынра аамта иакәшәар,
иара ижырафы джыиуанаты, ашәақықәа рытаны абнахь
шәарыцара хәа ишътун. Иршыуаз акнытәи ихәтаа рымих-
уан, абжа дара иритон, иртахызгьы кацаны инадиркуан.

Иазгәатәтәуп даеакгьы, Даут инапы злакыз ажыи-
ра аусхк адагьы, анхара-анцыра иаатахыз зегьы ибзиа-
ны идыруан. Аусура бзиа ибон, ибаф дацәаашьомызт.
Убри аганахьала ғырцштәыс иаазгар стахуп Гәыц ақытан
инхо Хынтәба Акакь Капышь-ица икынтәи ажәабжьны
исахәхьоу атәы. А.Хынтәба излеихәо ала (иара Даут ди-
хааным, аха даныхәычыз иахәхьаз ауп), ажыи Даут Кәтешь
ажыратә напказара анитцоз изфитцауаз аказа дцас иитон
еиуеипшымыз, зынагзара уадафыз адцақәа. Уи аамта
баша имырзырц азы, дахьжыиуаз фба-хца ус реилагзашьа
ииртон: аамтак ала аға дахон, ажәцәеимаа злихуаз ацәа
цака ишътатцаны шыапыла иртәуан, икәақәа икыдыз ахәта-
ла ачафыр ифуан.

Еилкааны ихаздыруам Даут ипцстазаара даналцыз
ашықәс. Аха инықәырцшшәа иазгәоутозар, уи 1927 шықә-

са ирыкәшәоит. Иахьа Тхына ақытан инхо Сандра Кәа-гәса-иңа Шынкәба излаигәалашәо ала, убаскан ауп раңхьаза Гәың ақытан аиныхра ахьыкартаз.

Даут данңсы аамышътахъ аоны иказ, уи иахылаңшуаз иңа Нина лакәын. Аха лымч мхо даналага, риешъара еи-уаз Чхамалиа Александр (Ғаңь) Петра-иңа иаалырхәоит. Уи аоны адгьылтакырагы маңымкәан иаман.

Абрака, инамәтәны акәзаргы, иазгәаҗазарц стахуп Александр (Ғаңь) Чхамалиагы анапказара шилаз. Уи ХХ ашәышықәса алагамтазы Гәың ақытан, Цаҕьякәара хәа иахьашътоу инапала азызлагара җатаны иҗаиргылеит. Ускәнтәи аамтазы ус еипш иказ азызлагарақәа маңын. Насгы уи ахьҗаиргылаз атың шыкоуи, азы амәахгашъас иаиҗази ртәи даара уафы иңьеишъаратәи икоуп. Абри атәи иусумтақәа руак ағы иәуеит атцарауаф, академик С.Л. Зыхәбагы.

Бидеи уи ихшареи

Абшътрала Даут изааигәаз иашъцәа Чхамалиаа Ақәа инхон. Урт рахьтә атцара змазгы маңмызт. Абри атәи иәуеит аңсуа царауаф Г. А. Зизариа, 1979 шықәсазы Ақәа урыс бызшәала итыцыз, «Ареволиуция җалаанзатәи аңсуа интеллигенция рышъақәгылара» захьзу ишәкәы ағы. Атцарауаф излеихәо ала, XIX ашәышықәса, 60–70-тәи ашықәсқәа рзы апышәа змаз еиҗагафын, ускәнтәи Аңсны агубернатор иғы мазаныкәгафыс аус зуаз Бида Чхамалиа (иаб ихъз җаздыруам).

Зызбахә җамоу Бида Чхамалиа Ақәа итәаз агуберна-тор иғы мазаныкәгафыс аус шиуаз атәи дәҗазныкгы иартцабыргуеит Аңсны җәлар рпоет, аңсуа алфавити аңсуа сахьаркыратә литературеи рышъаҗаркфы Д. Гәлиа иажәабжь «Ашкол сышталаз». Иңьоушъаша, аҗәабжь ағы аңсышәалатәи авариант ағы ишахәо Бабал-иңа Бида хәа мацара ауп, аурыс вариант ағы – Быда Чхамалиа. Д. Гәлиа иажәабжь ала иаабоит Бида иңкәын Иуанагы Ақәа аха-зынағы (казначейство) аус шиуаз.

Хыхь зызбахә ххәаз ацарауаф Г. А. Зизариа иара убасгьы иџуеит, XX ашәышықәса алагамтәзы Бида Чхамалиа Ақәа ақалақь афы Афинансқәа рминистрра асистема аусзуџыс дшықалаз. 1912–1913 шықәсқәа рзы агубернатор иусхәартафы аус иуан иара убасгьы Бида егьи ицқәын Мышьагьы (Михаил). Уи зырцабыргуа акәны иқоуп архив афы ицшаау афотоматериал.

Ацсуа царадырра азаацсаф, аџаажәларратәи ахәынтқарратәи усзуџы А. М. Чочуа 1987 шықәсазы итыцыз «Иалкаау аџымтәқәа» (урыс бызшәала) захьзу ишәқәафы иџуеит: «1890 шықәсазы хгәыла иџнатафы хәибадырит Ақәатәи ахазынафы чынуаџыс иқаз Чхамалиа (*атекст афы Чхамариа хәа иануп, гхазар акәхан.* – А. Ч.) ицқәыси сареи, сагьлыхәеит Ақәақа сылгарц, саргьы исылшо ахәыцала сышрыцхраало ала ажәа стиит. Сани саби мап ацәырымкит, Ақәақа сцеит... Фатәы-жәтәқәак раахәаразы ақалақь ахь санцоз, еснагь џ-класск змаз Ақәатәи ашьхаруаа рышкол ашә схы ныласкуан. Аџната ацшәма уаџы халалк, уаџ гәытбаак иакәын... Чхамалиа дсыцхрааны ашьхаруаа рышкол афы хәыдацсада срыдыркыларц азы арзаҳал аластеит. Аха ачымазара сгәахәтәы сахьнамыгзеит, џацқьа Азџыбжьақа сыхнымхәыр амуит...»

Бида Чхамалиа изкны даеакгьы

Агазет «Советская Абхазия» 1985 шықәса, ианвар 30 рзтәи атыжымтәфы ианын XIX ашәышықәсазы Ацсны иаџааны избахьаз аурыс сахьагыхьџцәа дуқәа ирызкыз, аџоурыхтцааџ Вианор Панцъа-ица Цачлиа инеитцыху истатиа. Урт рхыпхьазарафы иқоуп Н. Г. Чернецов, И. К. Аивазовски, И. М. Прианишников, Н. А. Иарошенко, И. Е. Репин, В. В. Верешчагин ухәа убас егыртгьы. Аха урт зегь рахьтә, астатиафы автор инартбааны дазаатгылоит аурыс сахьагыхьџ ду Илиа Ефим-ица-Репин итәы. В. Цачлиа иџуеит, И. Е. Репин Ақәа данықаз ишеибадырыз ацсуа хатца Бида Чхамалиеи иареи, иџныкагьы дышнеицхьаз, исахьа штихьыз ухәа.

Иазгәтәтәуп уаанзагы аурыс сахъагыщәа ирызкны атарауа В. Пачлиа даеа статиакгы агает «Аңсны қапшы» адакьақа рғы ишищхъаз. Уи астатиа иахъзуп «Илиа Репин инаиркны Илиа Глазунов икынза» хәа. Икьыңхын 1983 шықәса, октиабр 14 рзы. Абар уақагы И. Е. Репин Ақәа иқазаара иазкны атарауа ииуаз: «Кәымжәзырзла еилахәаз ауағы (Бида Чхамалиа – А. Ч.) акаҳуажәыртахь днєиңхьєит асас. Акаҳуажәыртакны атыңантәи ағы ҳалал тәыцак-қатқәцак анааныркыла ашытахь, ашыха уағы ихы- итхыхәа асас изеитәиҳәєит. Ихәєит аурыс-атырқәатә еибашьра дшалахәыз, хъзи-ңшеи змоу аурысқәа рыр дрывагыланы дшеибашьуаз, ифырхатцаразы Урыстәыла иреихау аҳамта шианашьаз, уажәы Ақәа дшынхо, аибашьра дахьалахәыз азы Мархьаул ақытан надел маңк ширтәз, уахь лассы-лассы җыла дышцало, анхамқатә усқәа дшырғу. Абжьыуатәи ақыта Гәың иалиааз анхағы ңкәын изы акырза шаанаго ас еиңш аңышьара ахызыкарцо. Уи иабәцәа жьицәан, абңьарматәа карцон. «Аха урт рзанаат сара исзышьтымкааит, амала, схы иасырхәарц сылшоит акәымзар...» – ихәєит ихтысқәа ртәы ахызеитәиҳәоз».

Ари ацитатала даҗәазныкгы ишыақәхарғәғәар ҳалшоит Чхамалиаа рыжәла жәйтәнәтә аахыс ишжьицәаз, рқазара абшьтрала ишаауа атәы.

Иахьа Гәың ақытан игылоу, харантәиггы ахәы ңшза иқәубаауа, җышә шықәса инарзынаңшуа изхытцуа Даут Чхамалиа иҗны, маңк ахаҗра аҗеитәнакзарггы, ишгылац игәғәақацаза игылоуп, ашәқәа аартуп.

Петра иабшьтра

Уажәы Гәың ақытан инхо Чхамалиаа, Даутраа риашьара иазааигәаз Петра иабшьтра затқәык иатцанакуа роуп. Акыр итбаауп ибеиоуп уи ихаҗсахьагы.

Петра иман жәаҗык ахшара, ааҗык аңкәынңәєи җыңьа азғабңәєи: Александр (Ғаңь), Таииа, Сардион (Ташәышә), Кычын, Тамшь, Грышьа, Ѓыда, Гоңьа, Хьмур, Хьыңьгәа.

Петра ихылтцыи урт ирхылтцыи рахьтә рабацәа рқазара азәгы изышьтымкааит. Аха иқан, иахьагы иқоуп

аижәлантә рҕынтә азҕабцәа, ахәса «атцыс мѳас асахьа тызхуа» хәа ззухәашагы. Убарт рахьтә лызбахә хәазарц алшоит Валентина Гиорги-ипҕа (Грышья-ипҕа) Чхамалиа-пҕа. Уи данқәыпшыз аахижьтәи асреи, ақәтареи, аҗареи дрызфлымхан, дырзыманшәалан. Иахьагы уи лыфны итәахны ылымоуп лнапказара аалытқәа.

Валентина Чхамалиапҕа излалхәо ала, лказара зфылтцааз лан Шьушья Фат-ипҕа Мерцхәлаапҕа лоуп. Валентина ил-гәалашәоит лан Шьушья афны асеи аҗшыцеи дафәтәаны дансуаз. Хаиҗәәажәараан уи агәра хлыргарц азы иаацәыр-ганы иахлырбеит ихәфсыз ашәышықәса 50-тәи ашықәсқәа раан лан ылыкацамтоу ацәартақәыршә.

Валентина излалгәалашәо ала, лан Шьушья афны абыр-фын хылхуан.

Иахьа апсуаа рыбзазаратә нхамѳа акыр аҗапсах-хьейт. Имацхахьейт ажыратә напказареи асреи ухәа иры-зфлымхау, издыруа аказацәа. Аха хәжәлар рыҗиарамѳа атоурых азы акратанакуейт, ишырхәо еипш, ажәйтә-афәтә иҕаз адырра, уи мырзкәа еизхауа абицара җа рызнагара. Харгыи хықәкыс ихәмаз убри акәын.

Ажурнал «Аказара», 2013 ш., № 1

ААПСАРА ЗЗЫМДЫРЗО АЖЫФЫ-НАПКАЗА

Апсуа жәлар ртрадициатә бзазарафы акрызтцазкуа ажы-ратә напказара иабзоураны, Очамчыра араион афы ихьз бзианы ирдыруейт Арасазыхь ақытантәи анхафы Қапба Қаласа Тоу-ипҕа. Уи ѳынѳажәа шықәса инареиханы ажәлар рзы ажырафы аус иухьейт. Иахьа иқәра мацқ ишынас-кьахьоугыи, иибахьоу аҗьабааи, иахьысыз Аҗынцътәылатә еибашьра ѳнатала изаанагаз арыцхарақәеи рҗапхьа ихы ламырҕәзакәа, игәырѳақәеи ихьаақәеи ѳнуцқала итәахны, гәкахарак хәа ҕамтақәа ажәлар рус дшазаапсац дазаап-соит. Акыршықәса рапхьа еипш, ишикыц икуп ижьахәеи ирытәеи. Хатала иара снапказа дууп хәа ихы шимыпхьазо-гыи, дыззаапсоз, иахьагыи зыматц иуа анхацәа уи иказара

ахә ҳаракны иршьоит. Анхара-антцыра аганахьалагьы, мал дук имамзаргьы, аңсыуа тасла еиҕкааны инхо дреиуоуп. Иашта ҕаҕа, икәасқа, иҕацха, абахә аҕака иҕхәраа иа-аиуа изыхь ухәа удмыршанхарц залшом. Ажыра аус азы, икытауаа реиҕш, анапҕаза иҕауа егырт ауаапсырагьы рхыҕхьазара маҕым. Иаргьы излаилшо ала зегьы дры-цхрауеит, азәгьы дырхынхәны ишьтахьҕа ддәықәимтца. Ажәлар иазгәартахьеит уи иус дшазыҕоу, «инапы ахьы шаҕссо». Ҳазхьаңшып, нас, ажьиҕы-напҕаза Қапба Қаласа иҕоурых.

Қапба Қаласа Тоу-иҕа диит апрель 18, 1936 шықәсазы. Уи дызлиааз аамта акыр иуадашын, «харада ахара анрыдыр-тцоз» хәа ззырхәоз аамтан. Аңсуа школқәа аркны ақыртүа школқәа анаадыртуаз аамта иақәшәеит. Қаласа иажәақәа рыла, усқан Арасазыхь иҕаз аа-класск ракәын. Аңсуа быз-шәа затәык ада егырт амаҕәарқәа зегьы ақыртшәахь ииаган. «Аңсышәала аҕәажәара азин ҕамамызт, – иҕәа-лаиршәоит Қаласа, – ауроки ауроки рыбжьара аңсшьара аамтақәа раангьы иаххылапшуан қыртшәала ҕаицәажәо, мамзаргьы ҕмеицәажәо. Аха ақыртшәа ҕара иҕаздыруа-мызт, ҕара ххатәы бызшәа аңсшәа акәын, ишҕаҕахтцоз!.. Акәындхә ҕакәаргыланы иҕацәҕауан, лабала иаахасуа хрыпҕон, нас ҕандәылцаны хрышьтуан. Иахҕама иҕамтца-ма азәыр хьаас имазма?! Директорс иаашьтызгьы дақыр-туан. Акызатәык, аңсуа бызшәа иахзапхьоз Ксения Кычын-иҕа Чхамалиа лакәын. Уи аамта ақәшәеит 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Аңынңытәылатә еибашьра дузза. Излархәо ала, аибашьрахь ицаз арасазыхьаа рхыҕхьазара 180-шык рҕынза иназон, урт рахьтә ихынхәыз 73-шык ракәзоуп. 107-шык Асовет Еидгыла рхы ақәыртцеит. Ари хқыта хәычы азыхәан трагедиа дуун», – ихәоит Қапба Қаласа уи хьааго.

Қапба Қаласа ажыратә напҕазара зҕитцааз Асовет мчра ахаан арасазыхьаа ржырҕа амаҕ азызуаз, милаҕла абазақәа иреиуаз Киачев Абас иоуп. Усқан акыр икәыпшз аз Қаласа аколнхара бригадирс дықан. Икыта ан-хацәа ицырхырааны ахәынҕқарра иднатцоз аплан наигзар акәын. Инапы ианын иара дызхылапшуаз хәба-фба кәәта-

на ркынза. Урт ирҕартцоз ацәеихакәа иртахын азрыжара, насгы Арасазыхь акыта иазчыдароу аҕааҕаҕара, ашанцара ухәа ирыхканы икан акәатана аматәахәкәа лассы-лассы ианыцхастахоз. Убаскан цсеикәырхагас иказ ажыра затәык акәын.

Қапба Қаласа иажәакәа рыла, ажыфы Абас Киачев есены акытакнытә азәазәа идгылазар акәын, иацыз аҕабаа цәгъан. Уи адагы аилахаракәа раан, аҕататә ахырацәаз иабзоураны, аус ирласны ицарц азыхәан икалалон иара Қаласа ихатагы Абас ацхыраара анизыкаитцоз. Зны арацәа арцараҕы дицхраауан, даеазных аға дахон. Ус ишааиуаз, икәыцшыз, акыбаф чыда злаз Қаласа ихатагы джиуа, Абас иакара каитцо акынза днеит. Абас иакәзар, икәрагы ыкан, илшарақәагы маҕхо иалагахъан.

Ғнак зны, ажыфы Абас Арасазыхьтәи аколнхара ахантәафы Бганба Мышья иҕы днеины диҳәеит, сара шыта сықәрагы ыкоуп, исылшом, ара дыкоуп ақәыцш – Қапба Қаласа, уи сара дсыдгыланы аус сыциухеит, сеиҳагы идыруа акынза дыкоуп, схатықан аусура далашәырга хәа. Итцит шықәсык акара, аха Қаласа дақәшахатхомызт ари аус ашытыхра, избан акәзар уи иацыз атақпхыкәра ибзиазаны еиликаауан. Аха ус ишааиуаз, Абас аусура данакәытц, акытан ажьи ида ианаанха, Қаласа аусура далагоит. Убри инаркны жьишыс аус иуан ускантәи Асовет Еидгыла еилаҳаанза, аколнхарақәа ыкәыргаанза. Анафс иара ишны икаитцеит ихатә жьиртагы.

Ацсны Ацынцәтәылатә еибашьра ианалага, арасазыхьаа рыцкәынцәа зеггы ампытәхалаф ианиҕагыла, Қапба Қаласагы зымфә дымгылеит. Иара ибзиазаны иидыруаз, илшоз аус дналагеит. Ускан уи акытауаа еиха уаххәартоу ажыра аус аҕы ауп хәа аниархәа, ибзиоуп ихәан, ацсынҕери днахагыланы ажыра аус напайркуеит. Абар уи шигәалаиршәо ажыфы-напказа Қапба Қаласа: «Аибашьра ианалага, арасазыхьаа бцъар зкыртә иказ, шамахамзар, зегь гылт. Абцъаргы ускан иабаказ?! Ашәа-рыцага шәакықәа змаз ирыман, егырт ахәызбақәа рыда акгы рымамызт. Зегь рацхьа аға ихымта иагаз дреиуоуп хара хқыта иалцыз, Арасазыхь фхалатәи ашкол аҕы ди

сыйхраан, аамта кьафк иалагзаны ихацдеит акымкэа-
ѡбамкэа иртахыз аихалых – «амашына аанкылагакэа». Аибашьра цон. Хқытафы, егырт амацэаз итакыз ақытакэа
реипш, ирацэан ахтэацэа. Убаскан хатала сара исыды-
скылт ѡажэи хѡык ауаапсыра. Урт рахытэ икан агара игараз
ахэыцкэа хѡык. Саргы исылшар каларын сқытауаа реипш
цъара цъарк аапшааны аибашьра ацэахэахы сцар, аха
ѡажэи хѡык аныкэгатэ ансоу, аѡны иказ ларгы саргы из-
лахалшоз ала хмахэфа еилыхны, ахэыцкэа амла иахцэам-
кындаз хэа хгэакуан. Убас хтагылазашы шуадаѡызгы,
ахы иафагылаз хачкэынцэагы излахалшоз ала цъара цхы-
раарак хазрытозар хэа хэфын, мацэала-ѡытэала, фатэы-
ла-жэтэыла ухэа. Аамта пытк аныбжыс, хашьхакэа рга-
нахыгы ашэартара калар алшоит, акатцэаракэа ргэцэатэуп
анырхэа, хқытафы иказ ахацэа, ашьха атэы здыруаз, иара
убас Ацъамцэазратэи ачкэын Рафик Качабааи «Баламут»
хэа зархэоз Пидиа чкэынаки ухэа пытѡык еицны иааит
ажыирафы, ашьхарахы ирышьтуа аекеа ршьапкэа рычаца-
разы. Убаскан аѡны исымаз сматэцэа хэыцкэа ажыиртахы
иганы, убрака акэардэ икэыргыланы (дара цкэа иѡазо-
мызт акнытэ), инеимда-ааимдо ага иархо аусура сафын,
избан акэзар, ажыи егыа дыгэгазаргы, илшом ихала ау-
сура, уи ахырааѡ димазароуп. Даргы аасыцхраан, аамта
кьафк иалагзаны аееимаакэеи атцэымгкэеи катцаны, аекеа
ршьапы чапаны иоусыжыит. Аеы ашьапы ачапаразы иаауан
егырт анхацэагы. Саргы изласылшоз ала сус сафын. Аи-
башьрагы еибашьран, аха алатара аамта анааи, анхацэа
амхы ларымцар акрырфазтцодаз, амхкэа лататэхеит. Арака
иатаххеит амыругакэа, ацэеихакэа рызрыжэра, аеагакэа,
абахакэа ухэа рыкатдара. Убри аганахыалагы схы сáme-
игзакэа, жэлари ирыхэо акыр сзыкатцозар хэа сус сафын.
Исылшаз акрыказар, уи ажэлари ирбартоуп», – иажэа хир-
кэшеит анапказа.

Имхәакәа узавсуан Қапба Қаласа аҗстазаараҗы арҗажәҗаны изықалаз иҗшәма пхәыс Цыынцхалпхә Наира лызбахә. Уи лысасдылашыа атәы ақытаҗы мацара акәымкәа антыцгьы инеимда-аимдо ирхәалоит. Абрақа иаазгарц стахуп уи аҗхәыс гәыраз Аҗсны Ацьынцтәылатә

дара зызку, иалаҕарто ҕирбеит. Уи аамыштыахь иаҕир-
беит ажэйтэтэи аҕсуа ҕеимаа, нас «аурыс ҕеимаа» ҕаа
изыштыоуи «ачаландар ҕеимааи».

Ажыфы-напҕаза Ҷапба Ҷаласа излеихэо ала, аҕеи-
мааҕаа зеггы еипшым, дасу изызку, изхэартаҕоу ухэа
хаз-хазуп. Иаагап аҕсуа ҕеимаа. Уи ихыргьежыау аформа
аҕаны, иҕаҕыаны иҕацоуп, аҕаҕа акылтэара амоуп. Уи даа-
ра аҕазы иманшэалоуп аҕырыҕараҕеи аҕырхэмарраҕеи
раан. Избан акэзар, ажыфы излеихэо ала, уи ибзиан-
ны ичаразуеит, аҕгы иазеиҕуп. Ус акэымкэа аҕы ашыа-
пы шытарбаҕа иакуа иалагар, ирласны иааҕсоит, ашыапы
ахыуа иалагоит. Аурыс ҕеимаа акэзар, амзаҕа аформа аҕа-
ны иҕацоуп. Уи еихарак изтартто аҕкэаркэа, аҕаҕа-абзиа
ухэа рахь изланыкэо аҕкэа роуп. Ачаландар ҕеимаа – ари-
гы амзаҕа аформа амоуп, аха аҕкэа аҕаны иҕацоуп, аҕы
ыҕэымтэараарц азы. Ари аҕеимаа еихарак аидараҕкэа,
ачаландареҕкэа ракэын изтарттоз.

Ҷапба Ҷаласа инапы иадыруа ажыра адагы, уи
ажэабжыхэафуп ухэар ҕалоит. Имачым иидыруа ажэйтэ-
аҕатэ хтыскэа, ахэамтаҕаа. Убри аганахыала иҕааны иҕ-
цаажэахыеит Аҕсуатҕааратэ институт атдарауаа.

Анхафы – ажыфы-напҕаза Ҷапба Ҷаласа иахыа хазта-
гылоу аамта уадафуп ҕаа ишипхыазоггы, уи дахашшаа-
уам: «Имаашыакэа акрызуз, акрифартэ дыҕоуп. Иааурыхыз
уакэитуп, умаашыан, ахэынтҕарра уаҕырхагамхакэа уаа-
рых, уҕстазаара еиҕкаа», – ихэоит уи.

Даара ибзиан, акрызбахыоу, акыр заҕахыоу, аҕстазаа-
ратэ ҕышэагы маҕымкэа измоу, ааҕсара ззымдыруа
ажыфы-напҕаза Ҷапба Ҷаласа хыхь иихэаз ахшыҕтаҕа
аҕсуаа зеггы рхы-ргэи аҕынза инаганы иазхэыҕыр, анха-
ра-анҕырагы ҕнапыкла ишытырхыр, дасу рыҕстазаараҕа
еиҕыркаар, иҕиар, иҕацар.

МОСКВЕИ АҖӘИИ РАЦӘАК РЫБЖЪАМ, АХА...

Аеазыкатцара

Ашықәс ҕыц аныхәа ааигәахацыңхәаза сгәы хытхыт-уан: исныруан хәаак, шәарак, даеаганкахәалагы – сгәы тгәырғәауан, избанзар иадысхәалоз агәыгракәа рацәан...

Иниакәкәа ацара иағын 2016-тәи ашықәс, гәырәеи хәааи зцыз, иуадафыз, аҗазаареи аҗамзаареи рхыкә хәақә-зыргылаз, аха «хәҕеиқәзырхаз». Сызғу, ихафсыз ашықәс антәамтазы хтәылаҕы атың змаз афнуцкәтәи ауаажәларра-политикатә тагылазаашә ауп. Сара салалом уи зхылҕаааз, изыхкәаз, иахынтәи аауа алацәажәара. Акызатцәык, исхәарц истаху, декабр 15 азы иаатит иҕыцу Аңсны атоурых аҕы адакәа ҕыц. Хәжәлар иаадырцшит ачхәреи аҗәыҕареи, иа-зааит аицәажәареи аилибакаареи рыда даеа мәақы шыҗам. Ауааңсырагы «уф, гәышә» хәа рыңсы ааивырган, Ашықәс ҕыц аныхәа аеазырхиара иналагеит.

Заанатцы избаны ишьтысххәан Ашықәс ҕыц азтәи аңсшьарамшкәа рзы Урыстәыла ахтнықалакә ахь сцарц, уа инхо хәуацәа збарц-исахарц, атәыла ду ахтнықалакә Москвагы сналаңш-шалаңшырц, атоурыхтә цакы змоу атыңкәа сыртарц. Мшәан, ус еиңш икоу атыңкәа маңхума Москва! Мызла уныкәаларгы ақалакә ахы-атыхәа зеггы инагзаны иузеимдашам.

Афны икоуи сареи (сызғу сыңшәма лоуп) заанатцы адәығба абилеткәа ааххәахәан. Адәығба ыкәцуан Аҗәтәи аихамфатә вокзал аҕынтәи декабр 27, 14 саат 3 минутки рзы. Ажәакала, Москвака ацара хәазырхианы хәкан.

Хдәықәлара мышкы шагыз иаалыркәаны исоуит аредакциатә дца – декабр 27, асаат 11 рзы Аңсны Ахәынтқар-ра Ахада ашықәс аихшәаалакәа ирызкны апресс-конференция мәаңгоит, уеалаурхәроуп, насгы агәзет азы аматериал азурхиароуп хәа. Маң кышәс иамази! Насгы Москвака сцара ааста ихадаран аредакциатә дца. Азныказы сгәаныла сгәы интысхәааит: «Еҕәурым Москвака сзым-царгы...». Аха сгәы ахатә исыцанахәон: «Умыццакцәан, угәтакы уахьзоит».

Саатки бжаки инарыхәхәо ицоз апресс-конференция

шааилгазтәҗьа, аҗныҗа сыццакит. Уантәи җаматәа-җытәа
аашытхны адәыҗба җеахьаҗагзар акәын...

Амфран

Адәыҕба № 305 «Аҕа-Москва» ықәцит, аамта ишарбаз еиңш, 14 саати 3 минутки рзы. Ҳара ҳазталаз авагон аҕны реиҳарафык аҕсыуаан. Зегы хтыңқәа аанаҳкылеит, амфа хара ҳеазырхиауа. Анкыа еиңш, шәкәык, газетк иаңхыо азә дубомызт (ус еиңш азәыр дықазазаргы, сара сылаңш дытдамшәеит). Цыоуы какалк ркын инықәеит. Даҕа цыоу-кых агыға, рыхга амацасра иналагеит. Анафстәикәа – аполитика иалацәажәон: зызбахә рымхәаз ҳа уаф дааным-хеит, Аҕсны Ахада инаиркны Урыстәылеи Америкеи рнапх-гафцәа рҕынза. Ицыоушьаша, ражәакәа рыла, аполитика дара реиңш «еилзырго» маңчүп.

- Азин пориадок изыкамтеит ххада! – ихэеит руазэы.
- Хуалафахэы иацымлеит, – җааитт егы.
- Хәхәдаңахы аҗамсар халатәуоп, – ихэеит анаәс-шәа итәаз.

– Изакау жадыруоу, – ифызцаа ааирзырфит аганахь-
ла итээз ауафы шәпажәпа, – афымцалашара ахә ушәароуп
хәа сашта азәы данаатала, илеигәыдтаны дысшыуеит. Аңс-
ны ханхоит, Егры хычәаны илеиуеит... иршәалааит егырт
амилаткәа.

– Хмилиция ракәзар, зынза еилагазеит, уара, – инаими-деит даеазэы. – Жәаха уахык сабхәа иашьа ичара аҕынтәи сшаауаз «Мацарка» сааныркылан, ижәны уҕоуп хәа сыркит. Ма ижәны сыҕанда аky ухәарын, саб рыцха имафуп, аены жәа-тәыцакгыы сымжәызар ҕалап... Ажәакала, даргыы ирымуит, аха саргыы изымуит: хаилалан, хәанибартцәеит, – дахычәао идтәалаз ирзеитеихәон.

– Уи зегъы уаҕэыт, абни ҳара хтэы, дшәымдыруеи – Герои Абхазии? Ичкәын наркотиккәак ҕаитцозаарын, дтаҳ-кроуп хәа иалагеит. Аха иаб ари иуазма, Герои Абхазии, дцаны дрыхихит. Нас, абарт «агероицәа» рыла аума апори-адок аҕатцара ишалаго?! – амца ацратцаны даацәажеит.

Адәыгба ашышы-шышыхәа иқәха инеиуан, зны илашы-
цаза атоннельқәа инархәытцалон, нас амшын ақәара иавар-

шаны ицон. Ана-ара аанфасыртаққа рфны иаангылон, ауаа ақәтәон. Сара убри аамтазы сыззыхәоз атынчра затәык акәын, ацәажәахагы сымамызт, ацсшаахагы. Избан акә-зар Ахәынтқарра Ахада имфадигаз апресс-конференция иазкны аматериал зфыр акәын. Сқбаадқәеи, сдиктофони, сфөгеи аатызгеит. Афра сналагони еипш, хазтаз авагон атдыхәахшәа цюуки рыбжы цәгәхеит. Икалаз уи ауп, итәаны афыхәра иафызаарын, рқбафқәа анықарта, ирыз-гәамтазакәа рыбжқәа рыцәдухазаап. Уи захаз адәыгба амфадгәфгы (апроводница) даацәыртцын, икалазеи, шәыб-жыи зыцәгәахазеи хәа дрызтааит. Азныказгы рәааикәыр-кышшәа қартцеит. Аха нас дара ртәи еитәх иналагеит.

– Уважаемые пассажиры! Приготовьте свои паспорта. Мы подъезжаем к границе. Остановка – Цандрыпш. Абхазские пограничники будут проверять, – ргәырәанылцеит амфадгәф пхәыс. Аха илхәаз рацәак гәхәаас ирымкит.

Ацсуа хәаахьчафцәеи ахазалхыфцәеи авагонқәа ирта-ланы апассацыртцәа рпаспортқәа гәартон, сара излазбаз ала, цқба итыршәшәааны игәарымтозаргыи, уеизгыи ры-лапш нархыргон, ауаагы лапшыла «инеимырдон».

Аурысқәа рхәаа «Весиолое» хәа иахьашьтоу ханнеи, амтц пыруазар иуахаратәи иаатынчрахеит. Зегы рпас-портқәа рхианы иаатәеит. Зегь рацхьаза апассацыртцәа «ргәатара» иааит ала. Уи иахаз ашаха инапы иахаршәын ахәаахьчаф. Иара азәазәала инарыдгыло, ифшәшәауа, авагон итаз зегы инарылсит. Анафс иаатәлеит хәтәла апа-спортқәа гәазтоз. Азәазәала хпаспортқәа хамхны иахәап-шуа, азтаарақәа хәтауа, хәыц-хәыц хтыртаауан. Убри аамтазы апассацыртцәа руазәк (миләтла дапсыуамзар қаларын), лада дамкуа, фәада дамкуа, дшақь-шақьо авагон дааталт.

– Всем сидеть на своих местах! Во время проверки ходить запрещено, – ихәеит ахәаахьчаф мацк иааргәгәашәа.

– Мне нужно в туалет, – даагытцәыгытцәеит апассацырт.

– Назад! На свое место! – ихәеит итцегы иаарымчны ахәаахьчаф. Уиакәхеит, ацсуаа ишырхәо еипш, амшә иакыз «баба» ихәеит хәа, апассацырт иәааикәикын, итыг афы днатәеит. Анцәа ишәиааит, азакәан амч афәацхәа ауафы дымчыдазаап!

Иаацқыны, Весиолое саатк ҳылан, апассақыырцаа
зегы хэыц-хэыц итцааны, дасу реидарақаа гэартаанза.
Анаос, хамоа иацахтон.

Ҳахыынзанихъаз сгәалашәом, зыфра сағыз систа-
тия ыны саалган, аелектронтә पोшътала аредакцияхъ ин-
дәықәыстдоны аамтәзы, хвагон даатәлеит хатца нырҳарак.
Ашьтахъ излаҳаихәаз ала адәығба аихабы иакәын. Днаҳал-
сын, азәазәала зеггы дразтцаауа иҫааихеит, адәығбаҫы
азәыр ишахәтам ихы мҫаҫигома, азәыр иакәым кәитцома,
амҫаҫгәә пҳәыс дышпәжәбои хәа. Апассаҫырцәа ракә-
зар, ргәыреанитеит, дызустазаалак азәы ишақәым ихы
мҫаҫиги далагар, адәығба аанкыланы дыштырцо азы. Уи
ашьтахъ, затца рыбжыы рдуны имцәажәарыз, рҫытыбжы
уаҳауамызт. Аңхъан адунеи амаа ркызшәа, зыбжыы зхарз-
зала ицәажәоз, уажәы рҫыртатаны, рыбжыы нытцак-аатцак-
уа акәын ишеицәажәоз.

Акәә хандәықалоз ахауа апҳара 10–15 градус ықан, амра каххаа ипҳон, арахь хнаскыацыпҳыаза ейҳа-ейҳа ихьшәашәарахон, ицаауан. Ростов нахыс еимагыланы асоура иаҕын.

Декабрь 29-н күн ашамтазын Москва, Казантәи авокзал хәа иахъашътоу хәкан. Хәуацәа хдылан, машынала рыфныка хәргеит.

Ахәынтқарратә Третиаковтәи агалереиа

Москва ақалақь аҕны зегь раҕхьаза ҳара җамғахытцит
Лаврушинтәи апереулок аҕны иҗоу Аҕаынтқарратә Третиа-
ковтәи агалереиахь.

62 цыргакѣтатѣ залкѣа змоу ари агалереиа – Урыс-тѣыла ирейхазоу аурыс сахьаркыратѣ афыханцатѣ каза-ра амузеикѣа ируакуп. Уи аифѣаащыс дыпхьазоуп аурыс усдкылаф, ахѣаахѣтѣы, амеценат Павел Иван-ица Третиаков. Уи даара бзиа ибон аказара, дагьазѣлымхан. Еизигон аурыс сахьаѣыхьѣцѣа русумѣакѣа. Аха иѣахын ари аказа-ра жѣлары зегьы ирбо-ирахѣауа аѣатцара. 1860 шыкѣсазы Павел Третиаков иѣуан: «Для меня, истинно и пламенно любящего живопись, не может быть лучшего желания, как

положить начало общественного, всем доступного хранения изящных искусств, приносящего многим пользу, всем удовольствие».

Иахья агалереи ахыбра хада ахыыкоу Третиаковаа рҕаацара иаархэеит 1851 шықсазы. Аха Павел Третиаков аекспозиция рацэаны еизиго даналага, афны ахыбра иадкарталеит егырт ахыбрақәагы. Рақхьаза 1873 рзы, нас 1882, 1885, 1892, 1902–1904 шықсқәа рзы. Ииун 3, 1918 шықсазы агалереи Урыстәыла ахәынтқарра ахатәтархыи иаган.

Агалереи афонд аҕны икоуп зынза 180 нызқь арҕиамтқәа. Аекспозицияҕы ицәыргоу урт рыхәтә хәычык ауп. Аамтала иатцанакуеит Х ашәышықәса инаркны ХХ ашәышықәса аҕынза аурыс ҕыхантатә ҕазара ахыр-хартқәа зегы, аныхаҕыра инаркны авангард аҕынза. Араҕа иупылоит еицырдыруа асахьаҕыһыҕцәа дуқәа рырҕиамтқәа. Иаххәап: А. Иванов «Мессия ицәыртцра», В. Пукерев «Еиҕарам атаацара алалара», К. Флавицки «Ахқәажә Тараканова», В. Перов «Ашәарыцацәа рыҕсшьара аан», А. Саврасов «Акәариакәа ааит», И. Аивазовски «Ацәаҕәа», И. Крамскои «Идырым аҕхәызба», И. Шишкин «Ашьыжә аҕсараҕы», В. Верешчагин «Аибашьра апофеоз», В. Суриков «Ахқәажә Морозова», И. Репин «Иван Грозный иҕа дишьуеит». Агалереиаҕы икоуп иара убасгы ажәйтә аурыс ҕазара иатцанакуа арҕиамтқәа, аныхачапақәа ухәа убас итцегы.

Азалқәа руак аҕны икнахауп агалереи зыхьз аху, уи аҕтаҕы Павел Третиаков исахьа. Уи авторс дамоуп аурыс сахьаҕыһы ду И. Репин.

Ажәакала, агалереиаҕы икоуп хәызмазам аҕазара арҕиамтқәа. Урт зегы ишахәтоу рыхәапшразы мызкгы узхом, убриаҕара урыдрыҕхьалоит, ургәылархалоит, улапш узрыҕәгом аекспозицияқәа.

Иҕьоушьаша, агалереиахь ифналарц азы абилет аахәартҕы агәаран иҕәгылоуп шәфыла ауаа. Ус анакәха, аҕазара пату ақәуп. Аҕазара псзом уи абзиабаҕцәа ыҕанатцы.

Агалереи сандәылтцаз сзызхәыцуаз акакәын, ас еипш хәызмам аҕазара ду аҕызтцаз, насгы уи иахьауажәраанза еикәзырхаз ажәлар культурала иҳараку, доухала игәҕәоу жәларуп.

Еихсығыра зқәымыз аныхәтә гәалақазаара

Ашықәс ғыц аныхәа ахәтыраз Москва ахтнықалақь аҕны еиҕкаан шәкыла-зқьыла еиуеицшымыз аусмәаҕ-гәтәқәа. Аха зегьы ирхадараз, уахьцалакгы, уахьыцшлак-гы, ақалақь ағәаны уқоума, мамзаргы атыхәахь ақәзааит, иааукәыршаны зегьы аныхәтә гәалақазаара уртон. Аштә қацшь аҕны ирхиан аҕсаз хада. Имәаҕган аконцерт. Еих-сығыра рықәмызт еиуеицшым ахәмаррақәа. Насгы зегь реиха ағар здызыцхәалоз – еиҕкаан атәа ақәшьқыраа-разы атыцқәа: Аштә Қацшь аҕны, ВДНХ хәа иахьашьтоу, Горки ипарк аҕны ухәа акырцъара.

Москва қақазаара иалагзаны даара уафы дзеигәырҕа-шаз ускгы ханиеит. Ажәларқәа рцәыргакәтца ахьеиҕыр-каауа ВДНХ хәа иахьашьтоу афнуцқа хталаны хашнеиуаз, хлымха хамжьаратәы ихахаит аҕсуа кәашара амелодиа. Азныказы иагыаацъахшьеит, даҕа мацк ханынаскыа хә-лапш нақәшәеит хазы игылаз ахыбра. Уақа ианын «Аҕсны шәаанапхьоит!» Уи аҕсуа чысла ирхиоу акрыфарта ақә-заап. Хгәырҕеит уаха наҕахымкәа, хгәалақазаара итцегьы ишьтыцит.

Ашықәс ғыц ауха асаат жәааа рзы Москва ажәаан зе-гы тдырлашаауан аныхәтә салиутқәа. Ұнатацыцхьаза аишәа рхианы иахатәан, ишьтырхуан шыла ицхеипхеиуаз атәцақәа, бокалла ашампаншы ухәа. Дасу еибаныхәон. Ашықәс ғыц иадырхәалон ргәыцрақәа иреиҕы.

Ақәа ахауа аҕхара 10–15 градус ықазтгы, Ашықәс ғыц ауха инаркны еиха-еиха ихьтахеит, итцаауагы иа-лагеит 7 градуск инаркны 20–27 рқынза.

«Бла иабо – хы иацсоуп»

Москвеи Ақәеи рацәак рыбжам, убри аҕнйтә, шама-хамзар, ауаа ирзымдыруа, ирмахац иухәозеи. Аха аҕсуаа ишырхәо еицш, бла иабо – хы иацсоуп. Сыблала избаз ауп сызлацәажәо.

Москва иаланхо ауааҕсыра ражәақәа рыла, аҕстазаара мацк иуадаазаргы, иашшуам. Избан ақәзар, шамахамзар, зегьы уск-уск рнапы алакуп, аус руеит, тәанчара ицахьоу

атэанчахэы роуеит, ибзианы аус аеуеит акредиттэ система, икоуп альтоткэа, еиуеипшым акаатегориакэа ироуеит ацхыраагзакэа. Адэкьанкэа рфы афатакэа рыхэ Ацснытэи ахэкэа рацэак излареипшым хэа акгыы ыкам. Аха афымцалашара ахэ, егырт акоммуналтэ мацзуракэа рыхэпсакэа даара ихаракуп. Иаххэап, афымцалашара Ацсны киловаттк 40 копеи иапсазар, Москва 5 маатк еихауп. Атранспорт ахэггы Ацсны ааста акырза еихауп. Уажэы пасаеипш Москва атроллеибус, ма атрамваи акны апассафьырцаа апара рылыргазом. Урт заанатцы иаархэоит амфакьыра зларшэо апластикатэ картакэа. Амфакьыра ахэ аметро акынгы, атроллеибус акынгы, атрамваи акынгы еипшуп, азэы имфакьыра 55 маат иапсоуп.

Амфадукэа рахь уахынапшаапшуа зыхэ харакзоу амашыына дукэа, иаххэап, «Лексус», «Хаммер», «Ленд крузер» реипш икоу, шамахамзар, иуцылазом. Аха уи иаанагома москва ауаапсыра апсуаа рааста игаруп хэа? Мамзаргы апсуаа москваа рааста ибеиоу?

Даара угэы удырхьуеит Ацсны амфатэ машэыркэа ирыхкьаны ауаапсыра ахьтахо. Итахоит афар анаркотиккэа ирыхкьангы. Ари милаттэ рыцхаразами?

Ицэыртцеит азтцааракэа: Избан апскы анахку ахэаа ханахытлак амака зхамгхатцо? Избан уахь ханцо арыжэтэ ыжэны амашыына хзакэымтэо? Атак шаадыруагы, фххтырц хтахзам. Ус анакэха, ххоуп иаажьо, ххоуп итахархо.

Ацсны ааста Москва акалакь акны амашыынакэа рхыпхьазара акырза еихауп. Аха, шамахамзар, азэггы иахьахэтам дачазэы сияпысуеит хэа далагазом, азэггы асветофор акны акапшь шарку дцазом, азэггы амашыына аныкэашэа ирласзом. Амашэыркэа калозаргы, аобиективтэ мзызкэа роуп реихарак изыхкьо, азынра бжеихан ацаа иахкьоит.

Москвеи Акэеи рацэак рыбжьам, аха...

Акэа – Москва – Акэа

ИВАН ЛАКРБА – АРҒИАҘЫ, АИБАШЬҘЫ
(Ақтәи Адунеизегьтәи аибашьра 100 шықаса
ахыҗра иазкны)

Иван Лакрба дреиуоуп ақсуа жәлар рмузикатә җазара ауасхыр азышьтазтаз рақхьазатәи ақсуа композиторцәа. Илагала акыр ирацәоуп жәлар рашәәқәа ранцареи аус рыдулареи рганахьала. Иара ибзоураны еиқәхеит, хара хҗынзагыи иаазеит хыпхьазара рацәала ақсуа жәлар рашәәқәа.

Иван Александр-ица Лакрба диит 1898 шықасазы, Мархьаул ақытан. Далгеит Ақәатәи ашьхарыуаа рыш-кол. Даныхәыцзас инаркны иабду (иан лганахьала) Белал Ешба ифәнаҗаҗы драазон (изхауан). Уахь лассы-лассы имфәхытлон ақсуа жәлар рашәәхәәщәа – ақхьар-цархәәщәа, ачамгәырархәәщәа. Урт рхыпхьазараҗы иҗан Ачба Жана, Плиа Чагә, Кьагәа-ица Осман, Наҗәаҗиа Смел, Кәарҗиа Сеидыҗ, Данаҗаи Сабаҗаи Афзаа, Аргәын Сит, Базба Хәсин, Шьмафи Зақьйареи Азынаа, Цьынцьал Кьасыгә, Кәағәаниа Абас, Маан Кәатциа, Ешба Шьахан ухәа убас егьыртҗы. Жәашықәса анихытцуаз уи итахан ақсуа жәлар рашәәқәа, иаххәап, Нартаа рашәа, Пшькьаҗ-ица Манча иашәа, Нацха Кьагәа иашәа, Данаҗаи Аҗыр-ица иашәа, Салуман Бҗажәба иашәа, Хаҗьарат Кьахьба иашәа, «Ахәрәшәа», «Гәдиса», «Озбақь», амхаҗьыраа ирызку ашәа, абзатаратә ашәәқәеи алаф ашәәқәеи. Дшыхәыцзас ишьти-кааит ашәәқәа рхәара еицш, жәлар ринструментқәа рыла ахәмаррагыи, еихарак ачамгәыр. Уи зәйтцааз иан Мина Белал-ицха Ешбеи, Зақьйареи Азынбеи, Зосхан Лакрбеи роуп.

Жәлар рашәәқәа рахь агәыбылреи ақхьаҗа дкомпо-зиторханы иҗалареи рҗы Иван Лакрба иахь анырра җазтаз дыруазәкуп Зыкә Лолуа. Уи ихата ахор еиҗкааны иман, Иван дицырхырааны ақсуа ашәәқәа итцон, нас ахор аҗны идирхәон.

1914–1915 шықасақәа рзы Иван Лакрба избоит ақсуа жәлар ретнографиатә хор еиҗикаарц. Ус иагыҗеитцонт. Уаҗа ашәа рхәон абас еицш иҗаз жәлар рашәәхәәщәа,

иаххэап, Сабакеи Аѡзба, Ѓаргы Черкьезиа, Бадрак Аѡзба, Смел Наќааѡиа, Данаќаи Аѡзба, Михаил Черкьезиа, Дыгѡ Аѡзба, Павел Козмаа, Хаитбеи Маршьан, Никѡалеи Пиотри Марганиаа.

Иван Лакрба еиѣикааз аколлектив раѡхьазакѡны аконцерттѡ программа мѡаѡыргеит 1915 шыќасазы. Уи еизнагаз аѡарагы шытын Актѡи Адунеизегьтѡи аибашьрахь ицаз апсуаа рзы ашѡтатѡы-аќѡынцатѡы аахѡаразы.

Дук хара имгаќѡ, Иван Лакрба ихатагы хатѡгѡаѡхара-ла аибашьра дѡоит, австро-германиатѡи афронт ахь. Уантѡи дхынхѡеит аќѡынтќар ихамтаќѡ иманы. Игѡгы иѡеикуеит ахор аиќашьаќѡыргылара, аха аменшевиктѡ мчра иќаз азини алшареи инамтѡит.

Араќа хара хѡалаагалом Актѡи Адунеизегьтѡи аибашьра аналагаз, ишалагаз, изыхьяз-изынѡаз, шаќаѡы аѡсуаа алахѡыз ухѡа. Уи зегьы еиѡырдыруа ѡурыхуп. Аѡсуа сотниа иазкны алитератураѡы ирыѡхьеит, ирхѡахьеит. Урт рахьтѡ иаарылуќаартѡ иќоуп Е. К. Габелиа ишѡќѡы «Аѡсуа ѡыуаа» (урыс бызшѡала).

Ахьтхьиртаќѡа излархѡо ала, Актѡи Адунеизегьтѡи аибашьраан Кавказтѡи аѡыуаа рдивизиаѡы еибашьуан 500-ѡык рќынза аѡсуаа, аиќарак уи Ачеркес полк 4-тѡи асотниа аќѡын – Аѡсуа сотниа. Аха аѡсуа еибашьѡѡа ыќан иара убас Аингуш, Аќабарда, Аќаќар полкќѡа рќынгы.

Хастатиа хьќѡыла изызку Актѡи Адунеизегьтѡи аибашьра иалахѡыз аќультура аусзуѡы, арѡиаѡы Иван Лакрба иоуп.

Иван Лакрба игѡалашѡараќѡа руак аќны излеиѡуаз ала, хатѡгѡаѡхарала аибашьра ицаз, Аѡсуа сотниа иалаз рахьтѡ имаѡѡымызт ашѡахѡара аѓанахьала аќыбаѡ ду злаз ауаа. Урт иреиуан: Маѓьба Уасил, Лаќоба Уасил, аишьѡѡа Семиони Ианќѡеи Арнаѡѡа, аишьѡѡа Самсони Дмитрии Туманѡѡа, Гаѓѡылиа Володиа, Чьќѡбар Виктор, Кѡаѓѡаниа Кача, Хаѓба Фычыр. Иќан иара убасгы аќѡашара иазќазаз. Урт иреиуан: Разанбеи Кѡнчобеи Инал-Иѡаѡѡа, Фѡапуа Мыќь, Ашѡба Мыќ ухѡа убас еѓьыртгы.

Аѡсуа сотниа напхгара аиќон акорнет Константин Лакрба (Лакербаи). Уи дреиуоуп аѡицарѡѡа рахьтѡ, раѡхьаза Ге-

органи ихамта занашьаз аибашьцэа. Командакатцафкы, пхьа-гылафкык иахасабала даара хара ицшуаз дреиуан, насгьы алеишэа чыда ааирцшуан. Инапатцака еибашьуаз ауаагьы иажэа иазхэыцуан. Иара дтахоит 1916 шықэсазы.

Аибашьра ацэахэафгы Иван Лакрба еснагь ашэа ицын. Ацсуа сотниа акомандакатцаф Константин Лакрба (Лакербаи) жэлэр рашэакэа хатыр дула ирзыказ иакэны дахьыказ акнытэ, аибашьцэа рыфнутца ансамбль бзиае еипш ашэахэацэа ргэып еифкааны ирыман. Аибашьра мацк ианааихсыгылоз, мамзаргьы рыпсы аныршьоз ашэа рхэон. Икан аибашьра ацэахэафы аибашьцэа ргэы шытырхырц азы концерт хасабла ианымфадьргозгьы. Урт ирзызырфырц инеиуан Кавказтэи адивизиа иатданакуаз егырт аполккэа ркынтэи афицарцэагьы. Агэып акны еихарак лассы-лассы ирхэалоз ашэакэа иреиуан «Ацсуа ыыбгаказацэа рашэа», «Хатэгэапхарала аибашьра ицаз ацсуаа рашэа», аеыбгаказа Чанта Магьба изкны иапцаз ашэа «Чантри Гэагэа». Урт рапцара, жэахэарада, Иван Лакрба иоуп изыбзоуруу.

Иазгэататэуп, Ацсуа сотниа напхгара азызуаз акорнет Константин Лакрба (Лакербаи) дантаха ашьтахь афронт акны ашэахэара шаанкылахаз, зегьы хьаа дуны ирзыкалеит реихабы ицэызра. Аха мацк аамта антцы, Иван Лакрба аполк аихабыра ипхьаны днаргоит, иагыдыртцоит фыц ашэахэаратэ гэып еицадырфеиарц. Адта – дцан. Ус иагыкарцоит.

Абасала, ацсуа еибашьцэа еснагь ирыцын ашэа. Уи ргэы архатон, пхьакацаразы ирыпхьон. Убарткэа рфы ибзоураз рацэан зызбахэ хамоу Иван Лакрба.

Октиабртэи ареволюция аламталаз, аурыскэа аибашьра ианакаьыт ашьтахь, егырт зегьы реипш, Иван Лакрбагы ипсадгьыл ахь дхынхэуеит. Иааирцшыз агэымшэаразы ианашьан Георги ицар.

1919 шықэсазы Зыкэ Лолуа ибзоураны еибадыруеит ақыртэа классикатэ музыка ашьатаркфы Захари Палиашвили Иван Лакрбеи. Уи аибадырра ашьтахь Иван Лакрба еихагы ышэала иеазикуеит ацсуа жэлэр рашэакэа реизгареи, ранцареи, аус рыдулареи. Ацсуа қытақэа дрылаланы еизигон жэлэр рашэакэа.

Апсны Асовет мчра анышыақыла ашыахь апсуа жэлар рмилап дуоухатэ культура ашытыхразы аускэа реифкаара напаркын, амузыкатэ казарагы уахь иналатаны. Убарп ирыбзоураны, 1921 шыкэсазы Иван Кортуа Акэа ахор еифкаауеит. Уи шыақылан еихарак Акэатэи арцафратэ царайурта итаз астудентцэа рыла. Убри акнытэ, ахор анар-ха амоуит. Атара итаз рцара анхдыркэша анахь-арахь еимпит, 1928 шыкэсазы ахоргы аусура аанкылахеит.

Иван Лакрба ибзоуроу рацоуп, ихафсыз ашышыкэса 30-тэи ашыкэскэа рзы Н. А. Лакоба иапшыгарала Апс-нытэи Совнарком акны, Платон Пандулаиа инапхгарала, апсуа жэлар рашаахэареи рыкэашареи рансамбль аифка-арафгы. Ари ансамбль даара акэфиаракэа аман. Аха 1937 шыкэсазы ддырзуеит уи анапхгафы Платон Пандулаиа.

Зызбахэ хамоу аколлектив шыатас икатцаны, ашыахь еифкаан Ахэынпкарратэ ашаахэареи акэашареи рансамбль. Еиуеипшымыз аамтакэа рзы уи напхгара артон М. Челизе, К. Гьегьечкори, иара Иван Лакрба ихата, уи инафс – Р. Гэымба, Х. Ахба, иахьа – Апсны жэлар рартист У. Царгэыш.

1936 шыкэсазы, Н. А. Лакоба ибзоурала Иван Лакрба Апснытэи Совнарком акны жэлар рырфеиара акабинет еихабыс дкатцан. Шыкэсык ашыахь уи жэлар рырфеиара фнны икалоит. Аштат иахыпхьазалахоит атеатртэ казаразы аметодист – С. Мультман, ахореографиязы – Ф. Ачба, асахьатыхратэ казаразы – И. Цомаиа. Арп аметодистцэа зеггы араионкэеи ақытакэеи рахь ирышытуан, атыпан ацхыраара акатцаразы.

Жэлар рырфеиара Афны акны иусураан аеартбааит жэлар рашаакэа ранцаразы Иван Лакрба иусура. Аус рыдиулон апсуа жэлар рашаакэа реипш, апсуа поетцэа ражаакэа рыла иапцаз ашаакэагы. Аус здиулаз зынза 70 ашэа инареихауп. Убарпкэа раан Иван Лакрба хыкэки хадас имаз апсуа жэлар рашаакэа жэытэла ишыкэз еипш, мыцхэы имыпсахкэа азнагара акэын.

1955 шыкэса инаркны 1959 шыкэсанза Иван Лакрба аус иуан Апснытэи ахэынпкарратэ филармония асахьаркыратэ напхгафыс. Аха иара дахьыкэаалакгы ицын ашэа. Ашэа – ипстазаран.

Иван Лакрба игәалашәарақәа рҕы иџуан: «Аҕазараҕы сара сымџа мариамызт, иҕәәңаңаңаран. Аха уахь сҕон сара ашәа сгәатца итыџуа, саныхәыңыз сабду иџнаҕы сыз-ҕыхәәз жәлар рырҕиара азыхь схамыршткәа... Иҕамызт аамтәк ажәйтәзатәи аңсуа ашәәкәа, раңхьаза абыргцәа рҕы исаҳахьаз, сгәатцаҕы рыбжыы анымгоз».

Ииашатңыаны, Иван Кортуа иңсҕазаара зегы азкын аңсуа жәлар рашәәкәа рырҕиара.

Иахьаҕы икаџуеит Иван Лакрба ианитцаз, аус здиулаз жәлар рашәәкәа, урт әжәлар ыканатцы ңсра-зра рықәлом бзантцы. Избан ақәзар урт әжәлар рыңсы иахылцит, урт – әжәлар ргәырҕареи, ргәәҕреи, рхьааи, ргәыҕреи роуп.

Аҕыбаџ чыда злаз, акомпозитор-мелодист, Қырттәи-латәи ССР-и Аңснйтәи АССР-и рҕны зеаңсазтәыз аҕазара аусзуџы Иван Александр-иңа Лакрба алагала ду ҕаитцеит аңсуа советтә музыхатә культура арҕиараҕы. Әжәлар рмузыхатә ңсҕазаараҕы еснаҕ иаанхоит уи иаңитцаз ашәәкәа «Хаңсадгьыл азы», «Атынчразы», ағарашәа «Шыышь-нани», «Афырхатца Владимир Харазиа изы», «Анҕица» ухәа убас егьыртҕы. Урт иргәылыжжуеит аңсуа ашәәтә рҕиара иа-моу амилаттә чыдарақәа.

Иван Лакрба еилеигзон арҕиаратәи ауаажәларратәи усура, еснаҕ инапы рылакын асахьаркыратә ахаңшығаратә рҕиара азтәатәкәа, иңышәеи идырреи гәйтбаала ағар ирымеидон.

Ажурнал «Аҕазара», 2014 ш., № 2

АҢСУА ШКОЛ АҢЦААҒЫ

Аңсуа милаттә школ аҕоурых ханазаатҕыло, хгәалашәа-раҕы дааңырцџуеит зыңсҕазаара зегы аңсуа милаттә школ аңцаара иадхәалаз, акыршықәса Аңснйтәи ахәынтқарратә университет апедагогикатә факультет напхгара азызуаз, ацарауаџ, адоцент Валери Ҕәырасқәуа.

Маи мзазы 80 шықәса цит Валери Ҕәырасқәуа диижҕеи.

Валери Борис-ица Кэыраскэуа диит маи 1, 1935 шыкэ-сазы, Очамчыра араион Мыкэ ақытан.

1953 шыкэсазы Акэатэи 1-тэи абжыратэ школ данал-га ашьтахь дталоит Қарттэи ахэынтқарратэ университет афилологиатэ факультет, кавказтэи абызшэакэа рыкэша. Иреихау атцарайуртафы кэфиарала ицара анхиркэша, 1958 шыкэсазы дхынхэуеит иқалакы гэакыахь, – Акэака. Аусура далагоит А. М. Горки ихыз зху Акэатэи ахэынтқар-ратэ арцафратэ институт афы, ацсуа бызшэеи алитерату-реи ркафедра алаборантс.

1960 шыкэса инаркны 1962 шыкэсанза акомфареидгы-ла акомитет дамазаныкэгафын.

1962 шыкэса шыкэсазы Валери Кэыраскэуа дцоит Москвака, РСФСР апедagogика атеориеи атоурыхи рытцаа-радырратэ институт ахь. 1971 шыкэсазы иагыыхчоит акан-дидаттэ диссертация «Ацсуа милаттэ школ ашьақэгылареи афеиареи (1921–1958 ш.ш.)» атемала.

1965 шыкэса инаркны Валери Кэыраскэуа рцафыс аус иуан Акэатэи арцафратэ институт акны, апедagogикиеи апси-хологиеи ркафедрафы. 1967 шыкэса инаркны 1970 шыкэ-санза аинститут апедagogикатэ факультет адекан ихатыпу-афыс дыкан.

Валери Кэыраскэуа имфадигоз арцафратэи атцаара-дырратэи усуразы 1973 шыкэсазы адоцент хэа ахыз ихыр-цоит.

1978 шыкэса инаркны 1989 шыкэсанза атцарауаф напх-гара аитон Ацснытэи ахэынтқарратэ университет апедagogикатэ факультет. Уи илаз аифекааратэи анапхгараатаратэи цэафа бзиақэа ирыбзоураны, апедagogикатэ факультет ахатыр акыр ишытытцит. Насгыи иара иацшыгарала афа-культет акны иаартын азанаат ыццкэа. Артқэа зеггы иара гэыла-цсыла дрызнейуан, ишэон-изон.

1990 шыкэсазы Валери Кэыраскэуа апедagogикиеи апси-хологиеи ркафедра напхгафыс дартоит. Игэабзиара акыр ишуашэшэыразгыи, уака аус иуит 1992 шыкэсанза.

Ацсны Ацынцытэылатэ еибашыра анцоз, Валери Кэы-раскэуа игэабзиара шыақэиргыларц дцоит Москвака. Аха уакагыи зыцстазаара зеггы артцареи атцаарадырреи ирыз-

кыз атцарауаф, усдахэысда дтэом. Қырттэыла Аңсны ага-нахьала икәнатаз афашисттә агрессия иағағыланы Урыс-тэыла ахтнықалақь ағы имғапыргоз аусмғапгәтәкәа зегьы излаилшоз ала ихы рылаирхәуан. Аамтәкала Москватәи ахәынтқарратә университет аңны аусурағы далагоит.

Аибашьра анеилга ашьтахь, Валери Кәырасқәуа Аңс-ныка дхынхәуеит, аусура далагоит Аңснитәи ахәынтқар-ратә университет аңны, апедагогикеи аңсихологиеи рка-федра анапхгафыс.

Атцарауаф Валери Кәырасқәуа авторс дрымоуп 30 ина-реиханы атцарадырратә усумтәкәа. Урт зегьы хадаратәла изызку хтэыла атцарадырра апроблемакәа роуп. Иара дыр-уазәкуп иара убас апедагогика атоурых иазку аусумтә ав-торцәа. Аха иалкааны, инартцаулары зытцара дағыз аңсуа милаттә школ атоурых акәын. Ари аусумтә шәкәны еикәы-ршәан иара иңсы аңтаз. Анафс итыжын 2003 шықәсазы.

Акыршықәса Валери Кәырасқәуа напхгара аитон Аңсны атцарадырратә еилазаара, Аңснитәи ахәынтқарратә уни-верситет ағы алектор қәыңш ишкол деихабын. Уи инапх-гарала атэыла араионкәа рғы имғапыргон еиуеиңшымыз аконференциякәа. Лтцшәабзиала иусуразы атцарауаф иа-нашьян амедалқәеи ахамтәкәеи.

Валери Кәырасқәуа Аңсны акоммунисттә партия Ақәатәи анагзком далахәылан. Ағар атцара дыртцареи раа-зареи ркны ихы деигзомызт. Активла дрылахәын Аңсны амилат-хақәиттәратә қәцара аетапкәа зегьы. 1967 шықә-сазы аңсуаа рнапы зтцарфыз атоурыхтә шәкәы авторцәа дыруазәкуп.

Атцарауаф, аазаф, ауаажәларратә усзуфы Валери Кәы-расқәуа игәалашәара лаша наунагза иаанхоит.

АШӘАХӘАФ, АҘЕИ ЛАША

Аңсуа поезиа ашаецәә, изаамтанымкәә зыңсҗазаара
фәхтәәз апоет гәлымтәәх Алыкъса Лашәриа иажәеинраа-
лақәә руак аҕны ихәоит абас:

*...Ауафы дыканай мрәшә дыңхалароуп,
Амреиңш ихы-игәы, иҕы цқҗаза.
Данңсуайәкҗагь иңсы мрайҗас итәшәароуп,
Жәлар ргәәфы дынхартә длашаза.*

Даара афилософиатә цак ду змоу арт ацәәхәәкәә
ирытцоу ааңхәара, агәазыхәара – афоризмк иафызыхаз
ахшыфҗак хыыршәыгә рзукыр калоит жәпафык ауаа, аха
ус еиңш зыңсы антоу мрәшәә иңхауа, зыңсҗазаара иа-
налтцлакҗы «зыңсы мратҗас итәшәауа», жәлар ргәәфы на-
унагза згәалашәара лашаны иаанхо рхыңхьазара рацәам,
жәлар рыбзиабара аеаңсәтәрагҗы зегҗы ирқәашьым...
Дыкоуп азәы, дааизаргҗы тәамфәхә змам, зхазы маца-
ра инхо-интцау, ихандеиуа, аха зыжәлари зыңсадгҗыли
рзы аңа зымбац. Дыкоуп даеазәы, зхы-зыңсы иагырха-
ны, згәабзиарагҗы гәхьаас имкыкәә, иааиңмырқьазакәә
зыжәлар рус – рыбзәара, рдоуха, ркультура аматц азы-
зуа, уи аҕиара ашыкҗымтә иалагылоу. Ус еиңш аҕы-
рпштәкәә маҗымкәә иуңылоит хҗоурых адакҗақәә рҕы...
Ари зегҗы зхысхәаауа, ааигәә иаалырқьаны зыңсҗазаара
иалцыз аҗеи хазына, ашәәхәәф, зыбҗыы хаа ала жәлар
ргәы кәзҗоз, рхьаақәә рхазырштүаз, заңсуара иазыгә-
дуны икәзҗоз ашәәхәәф, Аңсни Башкорҗостәни зеаң-
сәзтәыз артист Цьансыхә Иван-иңа Чамагәуа иоуп. Даара
иуадафуп ари ауафы лаша иацтәи амш ала ихцәәжәара,
игәаларшәара, дыкам хәа ахатцара. Аха аңсҗазаара гәым-
былңьбара иара атәы канамтцар ауам. Зегҗы знапы иану
алахьынтца ауп. Уи хырқашьа амам, иара убас высшьагҗы.
Анцәә иеаңхьа ашшра азин хамам, зегҗы хәзшәз игәаң-
хара рыцуп. Хәзшәз илңха хәмазааит ххәоит.

Ех, аамтә... Ех, аңсҗазаара...

1966-тәи ашықәс, ииуль 22, аңхынра ашыкҗымтәзы, Гә-
доутә араион хьзи-ңшеи згым ақытәкәә ируаку Аңандара,

Чамагәуа Иван итаацәарафы икалеит агәырғара ду. Диит ацеи лаша. Хьзысгы иртеит Ыансыхә хәа.

Ацеи мшызха изхауан. Ацстазаара агәеисра дала-нахалон. Иаргы даштан адунеи амазақәа раартра. Дшыхәыцзас ишьтикааит ижәлар гәакьа ргәыбылра, ины-рит урт рдоухаи ркультуреи. Даеакалагы калашьа амаз-ма?! Ыансыхә иабду – Алиас Чамагәуа хьзи-цшеи змаз ацсыуа хатан, Ацсны Асовет мчра азаагареи зыжәлар рхакәитреи рзы икәпоз ацсуа хәцәа гьефкәа дыруазәкын. Нестор Аполлон-ица Лакоба дизааигәан, арғажәфас ди-ман. Иаб – Иван Чамагәуа иакәзар, ацара змаз уафын, аамтала зны Ацандара ақыта ашкол еихабыс даман. Арака изалшом Ыансыхә дызлыцыз атаацәара зегы азәазәала рзаатгылара. Аха иаххәар халшоит, Ыансыхә Чамагәуа да-лиааит хәа итрадициатәу ацсуа интеллигенция ртаацәара.

Ыансыхә Чамагәуа, анцәа имчала цсабарала ихаз аб-жыи хаа анафсан, уи кәзара харакыла иазыкатаз, иакә-наго ацдарагы змаз иакәын. Теориалагы практикалагы дыгәгәан. 1983 шыкәсазы Ыансыхә Чамагәуа дталоит Акәатәи ахәынтқарратә амузыкатә цдариурта авокал акә-ша. Анафс ицара иацитцон Саратовтәи аконсерваториафы. Уантәи, 1990 шыкәсазы диасуеит Петербург ақалакь ахь, аурыс композитор Николаи Андреи-ица Римски-Корсаков ихьз зху аконсерваториахь.

Ыансыхә иказарала деицырдыруа дкалеит Ацсны еипш, Урыстәыла, иара убасгыи Европа ахәынтқарракәа жәпакы ркны. Азәырфы адунеи афы еицырдыруа ашәахә-цәа кәзацәеи иареи еибадыруан, аифызара рыбжъан. Иара илшон, ацстазаара ахьеигьу хәа Урыстәыла даангылар, ма даеа хәынтқаррак ахь дцаны аусура далагар, уака дагьаан-хар. Аха шьала-дала зыжәлар ирыласаз, урт рхьаа зхьааз, ргәырфәа згәырфаз, ргәырғара згәырғараз Ыансыхә ус еипш ахәыцракәа амалахазгыи ихахьы иааигомызт. Еиха ианыуадафыз аамтазы 1990-тәи ашыкәскәа рынцәамта-зы аусура далагоит А.Чычба ихьз зху Акәатәи амузыкатә цдариуртафы. Акыр ацьабаа ибеит уака аестрада акәша аартрафы. Анафс, 1999 шыкәса инаркны уи акәша напх-гафысгыи даман.

Ирхэоит, атла кахаанза изакароу уздырзом, мамзар-гы ауафы дугхаанза дзыпсоу аилкаара уадафуп хэа. Ииашатцэбаны, арт ажэакэа ухы иаурхээр калоит Ыансыхэ Чамагэуа иганахыала. Избан акэзар, апсуа ашэахэаратэ казарафы, иаидкыланы хапсуа культурафы иара иааникылон атып чыда.

Ыансыхэ ашэахэара ипстазааран. Адунеитэ классика анафсан даара бзиа ибон апсуа ашэакэа. Атдыхэтэантэи иецэажэаракаэа руак аан иазгэеитеит:

«Сара еснаг сзыфлымхау, ажэакэагы амузыкагы еинааланы угэатцанза инеиуа апсуа ашэакэа роуп. Иаххэо ашэакэа зегы рфы ажэакэа еилычча иуахауазар, убаскан ауп ажэлэр ргэафы ианаанхо. Ашэахэаф бзиа дзырбо иихэо ашэакэа рзы ауп. Аха ишцеихэои? Убри ауп аус злоу. Акомпозитор убас еипш ашэа ифыр калоит ирцшзаны, аха абжыы змам инаганы идутцар, изыштыхзом, изхэазом».

Арт ажэакэа Ыансыхэ изихэаз хырехэагас, мамзаргы ихазы мацара акэзам. Уи даара дрыфлымхан абжыы бзиа змаз афар. 20 шыкэса инарзынапшуа урт аус рыдиулон. Имафыфзам иара иаазамтацэа, атцаракаэа ирылиргаз иаушфымтацэа. Урт иахыа апсуа естрадафы еицырдыруа икалахеит. Ус анакэха, аказа ицабаа мызит, иаиуит афеиара, аизхара. Абрака иаасгэалашэеит дафа апсыуа ажэапкак – азэы иаазара азэы дапсоуп хэа. Ус анакэха, Ыансыхэ даараза акыр зылшаз уафуп. Ирымхэои, уск каутцарц азы дафакы уи аус иакэурзроуп хэа. Икалап, Ыансыхэ афар раазарафы мац-мац «иенихуазтгы», ихгы-ипсгы афар раазара иакэитцазар!

49 шыкэса иртагылаз ашэахэаф кэыпш (акэыпш ухээр калоит апсуа ишыкэснцыра иадкыланы уахэапшуазар), азэгы иахар изхамтоз, ипхыз иалазар зыгэра изымгоз – иаалыркыаны ипстазаара иалтра – зшыара икэнамкыаз Апсны уаф дыкоуп хэа сыкам, ахэычы инаиркны аду икынза, Ыансыхэ дыздыруз, асценафы знык иадамзаргы ибжыы хаа захахыаз цэгыа иааитцанаргэгеит, бжеихан рылагырзкэа рзынкыломыт...

Ааи, иуадафуп иахыагы Ыансыхэ дыкам хэа ахатцара. Цабыргуп, аказа дхапхеит, аха ипстазаара далцит хэа иахзыпхыазом. Избанзар иахыагы-уахагы хгэы икэыфэеит

иашәа хаакәа. Имызит шықәсырацәала дыззааңсоз аус – еицагылеит иаазамтацәа рабицара.

Џансыхә дыздыруз зеггы еицазгәартоит: уи иказареи иуафреи еицын.

Абар Џансыхә Чамагәуа изы ирхәо сара сзыґцаажәаз ауаа.

Ҳаиґцаажәараан апоет Терент Ҷаниа иазгәеитеит:

«Џансыхә Чамагәуа асценахь данцәыртц инаркны сара дыздыруан иашәакәа рыла. Уи казарила инаигзон адунеи иадыруа акомпозиторцәа рацтамтакәа ркынтә еиха аңсуа изааигәоуп, игәтыхакәа ирықәґыртуеит, иказшыақәаггы ирықәшәоит хәа иипхьазоз ариақәа. Уи амузыка ибзианы еиликаауа дкартеит Ленинградтәи ахәынтқарратә цараи-уртаґы аус зуаз, атцара изыртцоз амузыка азказатцәа, цсаба-рала иара илаз абатхатәра.

Хцака шықәса рацхьа аңсуа композитор Константин Ченгелиа дсыхәеит Ашықәс ґыц аныхәа иазкыз ажәеинраала изыздырц. Жәабака-жәохәка мшы аамтыцкәа, Ритца ахахы, ахәылыхәа илеиуаз асы шыамханынза илагыланы сажәеинраала иалхыз ашәа еицырхәеит Џансыхә Чамагәуеи иара иаазамта, акымкәа-абамкәа амузыкатә конкурскәа рлауреат Темыр Ҷаниеи, ашәа автор Константин Ченгелиа. Зызбахә схәаз амузыкатә рґеиамта – Ашықәс ґыц азы аңсуа телехәаңшра амузыкатә программа алаа-дыртит. Убри ашьтахь ари ашәа, изахаз рґәы иақәшәазар акәхап, зныкымкәа-шынтәымкәа ачарақәа рґґы исахаит. Ашәа лассы «имтадырсзар», иназыгзоз ирыбзоуруп... Ашықәс ґыц ауха Џансыхә ател дасын исыдиныхәалеит. Убри ашьтахь рацхьазакәны хатала хаиқәшәеит. Дсыхәеит асы иазкыз ажәеинраала изыздырц. Сажәеинраала иалхны акомпозитор қәыпш Мана иара изылшыз ашәа «Сара сашәа» захьзу арадиоконкурс аґны актәи атыц аґеит. Зызбахә сымоу арадиоконкурс аґны зегь реиха ирацәафны арадиозызырщәа рыбжьқәа аиуит ахпатәи ашәаггы «Ҳаипылоит, хаипырцуеит ашьшыхәа». Ари ашәа авторггы Мана лакәын. Уи еицырхәон Џансыхә Чамагәуа, Темыр Ҷаниа, Мана. Аиашазы, ипшзан, ихаан, ауафы ихаґы краамта инхоз агармония аман. Ииасыз абзиабара угәала-

наршәон. Ыансыхә ибжыы акәзаргы, иалкаазарц шитыхы-мызгы, ауафы игәәфы аңхареи алашареи ннажыуан.

Атыхәтәаны Ыансыхә Чамагәуа дсыхәеит лыхыз амыр-базакәа изғаб хәычы илызку әжәеинраала изыздырц. Сгәанала, изғаб хәычы илзымдырзо, асцена днықәгылан уи иалху ашәа наигзарц акәын. Ажәакала, ныхәак аены, ма лымшира иакәыршәаны ихәарц итахын. Сара изғаб Лаура дсыздырзомызт. Сгәы иахәон: мшәан, иузымдыруа азғаб илызкны әжәеинраала ышыас иамоузеи? Нас исыңшааит иґасташа – саргы дсымоуп азғаб, иабаргәызеи уи слызхәыцны издыр! Мышқәак рышытахь ател сасын, хәикәшәеит Ахыз-Аңша апарк афы. Хгәыдеибакылеит. Есымша еиңш длажәыхын, дыччон, игәы цқьан, игәы еиңш иблақәагы разын...

Ажәеинраала сшапхьазтәкьа, дфәтқьан, инапы гәғәакәа рыла дсыхан, сааигәыдиҳәхәалеит: «Сара истыхыз әжәакәа алоуп!» – ихәеит игәы цшааны. Сара схәыцуан: рхәыцқәа рзыхәа абацәа ирхәо әжәакәа даара еиңшызаап!»

Абар Ыансыхә изааигәаз ифыза, ашәахәаф акомпози-тор Артур Лакрба ихәихәаз:

«Ыансыхә Чамагәуа диижьтеи 50 шықәса атра иазкыз аиубилеитә концерт аеазырхиарахыы хәннеи ауп сара еихагы ианысбартаха иара дшахызмхо, акраамтагы итыңтацәны ишаанхо. Избан акәзар, иара иихәоз ашәакәа, инаигзоз апартиакәа назыгзаша ус аламала рыңшаара хыма-риамхеит. Избан акәзар, ихаракыз хыхызатәи апартиакәа рзышытыхуамызт. Анафс хәалаган, апартитурә тонқәак рыла илахаркәит. Убри алагы иааңшит ашәахәара аганахьала Ыансыхә дзыңсахуа дышхамам. Ҫызак иахәсабала сизаатгылозар, Ыансыхә асцена аґны еиңш, аңстазаарафгы дуафылашан. Ииашоуп, есены хәибабомызт, телла есены хәицәажәомызт, аха иґалалон аамтақәак, минутқәак иара акы анитахыз, мамзаргы сара акы аныстахыз, усқан хәигәныфуан. Хңа-ңшьба минут ирыдамзаргы хәицәажәара ашьтахь, угәатқан ңхаррак аанымхарц залшомызт. Уи сара дансацәажәоз мацара акәмызт, дарбанзаалакгы ауафы изнеишьа дақәшәон.

Иґан аамта гәғәала санычмазафыз, сыбжытә бжәандақәа сыхыуан. Шықәсык инацны Москва ақалақь аґны

сеысхэышэтэуан. Еиуеипшымыз апроцедурақәа сырхысны сыфныка, Ақәака санаа, ашәахәара акәым, ацәажәарагы сылшомызт. Убри аҥнытә ҫыаргы аус зуртә аҫагылазаашыа сымамызт. Убри аамтазы, егырт сфызцәа азәык-фыцыак рнафс, исыдгылаз, исыцхрааз дреиуоуп ҫансыхә. Усуртада сшаанхаз аңгәеитә, насгы сҫагылазаашыа аниба, аацхәара ситеит аусура сигарц. Сара иасхәеит: «ҫансыхә, иҫабуп, аха сара сабаугои, ашәа сызхәазом». Иара аҫакс исеиҳәеит: «Уи хәаас иумкын, баша уаасыцныкәа, сара зегь рыла суцхраауеит». Аиашазы, даара ацхыраара ситеит. Шықәсык акара хаицын. Ацшыафцәа ркны аконцерткәа мфәаагон. Убри ашықәс ацхынразы Москва аеыхәышәтәра акурскәа рахь саныказ сычкәын ашкол далгеит (ххәыцкәа класск аҥны аҫара еицырҫон). Сара акгы сзимицхрааит, иаргы ихала акгы дызтамлеит. Ус ишыказ, енак ҫансыхә афны дааит, дагысзцааит, уцкәын сынтәа ашкол далгеит ҫыаракыр аҫара дызталама хәа. Иказ анеиликаа, ҫансыхә иуацәа-иҫахцәа зегьы азикит, ифызцәа аҫел рзыкеитцеит, ихәеит, ацкәын иара азы изааихыз иакәушәа. Абасала, мацк аамта шҫахызгьы, иара ибзоурала дталартә икаицеит. Абар, сынтәа уи далгеит Самаратәи ахәынҫарратә аекономикатә институт. Ари зегьы даара иказшырбагоуп ауафы дызустоу, дзеипшроу аилкаарафы. Иареи сареи иҫегьы иааигәаны хаиҫцаауа ханалага, исбарҫахеит истудентцәа дшырзыказ – даара аҫабаа рыдибалон, иеазцәылхны аҫара иадицхьалон, аҫараиурҫақәа рҫаларафы дрыцхраауан. Еиуеипшым афестивалькәа рахь игон, Урыстәыла, Европа. Хәтала аимадарақәа мацымкәа иман. Бедрос Киркорови иареи еифызцәан. Исгәалашәоит, Бедрос ииубилеи аан ҫансыхә уахь Москвака днацхьан. Уака Бедроси иареи ацсуа ашәақәагы еицынарызгеит. Ари иаҫанакүа даара ирацәоуп.

ҫансыхә иҫстазаара иалҫра сара сзы ааха дууп, акраамтагы агәра сызгомызт сфыза уаха дыкам хәа. Ацыхәтәантәи имфәхь данынаскьаргоз иааины исыхәеит ажәақәак хазхәа хәа, аха исылымшеит, исылымшатәкьеит, сгәи сылагырзи еилатәон, сыбжыы сзыҫкаауамызт...».

Ашәахәаф, акомпозитор Анатоли Алҫеиба ҫансыхә Чамагәуа дихцәажәо ихәеит:

«Зыпцстазаара иалтцхьоу ауафы изкны ацѣажѣара даара ицѣгьоуп, еихаракгы иузааигѣаз уфыза иганахъала.

Цъансыхѣ Чамагѣуеи сареи, хъанаатцкѣа хазын, аха Аѣѣатѣи амузыкатѣ цариуртѣ хѣицтан. Аиѣызара нѣѣѣаа-гон, хѣизааигѣан. Иара сара срепертуар аѣынтѣи классикатѣ жанрла иѣыз «Ан лгѣаѣашѣа» игѣапхон. Уи аибашъра ѣалаанза Аѣсны анацѣа ирызкны изыѣхъаз акѣын. Зны дсыѣѣеит истарц, мап скуазма! Аранжировка ѣатцаны истѣит, сара стѣала. Есымша иѣахын, гѣйтцхас иман уи ашѣа ишахѣтоу афонограмма азыѣатцаны, иахѣтоу аѣазара аѣынза инаганы анагзара, аха иахъа-уатцѣи шахѣѣоз, уаѣагы иаѣзынамыгзазакѣа ипцстазаара далцит.

Ибаѣхатѣра анаѣсан, Цъансыхѣ даара ауаѣра ду злаз, згѣи тѣааз, згѣи разыз уафын. Иахѣѣап, амѣан цѣара данауѣѣшѣалак: «Оо, сашъа, ушѣаѣоу?» – иѣѣон, убриаѣынза ауафы иѣизааигѣѣитѣуан... Сара усгѣи мацѣ ихъшѣаны ауп аѣаацѣара сшалалаз. Цъансыхѣ уи убриаѣара деигѣыргѣеит, иашъа гѣакъа аѣаацѣара далалазар аѣара. «Аѣъма-шътѣа узысшъѣеит убри ахъзала», – хѣа сеиѣѣон есымша. Аха уи ус баша сзашъѣоузеи хѣа акѣымкѣа, убасѣкак гѣыкала иѣѣон, ѣба-хѣѣа цѣма узызшъызгѣи убриаѣара уимѣигѣыргѣар ѣаларын, избан акѣзар, аныѣѣа иѣызшѣа убриаѣара аразра ду иныпшуан. Азѣи ишакѣым акы даѣѣшѣар даара ихъааигон. Иара еснагѣ ижѣлар рлахъынцѣа дазхѣыцуан, гѣѣыхасгѣи имаз иара акѣын. Исгѣалашѣоит, аибашъраан ахѣцѣа хрыцны Нхытц-Кавказѣа хѣеит. Усѣан Алмасѣеи Кѣчач Владислав Арзынба ихатарнакс уа дыѣан. Ишыѣкалах сгѣалашѣом, Кѣчач ибзоурала Цъансыхѣгѣи саргѣи убра хѣиѣѣшѣеит. Ашъѣахъ уаѣа хѣаѣанатцы акымкѣа-ѣбамкѣа аконцерткѣа еиѣымѣаѣагѣеит. Сара сшѣахѣаѣы-бардын, иара дыкласикын. Хашѣаѣѣагѣи зызыкыз хѣпсѣадгѣыл Аѣсны акѣын, уи зѣагѣылаз агѣаѣра акѣын. Убри ала, мацѣ иадамзаргѣи, Аѣсны апропаганда азауан. Уахынла ханаатѣоз иаашаанза иигѣырѣоз, абра хажѣлар злагылаз агѣаѣра акѣын. Уи иара даѣакала иныруан, игѣи иасуан».

Цъансыхѣ Чамагѣуа илаз абаѣхатѣреи иуаѣреи дырзыгѣдууа Аѣсны жѣлар рартист Роза Чамагѣуапѣа иазгѣалѣеит:

«Сара даара сазыгәдууп Ыансыхә сара сиашьара дахьатәыз, дахьсыжәлантәыз. Аңсыуала маңк иңшам уара утәы ихцәажәара, ирехәара, аха егьа ус акәзаргыи ажәак-жажәак сымхәар ауам. Избан акәзар, Ыансыхә Чамагәуаа мацара рхала дыртәымызт, уи аңсуа жәлар зегьы дыртәын, изанаат аганахьала, иҗазарала. Араҗа сара салалом Ыансыхә илаз абажхатәра закәыз, изанаат дшазыҗаз ухәа. Уи азгәазташа ыҗоуп. Иара Аңсны зегьы бзиа деицырбон, уимоу, антытгыи ибзианы дырдыруан. Ибажхатәра хәтыр ақәырцон.

Сара сыңсы ахьынзәтоу исхаштуам Ыансыхә Петербург атцара дантаз, аңшьбатәи акурс аҗны дантәаз саннеиз. Ус иҗалейт, сара схәычы игәамбзиара иахьаны Петербург сымцар амуит, аңҗара иҗахын. Ыансыхә уаҗа ахақьымцәагыи идыруан. Хажьнеиз зегьы даара иаххатгылейт, ибзианы хрыдыркылейт. Ашьтахь, Ыансыхә: «Роза, баала атцара сахьтоу бсырбоит, сырцажцәагыи баргыи шәеибасырдыруейт», – ихәан, симаны дцейт. Сара схәычы игәамбзиарагыи збомызт, аиаша шәасхәап, убриаҗара сгәы еизхәит, артцажцәа зегьы еицҗакны Ыансыхә ирехәаңхьыз акәын ирхәоз, атцара бзианы ишитцо, ауаҗра шилоу, дзакәйтә чқәыноу хәа ида збахә рымамызт.

Иаамтамкәа дхагхейт хашьа хазына, хҗей лаша. Иара дзыҗхәараз иуаажәлар рнапы дықәыргыланы дымжаңыргейт. Аҗар ракәзар, убриаҗара ргәы далсит, хәашьак амамкәа. Убас анцәа иҗаитцааит, Ыансыхә дызхьымзаз дара ахьзартә еиңш, ирыдитцоз иҗабаа дмырзуа. Ускан сара Ыансыхә дыңсит хәа исыңхьазом».

«Ыансыхә Чамагәуеи сарей хәибадырит сара Аңсныҗа санаа раңхьатәи амшкәа рзы, – игәалаиршәон Аңсны иҗоу Урыстәыла дузза аңхаражәхәаҗ Семион Григориев. – Абар шыта быжышықәса тҗеит. Убри аахижьҗей хәиҗызцәан, сҗаацәара дахәҗакны дсыңхьазон. Аңсҗазаара ахахьы аагара уадажуп Ыансыхә ида. Сара дсыздыруам даҗаззәы аҗазара аганахьала Ыансыхә Чамагәуа дзыңсахша», – иазгәейҗейт Григориев, Ыансыхә иңсҗазаара даналт ашьтахь ажурналистцәа аниҗцәажәоз.

Сыстатиа алагамтәҗы иаазгаз апоет Алықьса Лашәриа ицәахәақәа сгәаларшәо, иазгәастарц сҗахуп, Ыансыхә

Чамагәуа – дыканатц мрашәа ицхоз, амреицш зхи-згәи цқьаз, зыцхарра ауаа ирзышоз, иразы, даныцсгы зыцсы мратас итәшәаз, жәлар ргәафы згәалашәара лашаза иаан-хо иакәны дшыкәзаауа.

Игәалашәара назазааит, ацсуа жәлар рцеи лаша!

Ажурнал «Аказара», 2016 ш., № 3

АЦАРАУАФ НАГА

Ацсуатцаарафы акрызтазкуа ахырхарта хадакәа иреи-уоп ацсуа бызшәа атцаара. Убри аганахьала имацым хацсуа царауаа рлагала, рцабаа. Зегьы хәта-хәтала иша-шаны итырцаауеит абызшәа афонетика, аморфология, асинтаксис, алексика ухәа абызшәадырратә тцаарадырра ахәтакәа.

Иахьатәи аамтазы ацсуа бызшәа алексика, хәтала иугозар, азанааттә лексика мехаки тбаала зҕазтәылхны, насгьы тцаарадыррала инартцауланы итызтаауа атцарауаа дыруазәкуп афилологиятә наукакәа рдоктор, апрофессор, Ацснйтәи ахәынтқарратә университет афилологиятә факультет еиҳабыс иамоу Отар Платон-ица Зизариа. Сынтәа иара ихыцит 60 шықәса. Ацсуа изы ари қәра дуум, аха иагьмачзам ари арыцхә итазо аамта.

О. Зизариа диит 1953 шықәса, ноиабр 1, Гәдоутә араион, ажәытәан Ацсуа хәынтқарра ахтыңрас иказ, атоурых ду змоу ақыта цшза Лыхны.

Н. Лакоба ихьз зху Гәдоутәи 1-тәи абжьаратә школ даналга ашьтахь атцара итцон А. Горки ихьз зху Ақәатәи ахәынтқарратә арцафратә институт ақны. Уи ашьтахь, 1979 шықәсанза аус иуан ишкол гәакьа ақны, Гәдоутә, ацсуа бызшәеи алитературеи ыртафыс.

1979 шықәсазы апедагогикатә тцаарадырратә институт ацсуа кәшафы (иахьа Н. Азынцха лыхьз зху апедагогика аинститут) тцаарадырратә усзуфны дқалоит. Дагьталоит СССР атцаарадыррақәа Ракадемия иатәу абызшәадырра аинститут ақны аспирантура. Напхгафыс диман Асовет Еидгылеи Урыстәылеи еицырдыруа алингвист ду, акаде-

мик А. Шагиров. 1984 шықсазы кәфиарала ихьчоит адис-сертация «Амшынтә лексика аңсуа бызшәафь» атемала. Убри ашьтахь, хәышықәса аатцуаны, ари атема моногра-фиатә тцаамтаны иҕалоит. Уи афбатәи, ирееиу, акыргы ихартәау тыжымтахоит 2002 шықсазы, «Аңсуаи амшы-ни» хәа хьзыс иаманы. Аусумтафь раңхьазакәны атоу-рых-лингвистикатә знеишьала итцаауп аңсуа бызшәафь амшын иадхәалоу алексика, иагышьақәырғәғәоуп акыр шәышықәсақәа уажәаңхьагы аңсуаи амшын иреизыка-заашьа. Зызбахә хәмоу аусумта аңсуатцаарафь иан-накыло атың дазаатгыло аетнолог И. Аргәын иазгәеитөит, аңсуа бызшәафь амшынтә лексика инагзаны иахьытцаа-мыз аҕынтә, уаанза цоуку-цоуку акыртуа царауаа уи рхы иархәаны, аңсуаа шәышықәсақәак раңхьа ашьхәнтәи илбааз жәларуп хәа реазцәылхны агәаанагара шаладыр-цәоз, аха уи ус шакәым даҕазныкгы лабҕаба ишааңшыз, тцаарадыррала ишышьақәырғәғәахаз О. Зизариа итцаа-ратә усумта ашьтахь.

Асовет царауаф нага, алингвист-кавказтцаафь Г. Кли-мов «Кавказтәи абызшәадыррахь алагала» захьзу имоно-графияфь, О. Зизариа иусумта «Амшынтә лексика аңсуа бызшәафь» аҕны иарбоу агәаанагарақәа акыр хәсаб рзи-уеит, иажәақәа ихы иаирхәоит.

Ацарауаф О. Зизариа иусумтақәа ирылукаауеит иара убас «Аргыларатә лексика аңсуа бызшәафь» зыхьзу. Арака акыр аинтерес рытцоуп аңсуа бызшәа аҕынтәи ақартвел бызшәақәа рахь иаланагалаз ажәақәа, иара убасгы – хылтшьтрала ахатт бызшәеи, абырзен бызшәеи, асанс-крити шьата змоу аматериал. Ацарауаф ажәытә хытцхыр-тақәеи, археологиатә тцаамтақәеи, иара убас аинформант-цәа рҕынтә ианитаз аматериалқәеи рыла аңсуаи адыга жәларқәеи ажәытәза аахыс рынхартақәа типла изеицш-раз, формас ирымаз аликаауеит.

Ирытдаркуа маңым ацарауаф О. Зизариа егьырт итцаа-ратә усумтақәагы, иаххәап, «Нхыт-Кавказтәи абызшәақәа рахь иаланагалаз индоариитәи алексика апроблема иаз-кны» (академик А. Шагирови иареи еицырфыз), «Аңсуа бызшәа аҕынтә ақартвел бызшәақәа рахь иаланагалаз ажәақәак» ухәа убас егьыртгы. Иалкааны азбахә хәатәуп

«Аңсуа-адыга бызшәақәа рҕы азанааттә лексика аҕоу-рых-етимологиатә анализ» хәа хъзыс измоу амонография. Уи шыатас иаиуит аҕарауаф 2006 шықәсазы Москва, Урыс-тәыла Афедерация атҕараадыррақәа Ракадемия абыз-шәадырра аинститут аҕны иихьчаз адоктортә диссертация. Аусумтәҕы ирзаатҕылоуп аңсуа-адыга бызшәақәа рҕы азанааттә лексика апроbleмақәа. Раңхьазакәны алингви-стикатәи аетимологиатәи анализ рызууп аңсуа бызшәаҕы иҕоу амшынтә, аргыларатә, азиндырратә ухәа алексе-мақәа, ирзаатҕылоуп урт рлексика-семантикатә зҕараақәа, иазгәаҕоуп азанааттә лексика аструктура-морфологиатә типқәа. Иаидкыланы иугозар, аусумтәҕы еидкылоуп 1500 инареиҳаны алексикатә акқәа. Аҕарауаф ихы иаирхәеит атҕараадырратә хыҕхырҕақәа реиңш, аҕоурыхтәи, ает-нографиатәи, иара убас асахьаркыратәи алингвисттәи литература, афольклортә материалқәа, хаҕала автор Аңс-ни, Кабарда-Балкариеи, Карачы-Черкәсиеи ухәа рҕны иҕаитахьаз аңтамҕақәа.

Зызбахә ҳамоу амонография даара аҕак ду амоуп кав-казтҕарааҕы. Уи ус шақәу шыақәдыргәҕаит аңсуа ҕарауаа реиңш, ахәаанырҕәтәи аҕарауааҕы. Урт иреиуоуп аҕара-уаа, академикцәа М. Алексеев, М. Кумахов, Ш. Арҕаа, З. Га-буниа, Р. Темирова ухәа еҕыртҕы.

1984 шықәса раахыс О. Зизариа иусуреи иңсҕазаареи иузақәымтхо иадхәалоуп Аңснытәи ахәынҕқарратә уни-верситет. Раңхьа аус иуан рҕаҕы еиҳабык иаҳасаб ала, нас доцентс, 1998 шықәса инаркны 2000 шықәсанза аңсуа бызшәа акафедра напхгара азиуан, 2000 шықәса инаркны иахьа уажәраанза ауниверситет афилологиатә факультет деканс дыҕоуп. Ҫазара ҳаракыла астудентцәа рҕы алек-циақәа дрыңхьаит. Атҕараадырреи аҕара-аазаратә уси за-манала еилеигзоит. Авторк иаҳасаб ала дрылахәуп арҕа-гатә шәыҕәқәеи арҕагатә цыхыраагзақәеи реиқәыршәара, ртыжьра. Урт иреиуоуп, иаххәап, «Актәи акласс аҕы аңсуа бызшәа арҕаразы арҕагатә цыхыраагза» (1980), «Аңсуа бызшәа. Аиуристтә факультет астудентцәа рзы ацыхыраа-гза» (2003), «Аурыс-аңсуа терминологиатә жәар» (2000), «Аңсуа бызшәа. Аекономикатә факультет астудентцәа рзы ацыхыраагза» (2006), «Азеиңш бызшәадырразы апракти-кум» (2011) ухәа еҕыртҕы.

О. Зизариа дрылахәуп еиуеипшым атцарадырратә конференциякәа, афорумкәа, аеспубликафәи еипш, ахәаа-нырцәгы. Аамта-аамтала аредакция рзиуеит, арецензиякәа рзиуеит атцарауаа-алингвистцәа русумтакәа. Абжьаратә школкәа рфәи артцара-аазаратә ус дазфәлымхауп, еснагь ажәахәкәа рыла дыкәгылоит аметодикатә конференциякәа раан. Инапхгарала есышыкәса астудентцәа адиалектологиязы апрактика мѡапыргоит. Чыдала ихатәгы еизигахьоу аматериалкәа мацзам.

Атцарауаѡ дызнысхьоу амѡафәи илшаз-илимшаз еихшьяало, апхьакатәи игәтаккәеи игәазыхәаракәеи дырзаатгыло, хәиѣцәажәараан иазгәеит, иахьагы аапсарак камтакәа аусура дшафәу, игәи иштоу азанааттә лексика ажәар атыжьра, аус шрыдиуло иара убас еиуеипшым атемакәа. Игәи итоуп Ацснитәи ахәынтқарратә университет афилологиятә факультет ашьақәгылареи, атоурыхи, аѣиареи ирызкны ашәкәи атыжьра, иара убас – аижәлантәкәа Зизариаа рхылтшытреи, рабшытракәеи, ртоурыхи ирызкны.

Атыхәтәаны иазгәастарц стахуп даеакгы. Отар Платон-ица Зизариа ауафәи дизааигәоуп, атцарауаа рыбжьара ихьз бзианы ирдыруеит, иколлегацәа рфәи пату икәуп, астудентцәа рганахь акәзар, афилологиятә факультет напхгафәи дшыкоугы, уи цьара акала ипырхагам, аѣар даара дырзааигәоуп. Ибзианы идыруеит урт ирыгу-ирыбзоу, еиликаауеит рыгәтыхақәа, даргыи пату икәырцоит, бзиа дырбоит.

Харт, аѣар, атцарауаѡ нага, аазаѡ, арцафәи Отар Платон-ица Зизариа иаазамтацәа гәик-цсык ала идахныхәалоит иира мшы, ииубилеи. Изеиґахшьоит агәабзиара, инапы злаку аусқәа рфәи ақәѣиаракәеи аманшәалареи, иара убас ажәытәтәи апсуа ишықәсынтыра ду!

ААҘСАРА ЗҚӘЫМ АТЦАРАУАҘ

Ноиабр 16, 2007 шықәсазы Урыстәылатәи Афедрация Ацареи атцаарадырреи рминистрра Иреихәзоу аттестациатә комиссиа азбарала, афилологиатә тцаарадыррақәа рдоктор хәа ахыз лыхтдоуп Ацсны атцаарадыррақәа ракадемия Д. И. Гәлиа ихыз зху Ацсуатцааратә институт абызшәа ақәша аихабы, Ацсуа хәынтқарратә университет адоцент Лили Риза-ипҗа Хәгба.

Лили Риза-ипҗа Хәгба диит маи 27, 1952 шықәсазы Гәдоутә араион Ацандара ақытан артцәцәа ртаацәарафы. 1969 шықәсазы лқыта гәакьафы қәғиарала ашкол даналга ашьтахь дталоит А. М. Горки ихыз зху Ақәатәи ахәынтқарратә артцәфратә институт ацсуа-анемец кәша. 1972 шықәсазы, ацара бзиазаны иахьылтцоз азы диаргоит Қарттәи ахәынтқарратә университет ашкә. 1976 шықәсазы лцара хлыркәшоит «кавказтәи абызшәақәа» рзанаат ала, иагыланаршьоит аквалификация афилолог-кавказиолог, аурыс бызшәеи алитературеи ырцәфы.

1976–1977-тәи ацарашықәс азы Л. Р. Хәгба аус луан Н. А. Лакоба ихыз зху Гәдоутәи актәи абжьаратә школ афы аурыс бызшәеи алитературеи ырцәфыс.

1977 шықәсазы, ииуль инаркны ноиабрнза Д. И. Гәлиа ихыз зху абызшәеи, алитературеи, атоурыхи ринститут абызшәа ақәшафы лаборантс дықан. Иара убри ашықәсазы Қырттәылатәи ССР Атцаарадыррақәа ракадемия иатәу «Абызшәадырра аинститут» афы аспирантура дталоит. Тцаарадырратә напхгафыс длыман алингвист ду, академик К. В. Ломтәтизе. Уақәгы қәғиарала лцара хыркәшаны, 1981 шықәсазы аусура далагоит Ацсуатцааратә институт афы, рапхьа абызшәа ақәша атцаарадырратә усзуфы еитцбыс, нас алексикология ақәша атцаарадырратә усзуфы еихабыс. 1999 шықәса инаркны иахьауажәраанзагы абызшәа ақәша еихабыс аус луеит.

1988 шықәсазы Л. Р. Хәгба «Кореллиативные конструкции с обстоятельственными элементами при глаголах абхазского и абазинского языков» атемала илыхьчеит акандидаттә диссертация. Ашьтахь, 1989 шықәсазы уи аусумтә

хазы монографианы итыжын. Иазгәтәтәуп ацарауаа рыѡнуцка уи даара ахә ҳаракны ишшәз.

2003–2006 шықәсқәа рзы Л. Р. Ҳағба Х. М. Бербеков ихъз зху Кабарда-Балкариатәи ахәынтқарратә университет ағы адокторантура дахысуан. Уақа уи тцаарадырратә консультантс длыман афилологиатә тцаарадыррақәа рдоктор, Кабарда-Балкариатәи ахәынтқарратә университет апрофессор, академик З. М. Габуниа. Иагылыхьчоит адоктортә диссертация «Базовые лингвокультурные концепты в абхазском и абазинском языках» (аидиоматика аматериал ала) декабр 21, 2006 шықәсазы. Иагытыжын уи хаз шәкәны «Фрагменты концептосферы абхазского и абазинского языков» ҳәа хъзыс иаманы. Уақа ацарауаа дырзаатғылоит аконцептқәа: ацсуара, ажәлар, ацсадғыл, ахшыѡ, агәы, ацсы, ахатцара, алахьынтца, анасып, агәырғыа-ра, амц, ацabyрг ухәа уб. итц.

Л. Р. Ҳағба лдоктортә диссертацияла ацсуа бызшәадыррағы ишәталыркит ацыхәтәантәи жәба-жәохә шықәса раахыс актуалра злоу, мечахы тбаала аҗиарамѡа иқәу аетнолингвистика – алингвокультурология ҳәа изышьтоу ахырхарта. Уи итнцтаауеит амилат рменталитет, рхәыцшыа, рхымѡағашыа, рхатәы бызшәа ишаныпшуа атәы.

Хыхъ зызбахә ҳәоу аусумтқәа рнаѡсгы, ацарауаа Л. Р. Ҳағба ацсуа-адыга бызшәақәа рлексикатә еила-заареи рграмматикатә структуреи ирызкны 60 инарзынапшуа астатиақәа лкыпхьхьеит. Ашәкәқәа «Ацсуа ѡышәаңқарақәа», «Аурыс-ацсуа терминологиатә жәар» ухәа авторцәа дыруазәкуп. Ацсуа-адыга бызшәадырра еиуеиңшым актуалтә проблемақәа ирызкны ажәахәқәа қалтцахьеит атцаарадырра-практикатә конференцияқәа 20 рғы.

2003 шықәсазы, Ацсны Ахьыңшымра жәашықәса ахыцра аламталаз, Ацсны Ахәынтқарра раңхьазатәи Ахада В. Г. Арзынба ифонд ацхыраарала адунеи абейт ацарауаа Л. Р. Ҳағба Ацсны итаҳаз Нхытц-Кавказнтәи хатәгәаңхарала иааны еибашьуаз ирзылкыз аочеркқәа еидызыло ашәкәы. Уи азыргара мѡаңган Акәеи Нальчики ақалақьқәа рғы.

1992–1993 шықасқәа рзтәи Аңыынцътәылатә еибашь-раан ацарауаф лнапы злакыз, илыллыршаз маңзам. Аус луан усқан Гәдоутә ақалақь ағы еиғкааз Ашьхарыуатә жәларқәа рконфедерация аоперативтә штаб апресс-центр ағы.

Лытцаарадырра иначыданы, Л. Р. Хагба 1986 раахыс Аңснытәи ахәынтқарратә университет аңсуа бызшәеи журналистикеи ркафедрақәа рғы қәғиарала аус луеит. Ичыдоу амаңарқәа «Иахьатәи аңсуа бызшәа», «Аңсуа бызшәа аорфографияи апунктуацияи», «Астилистикеи али-тературатә редакцияқатареи» ирызкны алекцияқәа ркурс мөаңылгоит. Ирацәафуп уи лнапхгарала акурстәи ади-пломтәи усумтақәа зыфхьоу астудентцәа. Иара убас уи аус рыдылулоит аспирантцәа қәыпшцәағы. Лнапы рылакуп аңсуа-адыга бызшәадырра еиуеипшым азцаарақәа.

Имаңым ааңсара зымдырзо ацарауаф Л. Р. Хагба лусумтақәеи илымоу азнеишьа чыдеи ирыхцәажәахьоу, рыхәгы харакны изшьахьоу еицырдыруа ацарауаа дүкәа. Урт иреиуоуп: К. В. Ломтәтизе, Хә. С. Бҕажәба, Т. П. Шьякрый, Ш. К. Арстаа, Л. П. Чкадуа, З. М. Габуниа, М. Н. Хачемизова, С. У. Пазов, А. Н. Абрегов, М. Е. Алексеев, З. Х. Бижева, С. Х. Ионова, Дж. Н. Коков, Л. Х. Саманба ухәа уб. итц.

Иғырпшыгоуп ацарауаф Л. Р. Хагба лтаацәарагы. Уи лыпшәма – Анатоли Цьота-ица Хьеция Аңсны еицырдыруа лингвиступ. Урт рычкәын Абзагә иакәзар, Аңсны атцаарадыррақәа ракадемия иатәу Ақытанхамфатә институт ағы аус иуеит. Урыстәылатәи ақытанхамфатә академия Шәачатәи афилиал даспирантуп. Рызғаб Наала Аңснытәи хәынтқарратә университет афилологиятә факультет аңсуа-аңглыз кәшағы қәғиарала ацара лцоит.

Илзеиғьахшыап, нас, Лили Риза-ипҕа агәамчи, агәабзия-реи, атцаарадырратә гәахәара бзиен. Хазғало Ашықәс ғыц ишәзаанагааит шәара шәыпстазаарағы шәхы инадышәкыло даеа насып ғыцқәак.

ЗАЖӘЕИ ЗУСИ ЕИЦНАЗГО

*(КГБ аподполковник җхьатәә Серге́и Чаквета́зе
80 шықәса ихыџра иазкны)*

«Аиҳабы дызмам анцәаггы димам», – рхәоит аҗсуа жәлар. Ааи, җабыргыҗәҗьаны, шаҗа ииашаны ихәоузеи зқышықәсала иҗышәоу арт ажәақәа!

Аиҳабы дызмам милаҗ ыҗазам адунеи аҗы, аха аҗсуаа рҗы акәзар, аиҳабы дхазуп, иҗыдоу даҗеа җазшыак имоуп. Аиҳабы – җазшаз анцәа ду дидкыланы ихыз рхәозар, уи ихыз җшыоуп. Ауаажәларраҗы җаҗыр ду икәуп, иажәа мҗақәҗа-гоуп, иаазагоуп. Аиҳабацәа роуп аҗар аҗышәа ду рызназго, абиҗарақәа еимаздо.

Адунеи икәу ауаа зеггы милаҗлеи, җшра-сахьалеи, җазшыалеи ухәа ишеиҗшым еиҗш, еиуеиҗшым дасу рыҗста-зааратә мҗақәаггы. Иҗоуп аиҳабацәа рахьтә җьоукы, рықәра атәи мацара умхәозар, уеизггы-уеизггы җыдала рыбзырзы злоухәаша аҗоурыхқәа, ахҗысқәа ухәа рыла ибеиам. Аха иҗоуп даҗеаҗьоукы, иины ианыҗеидас инаркны, зыҗстазаара зеггы зыуаажәлар, зыҗсадггыл рыматц аура иазку, ааҗсарак ззымдыруа аиҳабацәа, зҗоурыхи зыҗстазааратә мҗеи ганрацәала еиларсу, хҗысла ибеиоу. Убарт рхыҗхьазараҗы дыҗоуп уажәы зызбахә сымоу Гәдоуҗа араион абыргцәа Рхеилак аиҳабы, 1941–1945 шш. рзтәи Аҗынҗьтәылатә еибашьра Дузза Аҗснытәи аветеранцәа Реидгыла аиҳабы ихаҗыҗуаф, ашәҗәыҗфы, ажурналист, агазет «Аҗсны» акор-респондент Серге́и Уасил-иҗа Чаквета́зе. Мышқәак раҗхьа иара 80 шықәса ихыҗит.

80 шықәса – аҗсуа ишықәснҗыра иаҗурҗшуазар, зынзаггы икәра дуум, аха иагьмачзам. Уи иҗазоит аамҗа рацәа, агәырҗьареи агәырҗеи зцу, ақәҗиарақәеи ауа-дафракәеи рыла иҗәу, җоурыхла ибеиоу аҗстазаара ду. Насыҗ имоуп зыҗстазааратә мҗаҗы зыжәлар гәакьа рыб-зиабара иаҗсахаз, анцәа иҗаҗхьа гәнаҗа змазамкәа, зыламыс цқьаза иаазго. Арт ажәақәа изукур җалоит зызбахә җамоу аиубилиар.

Серге́и Чаквета́зе диит 1936 шықәса, ианвар 1 азы, Уасил Чаквета́зеи Евгения Мықәпҗаи рҗаацәараҗы.

1955 шықәсазы Отҳаратәи абжьаратә школ даналга ашытахь дталоит Ақәатәи ахәынтқарратә арцафратә институт афилологитә факультет, дагьалгоит 1960 шықәсазы. Анафс ддәықәырцоит Цандрыпшьтәи ашкол-интернат ахь (ускан Гантиади хәа иашьтан) аңсуа бызшәеи алитературеи аурыс бызшәеи алитературеи ыртцафьыс. Уақа аус шиуаз, дук хара имгакәа арраматцзурахьы иңхьоит. Арраматцзура ихигон Урал иказ Асовет Еидгыла архәтақәа руак афьы. ПВО акорпус афьы акомсомолтә усура аганахьала аполиткәша инструкторс дықан.

Ақсадгьыл ду ағаңхьа иуалңшьа нагзаны даныхынхә ашытахь изанаат деитазыхынхәуеит, аусурагьы далагоит Калдахәаратәи ашкол-интернат афьы. Аха уақагьы рацәак даанымхеит, диаргоит Аңснытәи АССР Аөнүдқатәи аусқәа рминистрра асистемахь, ОБХСС хәа изышътәз ақәшахьы анапынтә чыда змоу аоперативтә усзуфьыс. Арақа уи хәышықәсатәи лцшәабзиала иусура аңгәарта, диаргоит – ахәынтқарратә шәартадара акомитет (КГБ) асистемахь. Излархәо ала, ускантәи аамтәзы Аөнүдқатәи аусқәа рминистрра асистема аңкытәи КГБ асистемахь аиасра даара иуадафьын. Аха ари ичыдаз хтысны икалеит. Анафс изыхәтаз азықатарагьы иоуртә алшара иртеит.

Иазгәатәтәуп ихафьсыз ашәышықәса 60–70-тәи ашықәсқәа раан Аңсны атагылазашьа шымариамыз. Аңсуа жәлар имоапыргоз амилаң-хақәиттәратә қәпара ахәәчәра реазыршәон Қырттәыла анапхгара. Аха убасқангьы, ичыдоу аматцурафьы дшықазгьы, ифьызцәеи иареи иқартқоз аңхыраара маңмызт, аха уи мазан. Абар уи иазкны ииоуаз Аңсны акоммунисттә партия Гәдоутатәи араиком 1-тәи амазаныкәгаф И. Шамба: «Многим из нас, участникам национально-освободительного движения в Абхазии 70–80 годов, хорошо известно, какую порой невидимую, но ценную поддержку оказывали Гудаутские чекисты. В результате никто из нас не был подвергнут наказанию...» (Агазет «Правда Абхазии», № 8, 2005 ш.). Абри атәы усшакәу даеазныкгьы иршахәтәуеит ускантәи аамтәзы Гәдоутатәи араиком 1-тәи мазаныкәгафьыс иказ Константин Озган ажурналист Екатерина Бебиаңқәа лышәқәқәа руак афьы.

1980 шықсазы ағышәа бзиа змоу чекистк иаҳасаба-ла, Сергей Чакветазе диаргоит Ткәарчалка, КГБ Ткәарчал-тәи ақалақытә кәша аиҳабыс. Инапынцәкәа рнафсангы имфагигон ауаажәларратә усура, апартия ақалақытә ко-митет абиуро лахәылас дықан, Ақалақытә совет адепутатс дықан.

Ткәарчалтәи иматтура ашытахь напхгара айтон Гәдоу-та араион ағы Асовет Еидгыла Акоммунисттә партия анапхгафцәа ршәартадара аиҟекааразы аматцзура, урт ахәынтқарратә дачакәа – Мысра, Афон ҟыц, азия Ритца рыкәзаараан.

Абасала, Ахәынтқарратә шәартадара акомитет асисте-мағы иматтура иахәтаз аҟәара нагзаны, Сергей Чакветазе пхьатәара дцоит 1988 шықсазы. Иматтура аанижыит апод-полковник ичин иманы. Уи ашытахьгы акыр атакпхыкәра зыцз аматцуракәа рғы аус иуан.

Акыршықәса антцы ашытахь, тәанчара дышцахьазгы, 2001 шықсазы Сергей Чакветазе дәғазныкгы ддырхынхә-уеит ахәынтқарратә шәартадара аматцзура ашкә – Аңсны ахәынтқарратә шәартадара аматцзура Гәдоутатәи араионтә кәша еиҳабыс дкарцоит. Аракагы уи шықәсырацәалатәи ипшыәа аҟар ирымеидон. Ускан Аңсны Ахада иалхракәа ирыдхәаланы ишыақәгылаз атагылазаашәа удаф ара-ион ағы цәгыарак ахылымҟеаарц азы имачымкәа аҟабаа ибеит. Ашынтә раан пхьатәара дцоит 2005 шықсазы.

Ирацәоуп уи ашытахь, иахьауажәраанзагы Сергей Уа-сил-ица иныкәигахьоу аматцуракәа. Урткәа зеггы арака рейкәыпхьазара залшом.

Аңсны ахәынтқарратә шәартадара аматцзура ага-нахьала итыжыыз аусқала, Сергей Чакветазе ианашьоуп хаталатәи абцар. Насгы уи ашәартадара асистемағы иматтура иалагзаны ианашьоуп 12 инареиханы аиҳабы-ратә хамтақәа, иара убасгы Асовет Еидгылеи, Қырттәы-латәи ССР-и, Аңснытәи АССР-и ахәынтқарратә шәарта-даратә Комитет ахамтақәа; Асовет Еидгыла Аонудкатәи аусқәа рминистрра, ВЛКСМ Ацентртә Комитет, Урыстәы-латәи Афедерация Акоммунисттә партия Ацентртә Комитет ахамтақәа. «Шықәсырацәалатәи лтшәабзиала азинхьча-

ратә усбартақәа рҕы иусуреи Аҥсны ауаажаларра-политикатә ҥстазаара активла иеахыалаирхәуеи рзы» ианашьоуп «Ахьз-Апша» аорден III аҕазара.

Аҥсны иҕоу Урыстәылатәи Аҕфедерация Аҥхаражәхәарта анашьтымтала, Аҥынҕтәылатә еибашьра Дуззаҕы игаз Аиааира 65 шықәса ахытҕра аныхәа аиҕкаареи амҕаҕареи рҕы илагалазы Урыстәылатәи Аҕфедерация Апрезидент иусҥкала ианашьоуп аиубилеитә медал.

Сергеи Чакветазе итижхьейт акымкәа-мбамкәа ашәкәкәа. Авторс дрымоуп адокументал-сахьаркыратә повесткәа «Кадыр, Басиат, Сталини егьырти», «Хабарда ибжыаыз ипароль», аҕоурыхтә роман «Аҥгьахәаразы аорден». Урт зегьы шыатас ирымоуп автор хаҭала иҕиҭааз КГБ архивтә материалкәа.

Аҥсны ашәкәымҕәеи ажурналистҕеи Реидгылақәа ирылоу ашәкәымҕы, ажурналист, апублицист, аподполковник ҥхьатәа Сергеи Чакветазе икалам иҕыҕхьейт хыҕхьазара раҕәала аочерккәа, астатиақәа, ажәабжыкәа, апиесақәа, афельетонкәа. Автор ишымтақәа акыпхь рбахьейт агазеткәа «Бзыҕ», «Аҥсны Ҡаҕшь», «Аҥсны», «Республика Абхазия», «Еҕәаҕьаа», «Иаку Аҥсны», «Правда Абхазии», ажурнал «Алашара» ухәа убас иҕегьы.

Сергеи Чакветазе истатиақәеи иочерккәеи раҕьырак рызкуп Аҥынҕтәылатә еибашьра Дузза аветеранҕәа, аибашьратә хтысқәа, иара дахьынхо Гәдоутә араион ауаажаларра-политикатә ҥстазаара ухәа. Иара ибзоураны, азәырмьы, зыхьз хәамыз, акыпхь ахь ицәыррымгацыз афырхаҕәа рыхьзқәа хирдырит. Истатиақәа ракәзар, еснагь атуалра рыҕоуп, ауаажаларратә резонанс рымоуп. Урт зегьы ртәы араҕа алаҕәажәара залшом. Аха иаазгарҕ ҕахуп ҕырҕштәык.

Дарбану ихьз змахаҕ, иззымдыруа Асовет Еидгыла Афырхатца Владимир Харазиа! Гәдоутә араион Ҧьырхәа ақыҭа ииз, иаазаз, Аҥынҕтәылатә еибашьраан афырхатцара гәгәа аарҕшны Аҥсадгьыл ихы ақәйҕейт. Зегьы ирдыруан уи Асовет Еидгыла Афырхатца хәа ахьз шихҭаз, уимоу, Ҧьырхәа ақытан игылоу аемориалтә комплекс акны иқәыргылоу Владимир Харазиа ибиуст акны Афырхатца игәышҕы

икыдуп Ахьтәы Етәа. Аха рыцхарас иҕалаз, уртқәа ртәы зхәо адокумент, насгы Афырхатца Ихьтәы Етәа иуацәа итынхатәа азәгы ила иамбацызт, цъара иҕоуп хәагы аинформация азәгы имамызт. Абри аҕоурых акыршықәса гәытқхас иман Сергей Чакветазе, иагызбеит уи аҕоурых җитцаарц.

2010 шықәса, сентиабр 20 рзы итытцыз агазет «Аҗсны» адаҕьақәа рҕы Сергей Чакветазе икыпхьит «Избада, иабаҕоу Афырхатца Ихьтәы Етәа» захьзу астатиа. Уи ашьтахь, дук хара имгакәа, еиҕаганы урысшәалагы икыпхьуеит агазет «Республика Абхазия» аҕы. Анаҕс аибашьреи аҕеи рветеранцәа Аҗснытәи Рхеилак усҕантәи ахантәаҕы Александр Ғариеи иареи агазетқәа аашьтыхны Аҗсны иҕоу Урыстәыла Ацхаражәхәаҕ Семиион Григориев ишҕа иҗоит. Ацхаражәхәаҕы изызнеиз аус цъеишьоит, дагьахатцгылоит. Иаарласынгы ажәабжь Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент Иусбарта аҕынза иназоит.

Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент Владимир Путин инапынтала, Владимир Ғаразиа ихамтақәа – Ахьтәы Етәеи Ленин иордени Аҗсныҕа иааигеит Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент Иусбарта аихабы Владимир Чернов 2013 шықәса, ииун мзасы, Урыстәылеи Аҗсни Аҗбатәи ргуманитартә форум анымҕаҕысуаз. Уи ашьтахь Цьырхәа ақытахь инаган ахамтақәа. Уи иалахәын Аҗсны анапхгареи, Урыстәыла Ацхаражәхәаҕи, Афырхатца хьызла-цшала дахьтахаз Харковтәи араион Весиолое ақыта ахада Алексеи Сладченкои.

Закәанла Асовет Еидгыла Афырхатца хәа иантаха ашьтахь ахьз зхьртцоз итаацәа рнапаҕы ирыртон уи зыршахатүаз ашәҕеи, Ахьтәы Етәеи, Ленин Иордени. Аха араҕа атаацәа рақәыршахатрала, избан Владимир Ғаразиа ихамтақәа Аҗсны ахәынтқарратә музеи иартарц. Ус иагыҕкартцеит.

Араҕа ҕ-ажәак еихысхәаалошәа иҕалеит. Аха абарт зегы зхысхәааз, сзыхцәажәо Сергей Уасил-ица Чакветазе иоуп. Уи икалам цхафыр иабзоураны Афырхатца ихамтақәа Аҗсныҕа ихынхәит.

Иахьа Сергей Чакветазе 80 шықәса ихьтцит, аха ааҗсарак цъара акала ихы-иҕы ианубаалом, иус дшаҕыц даҕуп. Имоу аҕышәа ду аҕар ирымеидоит, иахзымдыруа аҕоу-

рыхтә хәҗсахыақәеи атоурыхтә фактқәеи цәыригоит. Хара, аҗар, насың хаманы ххы ҳаңхызоит ас еиңш иҗоу аиҳабы иааигәара ҳахыиҗоу, уи ҳиҗәәжәартә, иажәа кәышқәа ҳарзызыршыртә алшара ахьхамоу.

Хатыр зқәу Сергеи Уасил-иңа! Гәык-ңсык ала ишәы-дысныхәалоит шәиубилеи. Ишәзеиғьасшыит агәабзиара, атынчра, аңсуа ишықәсынцыра ду!

Агазет «Аңсны», 2016 ш., № 1

АҖАЗЕИ УИ ИУСИ

Дарбану изгәаламшәо, иаххысыз ашәышықәса 80-тәи ашықәсқәа рынцәамтәзы, Аңсуа телехәаңшра аефир аҗы, раңхыазакәны аңсышәала ицәыртцыз амультифильм «Аймак» атәы. Аңсуа амультифильм атоурых аҗы ари раңхыазатәи цәыртцран, раңхыазатәи шыаҗан, ишырхәо еиңш, раңхыазатәи жәтцысын. Ахәаңшцәа хәыцқәа рзы акәзар – гәыргәара дуун.

Аңсуа мультифильм ацәыртцра атоурых ҳаналацәажәо, зегь раңхыазакәны ххәҗы дааиуеит аңсуа сахьаҗыхы кәза, аҗыханцәа Гарри Дочиа. Сынтәа уи ихытцит 50 шықәса.

Гарри Дочиа диит 1963 шықәса, декабр 10 рзы, Очамчыра араион Гәың ақытан. Абжьаратә цара даналга ашыҗахь, 1978 шықәсазы дталоит Аҗәатәи асахьаҗыхратә цараиуртә, дагьалгоит 1982 шықәсазы. Анаҗс, 1982 шықәса инаркны 1989 шықәсанза атцара итцон Қарттәи ахәынтқарратә асахьаҗыхратә Академияҗы.

Гарри Дочиа, сахьаҗыхык иахасабала, ибзианы дырдыруеит атәылаҗы еиңш, ахәаанырцәггы. Аңсны асахьаҗыхыцәа Реидгыла далоуп. Дравторуп Аңсны Атцара аминистрра иҗнажыа ашәкәкәа злеикәыршәоу асахьақәа, аиллиустрацияқәа, иара убасггы хазы иҗоу авторцәа жәпашык рышәкәкәа рцәақәа злашычоу асахьақәа. Уи ахырхартала имачымкәанггы аҗабаа ибахьеит.

Зиубилеи аламталазы ҳара ҳазтәаз аҗаза, асахьаҗыхы Гарри Дочиа, ҳара хнеимтәзы, иқыцә кны зхыркәшара дахьымзацыз сахьак аус адиулон: еилиңхаауа иуҗаң-

хон асахъа шыақэзыргылоз, уи цсыс иахаз ашэыгақэа, урт ирытдан цхаррак, ацстазаара агъама... иубартан алашареи алашыцареи «рейбарххарақэа», цыхэаццара змам урт реинымшэара, аха алашыцара ааста ацыжэара агон алашара. Асахъа иатцубауан агэыштыхра, ацстазаара ахаара, уатцэтэи уи ацеипш лаша.

Аказа иус иеаакэитхан, хаицэажэара ахы хкит.

– Иарбан жанру асахъацыхрафы еиха ишэыкэфеио, бзиа ижэбо? – афынахархеит рацхъатэи хазцаара.

– Сара среалиступ, убри акнытэ ареализм жанр ала аус зует. Ашэа азысхэоит хтэыла цшза ацсабара, – ихэеит асахъацыхы.

Анафс, мацк иашыакэгылаз афымтра ашытахъ, иахтаххеит рацхъазатэи ацсуа мультфильм атыхра шыкалаз дахза-лацаажарц.

– 1986 шықэсазы акэын, – дналагеит Гарри Дочиа, – ацсуа мультфильм атыхразы еиёкааз астудиа напхгара азылуан Рита Цациацха. Иахтахын азиа Ритца иазкны рацхъазатэи амультфильм таххырц. Ари аус садыцхалан мультиплика-тор хадак иахасабала. Аха Ритца иазкыз атыхра мацк ауа-дафракэа хазцэырнагеит азы ихазбеит ацсуа фольклор акнытэи «Қааблыхэи афстааи» ирызку асиужет ала «Аимак» захъызыз амультфильм атыхра. Ари аус афы ихацхрауан Асида Багателиацха, Жанна Маланиа-цха, Зема Тапагэу-ацха, нас даеа Цэыцпцхак. Акыр аца адахбалазаргы, ицэгьамкэан итаххит. Уи хронометражла иугозар, 10 минутк ицон. Ацсуа телехэацшра аефир алагы идырбан 1988 шықэсазы. Анафс итаххит даеа х-мультфильмк: «Ламыс змам адэыгба», «Ахэаахэтыфцаа», «Абгахэыци арбагы». Урт зегы ара еикэхаршэеит, аха нас СССР амультфильмқэа Реидгыла ацхыраарала, Москва ауп иахытхажьыз. Ацхыраара мацымкэаны ихартэит амультфильм аганахъала еи-цырдыруа аоператорцэа Кабул Расулови Фиодор Хетруки.

1990 шықэсазы, хэык – Асида Багателиацхаи, Зема Тапагэуацхаи, нас саргы Москвака хрыштыует, амультфильм азы ирейхазоу акурскэа рхысразы. Хгэы итан Ермаков ихъз зху Ташкенттэи акиностудиафы акъанцъатэ фильм атыхра. Аха, ишыжэдыруа еипш, Ацсны Афынцътэылатэ

еибашьра ианалага, хагәтакы хзынамызгагәышьеит, – иажәа хиркәшеит Гарри Дочиа.

Иазгәатәтәуп, Гарри Дочиа аибашьра анцоз аамтазы итыхыз аклипкәа җба сахьала ишеикәиршәаз.

Аңынңытәылатә еибашьра анеилга ашьтахь аҗаза еиҗах дазыхынхәуеит амультифильм. Аха уажәшьта ичыдоу техникала, акомпииутер ахархәарала. Итыхын еиҗах даҗәа җ-мультифильмк. Акы иахьзын «Мышә». Егы – аминакәа ауааңсыра рзы иаңдоу ашәартара иазкын, иагырзынархан ашколхәыңкәа. Гарри Дочиа излахаиҳәаз ала, имазеины иҗан «Хәык адагәаңкәа» захьзу даҗәа мультифильмкгы, аха абжьы ахаңара иахьымзеит.

Аңсуа сахьатыхы аҗаза Гарри Дочиа иахьагы ааңсара җамтакәа, ламысңкәала аңсуа җазареи акультуреи рымаң шиуң иуеит, ажурнал «Аҗазара» сахьатыхратә редакторс дыңоуп.

Изеиҗахьшап, нас, Гарри Дочиа арҗиаратә гәахәареи ақәҗиарақәеи.

Агазет «Аңсны», 2013 ш., № 97

АҖЕИҖШ ДУ ЗЫҖШУ

Аңсаңараҗы дарбанзаалак ауаы илихуеит иара ихатәи мҗа, ишьтихуеит еиҳа бзиа иибо азанаат: азәи иалихуеит арцаҗра, егы – аргылара, даҗәазәи дполитик-харц итаҳуп... Ажәакала, дасу ихатә ңсаңара здихәалаша инапала ичаңоит. Аха иңоуп азанааткәа, егы агәазыҳәара умазаргы, егы уерызңәылхны урышьталаргы, даара уеушәаргы, зышьтыхра улымшо. Иаххәап, уматематик-харц утаҳуп, аха аиңцареи, аигырхареи, ашьтыхреи уҳәа уцмааиуазар, угәтакы узынаңзом. Мамзаргы, иаххәап, успортсменхарц утаҳуп, аха цәала-жьыла, маха-шьахала угәғамзар, абаҗчыда уламзар иҗауңзои? Зыңза ихазуп арҗиареи аҗазареи ирыдхәалоу азанааткәа. Башаңа ирхәом аңсуа – зегы аңңәа иулеиңзоар ауп.

Уажәы зызбахә шәасхәарц истаху аоператә шәахәафы, Москва, Станиславский Немирович-Данченко рыхъз зху атеатр афы аус зуа Батал Сақания изы имариамызт ицста-заара зегъы здихәалаша азанаат алхра. Уи акыраамта дыпшаауан, иеңишәон.

Батал Сақания диит сентиабр 10, 1982 шықәсазы, Ақәа ақалақь афы. 1999 шықәсазы далгеит Ақәатәи 4-тәи абжьаратә школ. Убри ашықәс азы дагыталоит Ақснытәи ахәынтқарратә университет афилологиятә факультет ақсуа бызшәеи алитературеи рзанаат. Хышықәса аатцуаны еипш, диасуеит актиортә қазара ақәшахы, аха дызтаз изанаат аанижъом, ииаигоит латәарадатәи аформахь. Ауниверситет афы итцара хиркәшоит 2005 шықәсазы. Аамтала зны шықәсыки бжаки инарзынапшуа атцара итцон Москва, Гнесинаа рыхъз зху Урыстәылатәи амузыкатә академияфы, ахкытә академиятә шәахәара азанаат ала. Анафс дцоит Италияқа, Пезаро ақалақь афы иқоу амузыкатә академияхь. Уи далганы дхынхәуеит 2013 шықәсазы.

Дтаацәароуп, ыцъа ахацәарцар драбуп. Ицшәма – Лена Гәынцъиапқа, занаатла дфилологуп.

«Ашәахәара аганахь схы сырхоит хәа зынзагыи сгәы итамызт, – игәалаиршәоит Батал Сақания. – Саныхәыцзз инаркны хаирпланла ақырра сазхәыцуан, сқырқхарцгыи стәхын, аха уи ахәыцра схәыцра иацны иаха-иаха инаскьон. Итегыи иансызхә, ашәапылампыл ахәмарра салагеит, агәыбылра шьтыскааит, аха рацәак исыцааиуамызт. Аихабыратә классқәа рфы саннеи, исызбеит сактиорхарц, ашкол саналгалак актиортә қазара стәларц. Аха ашкол саналгаз ашықәс азы Ақснытәи ахәынтқарратә университет ақны актиортә қазарахь адкыларақәа ыкамызт. Убасқан ауниверситет актиортә қазара ақәша еихабыс иқаз, Ақсны жәлар рартист Софа Агәмаапқа исабжьалгеит аамта мырзқәа афилологиятә факультет ақсуа бызшәеи алитературеи рықәша стәларц, нас, алшара шаақалаз еипш, актиортә қазарахь сшиалго алагыи агәыцра сылтеит. Ус иагыиқасцеит. Хышықәса рнафс Ақснытәи ахәынтқарратә университет аректор идтцала актиортә қазарахь сиасит. Иара убриалагыи сыгәтакы сазнеит», – иазгәеитеит Батал хәиңцәажәараан.

«Рапхъаза асценахъ сахъцэыртцыз Ацснытэи ахэынтқарратэ университет аҕны ауп. Уи зыбзоуроу афилологиятэ факультет адекан ихатыпуаф Рита Ачба лоуп. Лара лыбзоурала, афакультет ахъзала еиҕыркаауаз алафхэацэеи аҕа-чаҕыцэеи ргэыц салалеит. Лассы-лассы асценахъ хцэыртцун. Аха ашэахэара ағанахъ аҕыбаф сылоуп хэаҕы схахыи ааиуамызт...

Аццараиурта ханалгоз атыхэтэантэи ашықас азы акеын. Ауниверситет актэ зал аҕны «Астудентцэа раадын» захъзыз аныхэа мѡапысуан. Убрака сѡыза Алиас Аѡзбеи сареи асценаҕы ашэа еицаххэеит. Изыкызгыи ауниверситет аазара аус азы апроректор Медеиа Чегьиа лакэын. Убрака иаацшит абжыи шымаз».

Баҕал Сақания ауниверситет даналга нахыс иаха-иаха ашэахэара дазѡлымхахеит, хықакыла иугозар, аоператэ шэахэара. Игэҕы иҕеикуеит ахэаанырцэка ацара дталарц. Аха уаанза ирацэаны аеазыкатцара атахын. Убри ағанахыала рапхыатэи рцаѡыс диоуит Ацсны зѡацсзтэыз артист Лиудмила Логэуа.

Август мза 2007 шықасазы Ацсны аѡар ргимн антарѡы ашьтахъ, Ацсуа телехэацшраҕы дикторс аусура идыргалоит. Ускан Баҕал игэи иҕаз зынза даеакын – ахэаанырцэка аццараиурта аталара иеазыкаитцон.

Абасала, Баҕал Ацсуа телехэацшраҕы аус иуит шықасык иназынацшуа. Ашьтахъ, 2008 шықасазы, алшара аныкала, Москва, Гнесинаа рыхъз зху Урыстэылатэи амузыкатэ академияхъ дцоит, даҕталоит ахкытэ академиятэ шэахэара азанаат. Шықасыки бжаки акара аатцуаны еицш, аматериалтэ тагылазаашыеи еҕырт еиуеицшым амзызкэеи ирыхкыаны ицара аанижьюеит. Дхынхэуеит Акаака. Аха рапхыатэи ирцаѡы абжыи ссир зхаз ачкэын игэи лыргэҕэон. «Ари аѡыза абжыи бзиа змоу ауаѡы ашэахэара дакэыцыр, икаижыыр, гэнахароуп», – абас иалхэон Лиудмила Логэуа. Ашьтахъ зынҕы Баҕал иақеикуеит Ломоносов ихъз зху Москватэи ахэынтқарратэ университет аказарақэа рфакультет ахъ дцарц. Уигыи аталара мариамызт, насҕыи аццаразы имацымкэа ацара атахын. Аха уи ағанахыала Ацснытэи ахэынтқарратэ университет аректор,

академик Алеко Гэрамира ацхыраара шиитоҕы иҳәахьан. Ус ишыҕаз, убри аамтазы Италиантәи делегациак Аҕсны иааны иҕан. Алеко Алыҕьса-иҕа урт драҕәажәан, алшара ҕалейт Баҕал Италиаҕа аҕарахьы иҕаразы.

«Аиашазы, уаанзаҕы Алеко Алыҕьса-иҕа акыр азҕлымҳара сзиуан, излаилшоз алаҕы ацхыраара сиҕон, аха даҕаакы еиҕшымхеит аҕыхәтәаны уи исзыҕаитҕаз. Ибзоуралоуп Италиаҕа сышҕаз, аҕара сышталазҕы, саҕшалгазҕы», – иазгәеитеит Баҕал.

Баҕал Сақания Пезаро аҕара аниҕтоз рҕафьс диман авокал аҕанахь еиҕырдыруаз арҕаф ду, иахьа зыҕстазаара иалтхьоу Марио Мелани.

Иазгәатәтәуп, ашәахәаф қәыпш дшықәгылахьоу еиуеиҕшым асценақәа рҕы. 2011 шықәсазы Италиа аидҕара 150 шықәса ахыҕра аныхәа ахәтыр азы Пезаро ақалақ ахадараҕы еиҕкааз аныхәа аан Баҕал қәҕиарала инаигзеит Италиа Ахәынҕқарра агимн. 2013 шықәсазы аҕар русқәеи аспорти рзы Ахәынҕқарратә еилакы имоаҕнагаз аибашьра иазку ашәақәа рконкурс аҕы далыркааит, иаҕьяианашьан актәи аҕыҕ. Инаигзаз ашәа иахьзын «Иҕсуан ахақәа шыабаны». Ажәақәа иҕит Владимир Занҕариа, амузыка – Анзор Маршьан, аранжировка – Ыамбул Жордания.

Иарбан хәынҕқарразаалак аҕны зегьы ирхадароуп акадрқәа рызтаара. Аха урт разыҕатара, раазара имариоу усым, иацуп ауадафракәа, иаҕахуп аамтаҕы маҕымкәа. Аҕсуаа ражәа иалоуп «азәы иаазара азәы даҕсоуп хәа». Иаҕьяиашоуп. Убарҕқәа рҕанахьала, иахьа Баҕал гәыблыла игәалаиршәоит ирҕафцәа, ацхыраара изтоз, иахьаҕы изто, иааигәара иҕоу ауаа:

«Еснаҕ исхәоит – сара иахьа маҕзақ акы сылтцит хәа схы иазысхәозар, изыбзоуроу, раҕхьаза иргыланы сҕаацәа роуп, нас сырҕафцәа, сеиҳабацәа. Ауниверситет аҕы аҕара анысҕоз анраҕы, абраҕы сзызуаз ауаа ыҕан, иахьаҕы иҕоуп. Урт иреиуоуп: аҕара анысҕоз деканс иҳамаз Оҕар Зизариа, уи ихәтыпуаф Рита Ачба, аҕарайурҕа аазара аус азы апроректор Медеиа Чегьиа, сырҕафцәа – Софа Агәмаапҕа, Диана Ыынҕьалпҕа ухәа. Иалкааны ихьз схәарц сҕахуп хуниверситет аректор Алеко Алыҕьса-иҕа

Гэарамиа», – ихэоит уи. Насгы иазгэеитеит, Италия атцара аницоз усқан Ақсны Ахадас иказ Александр Анқэаб ацхыраара шиитаз, иара убасгы ацхыраара инатеит афар русқеи аспорти рзы Ахэынтқарратэ еилакы, Шыазина Ақзпқа зхадарағы дыказ. Ашэахэаф урт зегы итабуп хэа реихэоит.

Батал иахьа Москва ақалақ ағы дшыкоугы, ихы-игэы итоу Ақсны ауп, иахьей-уахеи дзызхэыцуа иқсадгыл ахь дхынхэны изанаат ала аусура алагара ауп. Дгэыгуеит, агэрагы игоит, мышкызны Ақсынгы аоператэ театр аатып хэа. «Усқан, минуткы ара саангылом», – иазгэеитеит хэиғцаажэара ахыркэшамтазы. Убри аамтазы сара сзызхэыцуаз даеакын – иудыруазеи Батал ақхьақа адунеи зегы ағы еицырдыруа оператэ шэахэафны дқаларгы?

Изеиғбахшыап, нас, зақхьақа аңеипш ду ззыпшу амаэстро аманшэалареи ақэғиарақеи!

Агазет «Ақсуа университет», 2016 ш., № 1

АИБАШЬЦӘА РЗЫ ИҚСҒЫХГАЗ

Ақсны жэлар Рңынңьтэылатэ еибашьра еилгеижьтэи 25 шықэса шыцуагы, уи иннажыз ахэрақэа иахьауажэраанзагы имғзаз: аибашьра ашьтақэа умбарц залшом уахынапшаапшуа – еилапыххааса игылоу афнқэа, иқьаптажэхаз агэаратақэа, абна ихнафаз амфэхэастақэа, згэы тапығеу амфадукэа... Аха убарт зегь реиха аибашьра ааха гэгэа рнатеит Ақсны ауаапсыра. Шэмыла абиңзатқэа Ақсадгыл рхы ақэыртцеит, зықмыла анацэа ашэы рышэнатеит.

Пшышэи жэаха мшы ицоз аибашьра хлымзаах атоурых, ажэлар зтагылаз агэафра, ирхыргаз аңьамыгэа баапс, иаадырпшыз агэгэареи, ачхареи, афырхатцареи, ирылдыршази ртэы аиңахэара уадафуп. Убри аганахьала хтоурыхтцаафцэа, хашәкәыфцэа, хпоетцэа, хжурналистцэа ирыфхьоу, ирхэахьоу маңым: иңрыжхьеит акымкэа-фбамкэа ашәкәкэа, акыпхь рбахьеит Ақсадгыл зхы ақэызтцаз

ирызку астатиақәа, аочеркқәа, ажәеинраалақәа, апое-мақәа, ароманқәа, аефир ахь ирышьтхьеит хыцхьазара ра-цәала ателедырратарақәа.

25 шықәса – ари аамта дуум атоурых азы, аха даеаган-кахьала, итазо рацәоуп. Сгәы иаанагоит, акалам зку зегьы ируалпшьоуп хәа иаххысыз аибашьра хлымзаах атоурых, итахаз атцеицәа, ацәабаа збаз рызбахә ухәа иахьынзазал-шо атцаара, ицәыргам ахаҟсахьақәа раарцшра аҟазышәа-ра, урт ирыхәтоу ажәа рыххәаара.

Цоуп, Ацсадгьыл ахьчаф дзеибашьуаз баша ахьз ма-царазы акәмызт. Уи деибашьуан, зегь рацхьаза иргыланы, итаацәа, ихшара, ихәыштаара, ицсадгьыл еиқәирхарц. Ус анакәха, атоурых – гәалашәароуп. Уи уатцәтәи абицарақәа еимаздо, еицазаазо «цханы» икалароуп.

Хацсадгьыл ампытцахалащәа анақәла рацхьатәи амш инаркны Ацсны атцеицәа рыжәахыр еибытаны хацәны-мырха игылт. Аха, изеицәаазарызеи, аибашьра калоит хәа азәгы дазыкатцаны дыкамызт, уимоу, аҟа дызлааныр-кылашаз, иркуаз абцаргы рымамызт (ашәарыцага шәақь-кәатцәкьа ауаацсыра ирылыргахьан). Атагылазаашьа еиҳа-гы иуадашын амацәаз итакыз Ткәарчал, Мрагыларатәи афронт зегьы акны.

Абрака сазаатгыларц стахуп иахьауажәраанза цьаргы ицәыррымгац, шәкәык ианымлац, аха ткәарчалаа ибзианы ирдыруа, гәадуралагы иргәалашәо аибашьра аантәи тоу-рыхтә хтыск. Уи ихьз адхәалоуп гәеицацара ззымдыруз ткәарчалаа рцеицәа ирузәкыз Ваниа (Иван) Гәарзалиа. Ацсуаа ишырхәо еицш, ажәа ахы умхәакәа атцыхәа узхәом.

Ваниа Уарлам-ица Гәарзалиа диит ианвар 26, 1956 шықәсазы, Очамчыра араион Тхьына ақытан, итрадици-атәыз ацсуа таацәараҟы. Ари ащнаҟаҟы ирызхауан даеа шыцәа иашьцәа – Резои Владимири. Урт ран Дгебиацха Елена Хафиз-ицха ашкол аҟы ртащыс аус луан. Абаса-ла, зхәы иатәхәаны изфоз, зхатә цәабаала инхоз-интуаз ауаа гәыразқәа еилшәара рымамкәа ишааниуаз, иаалыр-кьаны рыщнаҟа аиҳабы идунеи ицсахит. Абыда иаанхаз ахәыцқәагы ран лнапы ианыцшыло иаанхеит. Убасқан Ва-ниа хәыцы иаб иашьа Цьумка Ткәарчалка аазара дигоит.

Дтеитцоит Ткээрчалтәи 5-тәи абжьаратә школ. Уи даналга арраматцзура дахысуан Львов ақалақь ағы иказ Асовет архәтақәа руак аҥны. Иуалцшыа нагзаны даныхынхә, дта-лоит Акәатәи аиндустриалтә техникум аихаза аус адула-ра азанаат, дагьалгоит қәғиарала, атехник иквалификация иманы. Анаџс аусура далагоит иқалақь гәакыа Ткээрчал, адоломит атцхырта аусбартәғы. Уи ашьтахь диасуеит Кындыг иказ акәтаазарта фабрикахь. Инапы алеикуеит ала-гаџага, ахәаахәтра. Итахын Кындыг ишықаз еицш Ткээрчалгыи акәтаазарта фабрика аиҕкаара. Аха игәтакқәа зегыи атцыхәтәанынза изынамыгзакәа, ицәеицхьбеит Ацсны Ацьиңытәылатә еибашыра ианалага.

Сыззаатгыларц истаху, аибашыраан Ваниа Ғәрзалиа ихатәи машыына тыны, имаз-ихзыз зегыи еидкыланы вертолиотла Карачы-Черкьестәылантәи абцъари ацъацхани ухәа шааигаз иазку атоурых ауп.

Аибашыра ианалага Ваниа Ғәрзалиа ипсадгыи ааныжыны цъаргыи дымцеит, иеыпхьеимкит, илшоз ала иџызцәа ткээрчалаа днарывагылеит. Аха, хыхь ишысхәахьоу еицш, аибашыцәа зегыи иркышаз абцъар рымамызт, џажәаџык рахьтә азәы-џыцъа рақәын абцъар зкыз. Аха ишықаз, дук хара имгакәа, Ткээрчалка авертолиотла цыруа иалагеит. Убасқан Ваниа Ғәрзалиа избоит имашыына лас тыны Нхытц-Кавказнтәи абцъари ацъацхани ааигарц. Абар урт амшқәа шигәалашәо усқан Ткээрчал амилиция ақәшағы аус зуаз амаиор Владимир Ченгелиа:

«Ваниа Ғәрзалиеи сареи ҳаибадыруазижьтәи акраатц-уан (ҳақалақь хәыц Ткээрчал изеибамдыруаз даара хмацџын). Иара адоломит ахьытырхуаз аус иуан, сара – амилиция рҕны, БХСС ақәшағы. Смасцуратә уалцшыақәа рганахьалагыи иара иусурағы снейуан-сааиуан. Исхәарц сылшоит, Ваниа даара ацсыуа цасла иаазаз, аамстәшәара ду злаз, аиаша иазыкәцоз, иныкәызгоз дыруазәкын хәа.

Аибашыра цон. Енак Ваниа даасыдгылан, ус сеихәеит: «Вова, иубоит Ткээрчал хтагылазаашыа зеицшроу, иахкуа абцъартәкыагыи ҳамам. Сара Черкьесск аџызцәа, адырцәа сымоуп. Уааи смашыына ганы иахтиип, абцъари ацъацхани алааххәап». Усқан рацәак цуамызт Ваниа ахәаанырцәтәи

амарка иатәыз амашына лас «Ford Scorpio» аахәаны иааи-геижәтеи, изхарагы дақәымтәацызт (бизнес-класс иатцанакуаз ари афыза амашына бзиа Ацсны измаз маңын). Ибзиоуп схәан, сақәшақатхеит. Аха амашына вертолиотла агара имариаз усмызт. Хәаалаган Ткәарчал аштаб ахыкәз хцеит. Ауаа рацәафны еизаны икан. Ваниа дыфналаны драцәажәеит, игәтакы реихәеит. Уи зегы иалышәхузеи, ноиабр мзазы амашына вертолиотла Черкьесскка иганы иахтиит».

Владимир иажәакәа рыла, амашына ртиит, аха абцъар аахәара, уи ахыкәз ацшаара ус имариамызт. Иудырбаларгы шыаугатә усун. Убри аганахьала даара ацхыраара кәитцеит ускан уахь икәз Ацсни Нхытц-Кавкази реимада-рақәа знапы ианыз Геннади Аламиа.

Ваниа ифызеи иарей абцъари ацъақхани аахәаны еидыркылон мызкы иназынақшуа: иаархәон аулқәа, араионқәа ирылаланы, мазала. Нас уахынла иганы еиуеипшымыз атыпқәа рфы иртәахуан.

«Хәзфыз аус даара ишәартан, акы аахәдырбалар, жәахәарада, ашьаус хәқәдыршәон, хтаркуан. Аха ускан ххы мацара акәмызт хзызхәыцуаз. Икаларызеишь, ирлахынцәахарызеи хәжәлар, иаңсыхәоузеи хәңсадгьыл хәа ххәыцуан. Уахгы-еынгы лацәааихьшь камца абцъар хашьтан. Иахьахцәахуаз атыпқәа рахь цхәабжәонла хнейуан, амашына алашарақәа ырцәаны, мазала», – еиҗеи-хәоит Владимир Ченгелиа.

Аибашьра иацуп афырхатцара еиңш, ашәыргәындарыгы, иацуп амц, аңаршеи... Ваниеи Владимири рхы-рыңсы тины, хәуаажәлар акыр хәзрыхәозар хәа Нхытц-Кавказ абцъари ацъақхани аидкылар аанафыз аамтәзы, цоуыкы ажәабжыны Ткәарчал игәарартцеит Ваниа Ғәарзалиа имашына иманы дықәтны дцеит, Урыстәыла иеитцәахит хәа. Ускан Ваниа иңшәмаңхәыс Лиолиа Кацазе лхәыцкәеи ларей рхала Ткәарчал икан. Жәашықәса зхыцуаз ахәыцкәа руазәк – Денис, дахыкәз зынзагы ирыздыруамызт. Избан акәзар, аибашьра алагара мышқәак шагыз ахауахь Ауадхарака ицоз ргәылацәа Кышьмариаа дрыцыртцеит, маңк ирпқәкәа уашәшәыран азы. Ари ажәабжь злымхә ақынза

инеиуаз Ваниа ицшәмацхәыс акыр игәнылгон, ихәаалгон, илдыруан уи зеггы шымцыз, аха лхы дѡаханы лыуаажәлар рыба дызхыцшыломызт.

«Ваниеи сареи хайѡызцәан, хәгъеигәылацәан, – игәа-лаиршәоит Леонти Берулаа. – Ваниа имашына тины абцар аагара данца, рацхәа изхәаз дарбану здырхуада, ариггы дықәтны дцеит, уажәшьта арахь даап шәгәахәу-ама хәа аухәансхәанкәа гәарартцеит. Ваниеи сареи хай-баазахьан, иуаѡра, икәзшьа здыруан акнытә, ирхәақәоз ак-ггы агәра згомызт, аха иахьсахауаз мацара сгәы цнажәон. Аибашьра ианалага рацхәатәи амшкәа инадыркны хай-цын Ваниеи сареи. Аамтак азы усқан Рауль Цьумка-ица Хәцымба напхгара зитоз ацшыхәратә гәыц ахь хныкәон. Ваниа икаитцарц иитахыз, игәы итақәаз рацәан, аха илша-рақәа хазын, усқанггы мацк агәамбзиара шытиххьан.

Иара убас еицш икәз уаѡын, ихы ааста ауаа рзы дықан, ицыба итаз атыхәтәантәи амаат акәзарггы, иаатыга-ны иуитон. Ибзианы исгәалашәоит, вертолиотла абцәа-ри ацаацхәани анааига, иѡныка даннеиуаз пакет хәычык акәын иикыз, уака итан кылак ашьақари короцкак аспыч-кеи. Авертолиот азна афронт азы аидара ахәааигоз, уаха изакәызаалак ихазы акы шытимхит», – ихәеит Леонти Бе-рулаа хәниѡцәажәоз.

Ваниеи Владимири, ашәартара ду шацызггы, абцәари ацаацхәани рыманы вертолиотла Хабезынтәи Ткәарчалка итцпрааит декабр мза аееиѡшамтаз (усқан Лаца ахәыцқәеи ахәсеи зтаз авертолиот карыжьхьан), уаанзатәи рмаршрут цсахны, Хәацәал ашьха иахыцпраар акәын. Ицырны иш-неиуаз амшцәгәа баапс иакәшәеит, анакә хын. Шьтахька игъежьыр акәхеит. Адырѡаены амш еиха ианеигьха, ѡацхәа итцпрааит. Хәацәал ашьха иазааигәахо ианала-га, апырѡы иеыхарейкуа далагеит (Хәацәал ахарақыра 3300 метр инареихауп), аха авертолиот убриакара аидара акәын, аеышьтыхра ацәыцәгәахеит. Апырѡы адца кәиццеит, авертолиот иакәу аидара хьанта, ацаацхәаны цытк тырб-ганы икарыжьырц. Аха Ваниа хабцар ара икахажьуазар уахь хәзцозеи ихәан, иаалаган ачақәеи ачашылеи зтаз аатқәакәа цытк тдырбгеит. Дарггы еибга-еизѡыда Ткәар-чал, Харчлаа хәа иахьашьтоу Алзга ахықәан итәеит.

Убаскан Ваниа Ғарзалиа Ткээрчалка иааигаз абцъари ацъапхани Мрагыларатәи афронт ағы акыр рыпсы җнахит, аибашьцәа азәыршы рнапәғы абцъар роуит, ацъапханы акәзар, мызкы-шымз ракара афронт ағы иалеибашьуан.

Абар Ваниа Ғарзалиа аибашьраан икайтцаз иазкны ускан Ткээрчал аштаб акны иказ, акыр ацъабаа збахьоу, иахьагы Ацсны Атәылахьчара аминистррағы аус зуа Илия Гамисониа ихәихәаз:

«Аибашьра ианалагаз ткээрчалаа иахкышаз абцъар хамамызт, акык-шбак анахь-арахь ихәпшаакәаз алахамтцозар. Исгәалашәоит, икан убасеипш цыоукгы, абцъар аахгоит, афронт хәцхраауеит хәа Ткээрчалнтәи Урыстәылака ицакәаз. Аха дызустәаалак, шамахамзар, азәгы дыхнымхәзеит, икан убри еипш афакткәагы. Аха убаскан Ваниа Ғарзалиа икайтцаз, ихымшәпгашьа даара акратцанакуеит, ихәнахәоггы рацәоуп. Имашьына тины абцъар, ацъапханы, ичыдоу арратә матәахәкәа, аматәа ухәа вертолиотк азна ааигеит. Уи амацәаз итакыз ткээрчалаа хзы акыр ихәарта духеит. Исхәарц сылшоит, Ваниа Ғарзалиа хәтала абцъар шытыхны аибашьра ацәахәағы фырхатцара дук изаамырцшызаргы, иара илшаз, икайтцаз, хиааирағы илагала хәы амазам. Абцъар анааига ашьтахьгы ашны дтәамызт, иара еиха дхәартоуп хәа ахьипхьазоз, ашьхарахь иныкәоз ацшыхәратә гәып далан, имачымкәагы ацъабаа ибеит. Икалап, Ваниа Ғарзалиа иахьа аибашьра иалахәыз рсиағы зынза дыкамзаргы, аха, еитасхәахуеит, Ацсназы, аиааиразы иибаз ацъабаа ахәшьара атара уадашуп».

Уажәы хәзлацәажәо аибашьраантәи ахтыс, ишыжәбо еипш, атцакы гәгәоуп, иамоуп атоурых ду. Ихәнахәоггы рацәоуп. Ваниа Ғарзалиа иеипш иказ атцеицәа игәаларшәо Геннади Аламиа иазгәеитәит:

«Аибашьра аамтазы ауашы дзакәу, абыржәы, абыржәйтцәкьа иаапшуеит. Афырхатца – дфырхатцоуп. Ашәыргәында – дшәыргәындоуп. Ишәаны ицәытатәаз, мамзаргы аибашьра еилашәилас феидак хәалгозар хәа иалагаз азәгы игәыхәтәы дзахьязом. Ацсра иацәшәаз ипсы штоу дыпсуеит, арыцхара иалуго амал шәииуп, акы иухәараны иказам. Абри зеггы анеилукаауа насоуп, аибашьраан

афырхатца афырхатцара азхэыцха имазам, ашэыргэында ишэыргэындара датцаырбоит, дызцэыпцхашьои, уатцэы хэа дымхэыцуазар!

Дасу иара иуалцшья, дасу иара ихы иакэнаирго...

Ухы уаахашэаланы укэшамыкэша имѡапысуаз ах-тыскэа хатала изыхтысуаз ауаа рызбахэ узхэозар, ухэ гба итам! Иќалап урт ауааи уареи иааигэатцэќыаны шэзеибам-дыруазтгы, аха апсстазаара амѡеихысыртэѡы шэааи-ѡапшны хырхартак аашьтышэхзар, уахагы шэааиц-рытцраны шэыќазам. Иара апсратцэќыагы акгы алшом. Ваниа Ѓарзалиа дхацхеижьтеи акыршыќэса шытцхьоугы, итахахьоу аетцэа алашара миллиард шыќэсала адгьыл ахь ишаауа еипш, уи исзынижыыз агэбылра ѡыцаара акэзам.

Амѡа шыаѡак ала ахы акеуит, хтыск ала атоурых шыаќэ-гылар аеуит. Узхаану, иубази, иуахази еиеѡырпцшкэа лкаак узыќатцараны уќазам. «Акэыдыршышыга» хэа ахьз зыр-таз апрыга Чечентэылантэи Тќэарчалќа апырра азтцаара анызбаха, Мрагыларатэи афронт аибашьцэа мацќ рыпсы аавыргеит абцъар азы. Апрыга хынхэны ианнеиуаз иац-царц зтаххоз рхыпцхьазара мацзамызт. Амашьынаќэа-гы наргон, итины абцъар рытнаххуеит хэа рыуаажэлар ргэыгны. Аха убасќан Ваниа инеигаз ихатэы машьына ада, абцъар зытнырхыз даѡа машьынак сыздырзом (ис-зымдыруа акы ыќазаргы ќалоит, аха абзиагы ацэѓагы тэахышыа рымазам, убри хаќэѓыглап...). Ваниа иабцъар иманы Хабезнтэи аѡныќа дцеит, уинахыстэи ицъабааќэа, итоурых здыруа рацэаѡуп.

Афырхатцара зныќтќыара иаѡызоуп ухэар гэнахэроуп. Иахьа, х-Аиааира 25 шыќэса анахьтцуа, уи зыбзоуроу хэа афырхацэа рызбахэ анаххэо, Ваниа Ѓарзалиа иеипш гэы-ла-псыла иќаз, ахаангы афырхатцара иазхиаз, ианатах-ха иахьатахыз игылаз Апсны атцеицэа иашаќэа хаштра рыќэымзароуп!»

Атоурых иадыруеит уаанзатэи Ацъынцътэылатэ еи-башьра Дузза (1941–1945 шш.) аан зыќѡыла апсуаа еи-башьра иахьцаз анаѡсангы, ауаапсыра, анхацэа ѡеѡќэа аиааиразы иќартцаз алагала ду. Аибашьра цонатцы Апсны анхацэа еизыргеит 50 миллион ацара. Ускантэи аамта-

Ваниа Ғарзалиа итынхеит хѡык ахшара: ѡыѡа аѡкѡын-
цѡеи азґаби. Ихшара реихабы Лауреи уи илышьтанеиуа
Дениси таацѡароуп, иѡоуп рхылт. Аитѡбы Дамир иакѡзар,
иахѡа Тѡарчал араионтѡ еизара деихабуп. Ажѡакала, Ван-
иа ихшара раб дыдмырѡхашьеит, уи ихы-ипсы зыхтнитѡз
Аѡсынра иатѡагылоуп иахѡа.

Аиааира аныхѡа ду 25 шықѡса ахытѡра аназґѡахтѡ
аамтѡзы, даѡазныкґыы ѡыц иахґѡалахаршѡар ахѡтѡуп Аѡ-
садґыыл зхы аѡѡызтѡаз атѡеицѡа, ахаѡѡитреи ахыѡпшымреи
рааґаразы иѡѡѡз, аѡѡабаа збаз ауаа. Хара иаадыруаза-
роуп хажѡлар знысыз аѡурыхтѡ мѡѡ: акґыы ххамыштѡроуп,
азѡґыы даххамыштѡроуп.

Хаштѡра рыѡѡымзааит Ваниа Ғарзалиа иеипш иѡаз Аѡс-
ны атѡеицѡа иашақѡа!

Назѡара аѡзааит Аиааира!

Ажурнал «Алашара», 2018 ш., № 5

АҒАЛАШѡАРА – ТѡУРЫХУП

Аѡсны Аѡынѡѡтѡылатѡ еибашѡра еилгеижѡтеи 20 шықѡ-
са ирықѡуп, аха уи аѡурых иахѡа уажѡраанзѡґыы иназѡаны
итѡаам. Ираѡѡоуп иѡѡыргам ахаѡсахѡақѡа, имаѡым иѡѡам-
иѡым ахтѡысқѡа, хауаажѡлар рѡырхатѡареи, рґѡымшѡареи,
иаадырѡшуаз ахачѡареи, аґѡґѡареи, аґѡаґѡреи уѡѡа ртѡы.

Аамтѡ цаѡыѡѡѡаза, рықѡара насѡѡоит аибашѡра аѡырха-
цѡа. Назѡаза иаанхо ґѡалашѡароуп. Аґѡалашѡара – тѡурыхуп.

Харзѡыхынѡѡып 20 шықѡса раѡѡѡатѡеи хтѡысқѡак. Иах-
ґѡалахаршѡап иѡаз шыѡаз аамтѡ.

«1992 шықѡса декабр антѡамтѡзы, сара сытѡѡаны сан-
рымаз, ѡнак зны, шыѡѡымтѡан шаанза, Очамчыратѡеи РУВД
аѡы цаѡѡѡѡѡыс иѡаз амилиѡионер Барамиа, акамера
ашѡ аартны, днаигѡдасны дыѡнеитѡеит, аѡхынмѡтѡала еи-
лахѡаз, иааиланы, аурыла ибѡѡаратѡыиз хатѡак, – абас иѡ-
уан ашѡѡѡѡѡѡы Цѡума Ахѡба 1994 шықѡса, декабр мзазы
агазет «Республика Абхазия» адаѡѡақѡа рѡны. Астѡиатѡѡы
анаѡс хѡѡѡѡоит: «Акамерѡѡы иѡақыз зѡґыы хѡаикѡшан,

афронт аґы аґагылазаашыа зейцпроузеи хәа иазцаара халагеит. Аха иара аґак ґаитцомызт, шыакәарак иламкәа, иґсы ихаҳаны акәын дшыґказ. Хґамераґы иґакын еиуеиґшымыз амилаґкәа – аґсуаа, аурыскәа, аерманцәа, иара убас иақыртүаз, аха ақыртүа бызшәа ажәа затәык иадамзарґы иззымдыруаз азәы. Иара дызхатаркыз амзызґы уи акәын... Харт зегы азәазәала абызшәакәа зегы рыла хиацәажәарц хәазахшәеит, аха иара ґымтзакәа ихы ирґысуан аґароуп. Хара хґы иаанагеит уи илымхә тґьаны дыґоуп, мамзарґы ґсабарала дґахауп хәа. Дарыхытшыа-ауа далагеит, ихы-иґы аґхзы нықәнатәеит. Иҳамаз арґхаґакәа иқәцаны дхәриаґәышыеит. Иаарласынґы ацәа дынтанагалеит. Данааґш ауп ацәажәара илшартә даныґала. Абар ихаиҳәазґы. Мызкы аґара цуеит Аґәа иаланхоз аґынч уааґсыра, ахәсеи абыргцәеи, иарґы дназлаз тґәаны, автобус интажыны Мрагыларатәи афронт ахы иааргеиґґәи. Мышқәак Цаґьератәи ашкол аґы иаанкыланы ирыман. Дара ирымамызт амаґәа ґхақәа, иахыыґнакыз ауада аґенцыырқәа ирґасаз асаркыақәаґы ґәыбаса иґан...

Ахыащцәа дара-дара реицәажәарақәа рґынтәи ихаҳауаз ала, қырґуа гвардеецк дґахар, итґәаны ирымаз аґсуаа рахытә шыґыа-хык аґәґәахәа иаарґыдцаны иршыуан, анащ еиґнырыґсахларц азы. Атґәацәа зегы амилициа дара-дара рыбжыара еихшаны ирыман, дасу ишаарґахыз ирызныґәон».

Ашәґәыщы истатиала иаабоит, ақыртқәа итґәаны ирымаз аґсуаа рґагылазаашыа даараза ишуадащыз, есекунд, есминут аґсреи-азреи ишрыбжыаґылаз. Убри аґнытә, иґакыз азәи-азәи изларылшоз ала рґы еибарґәґәон, руа-сиаґ еибырхәон. «Уаасзызырщ, – ихәеит иара, – уареи сареи хґагылазаашыақәа еиґшуп, – хәґхыоит хыхы зызбахә хәоу астатиаґы, – иаххәап, арґ аґыгшәыґкәа сара сыршыны иґалозар, уара уеиқәхар, сухәоит, сыцкәынцәа исызрахәа, ишысмырґхашыаз...».

Ашәґәыщы истатиа аґәґахышәа ихәоит, хыхы зызбахә ххәаз атґәа дызустоу. Уи Сергеи Харчлаа иакәын.

Сергеи Рем-иґа Харчлаа диит 1932 шықәсазы, Тґәарчал. Аґґстазаараґы хатәщызас изыґалаз Зинаида Кәаґына-иґхә Цыапуаґхәи иареи ирыхшеит хәщык ахшара –

хөык ачкэынцэеи зґабки. Рхатэ цыбаала инхон-интцуан. Сергей акыршыкэса ацыбаа ибахьан ткэарчалтэи аихам-
ѡа аганахьала, адэыґбафы машинистс аус иуан. Ацынцъ-
тэылатэ еибашьра алагара шыкэсқэак шағыз, «Загран-
строи» хэа изышытаз Акэатэи аргыларатэ еиѣкаарафы
аусура далагоит. Уаґа дшыґказ ауп аибашьра шихьзасгьы.
Ускан ичкэынцэа руазэк – Отар Акэа дынхон, дтаацэаран,
хөык ахшара драбын.

Аибашьра ианалага рапхьатэи амшқэа инадыркны,
Сергей ичкэын Отар абцъар ааникылоит. Сергей ускан 60
шыкэса шихьтцуазгьы, итахын ичкэын днаивагыларц. Аха
уаанза игэы итхоз хьаак иман – ичкэын Отар ихыычқэа
ипшэма лтаацэа рфы Баслахэ иґан, ран – Акэа. Сергей из-
боит итаца даашьтыхны лхэычқэа рахь диманы дцарц, аха
амѡакэа зегьы ркхьан, ақыртуа ир ааины Ацха ґацшь афы
игылахьан. Аха згэы иаанагодаз ари еипш аибашьра дуты-
сып хэа. Еиѣахысрақэак ґалазаргьы, 1989-тэи ашыкэсқэа
раан еипш еилґап хэа агэыґра иман Сергей, аха уи зегьы
башазаарын. Иґалатцэґьаз цқьа ианеиликааз, ладагьы
дзымцо, ѡадагьы дзымцо Акэа даналаха ауп. Зегь дара
роуп, Сергей итаца илылшоит, аґалақь далтцын ґэдоутаґа
ацара. Анаѡс, Ткэарчалґа авертолиотқэа цыруа ианалага,
аныда-абыда заншьцэа рфы, Баслахэ иґаз лхэычқэа рахь
дцоит. Уи ашьтахь Сергей ихатагьы аґалақь далтырц акы-
рынтэ иеазишэоит, аха иалымтит. Атыхэтэаны ақыртуа
еибашьцэа дрымпыташэоит, дыткэангьы дыргоит. Ашьтахь
уи дзыкэшэаз атэы хыхь иаххэахьеит.

Аибашьра цон. Сергей итаацэа ихабарк рыздыруамызт.
Ус ишааиуаз, Цьума Ахэба, уамажэ шизааргазгьы, цыамыґэа
цэґьа шихигазгьы, ихы дақэитыртэуеит. Убри аенытцэґьа
Сергей итаацэеи Мрагыларатэи афронт аибашьцэеи адыр-
ра ритоит. Ари захаз, Мрагыларатэи афронт афы иґаз Сер-
гей ичкэын Игорин имахэ Гарик Торчуеи аитныпсахлара
ґатцаны дфырхырц аус иашьталоит, аха лтцшэа аиуам. Сер-
гей дыткэаны Очамчыра дышрымоу атэы ажэабжэ иаха-
уеит ґэымстатэи афронт афы еибашьуаз еґы ичкэын Отар-
гьы. Уигьы, еґьаиундазгьы, акыраамта акгьы илымшеит.
Атыхэтэаны, уаха иамузошэа аниба, митэ иақэшэаз – митэ
избоит хэа, ґагра аґалақь афы зеыпхьакны иґаз ақыртқэа

гәыпфык пшааны ирбаандафует. Ашьтахь излеилкаахаз ала, урт Тамаз Надареишвили иуацәазаарын. Отар излеихәо ала, дара аибашьра шыкалоз заанаты ирдыруан. Рыфны ацака итәахны ирыман, уаха ҫаргы имцазаргы, шықәсык-фышықәса рхы зланыкәыргашаз афатә-ажәтә, хкы-хкыла арыжәтә ҫыбарақәа ухәа убас егыртгы.

Отар Гәдоутә итәаз Ацсны Аихабыра рҫы азин ылхны, ирбаандафны имаз ақыртқәа Қартқа ател иаирсуеит. Дцангы иқәиргылоит, иалихыз амши асаати рзы, иаб Серге дахыкәазаалакгы дыпшааны, ицсы штоу идырдырыц, телла ибжы идырхарц. Мап анакәха, иара иткәаны имоу ақыртқәа рахәтә азәгы дшырмеигзо агәра диргеит. Уиакәхеит, ирахаз ажәабжь Ацсны икәз ақыртүа ар рнапхгара ааиланарфынтит. Иагьақәшахәтхеит аитныпсахлара.

Абахтә ашьтахь Сергеи игәабзиара акыр иуашәшәырахеит, имчқәа капсеит. Аха мацк деигьхашәа даныкала, избоит аибашьра дцарц. Ихигахьаз атәы здыруаз азәгы игәып ахь еибашьра дидикыломызт, дрыцхашьаны. Ҡбагы, иқәра ыкан, игәабзиара абжеихарагы ақыртқәа дыткәаны данрымаз ицәдырзхьан. Ацыхәтәаны избоит, абцар аанкыланы сзымеибашьыргы, аибашьра ацәахәахы сцаны, ахы иаҫагылоу ацкәынцәа изласылшо ала срыцхраалап хәа. Дагыцоит артиллериятә шыақәгыла «Град» ахыгыз Гәымстәтәи афронт ахырғәғәртәқәа руак ахь. Уахи-ени аибашьцәа дрыцын. Аснариадқәа рыцшьтихан-ирыцшьтеитон, иара ихәан еицш, излаилшоз ала дрыцхрауан. Акраамтагы урт дрыцын.

ҫенак зны, аиҫахысрақәа руак аан, Сергеи иааигәара ипжәаз аснариад аконтузианаҫоит. Аибашьцәа ахәышәтәыртахь дыргарц акырынтә рыҫешазыршәазгы, иара имуит. Ашьтахь, зынза данеицәаха ауп даашьтыхны данырга. Дагышьтартцоит Гагратәи ахәышәтәыртаҫы. Пытраамтакгы уа дыкан, аха игәабзиара еиҫхомызт. Уажәы-уажә ахақымцәа иреихәон ицкәын Отар дибарц, ибла дынхыпшыларц шитахыз. Ускан Отар деибашьуан Сергеи Матосиан командақатәфыс дызмаз (уи иапхьа Севериан Шларба) Ақәатәи абаталион, Иури Хәатланзианапхгара зитоз аротаҫы.

– Саб игэабзиара шеицэахаз ансаха, снейт дахышыьтаз ахэышэтэыртафы. Ашэ аартны саныныфнала, сбара дазгэышыуазар акэхарын, сыгэхьааганы дыкан, имчкэа зеггы еизганы, ашырхэа дѳаткѳан, сышка иѳааихейт (иара агы-лара азин имазамызт). Инапкэа сыкэыршаны сикит, – игэа-лаиршэойт Сергей Харчлаа ичкэын – Отар. – Абыржэгы слымха иѳаѳуейт уи исеихэаз атыхэтэантэи иажэакэа: «Сухэойт, сыткэаны санрымаз агыгшэыгкэа сырцэыух-чейт, сеикэурхейт, сеикэырха дэѳазныкгы. Сшыапы сыкэ-гылартэ икатца. Сгылар еитах айбашыра сцоит, снапы абѳыр акра алымшаргы, гэышпыла срыжэлойт хаѳацэа, хапыцла мацара исфойт...».

Ахақымцэа ирылшоз зегь шыкартазгы, саб ичыма-зара хэшэы амоуйт, ипцтазаара далтгэышыейт, – иажэа хиркэшейт Отар.

Сергей Харчлаа анышэ дамадан Пицунда ақалақ афы. Айбашыра анеилга, ипсыбаѳ ииаргойт ипсеипш бзиа иибоз, дахыз, дахьаазаз иқалақ гэакьахь, – Ткэарчалка.

Иазгэатэууп, Сергей ичкэын агэыбжыанытэ – Мирон Харчлаа зыхиақейту ақэпаразы аспорт дшазкэзоу. Акыр жэларбжыаратэи атитулкэа дырчемпионуп. Аспорт ага-нахьала ихъз-ипша адунеи иадыруейт. Дынхойт Америка Еиду аштаткэа ркны. Бзиа ибойт ихатэы бызшэа, ипсадгьыл гэакьа Ацсны. Ацара-аарақэа шымариямгы, лассы-лассы итэыла даѳауейт.

Мирони сарей ааигэа, «скаип» хэа изышыѳоу аинтер-нет ахархэагала акраамта хаицэажэон. Иѳыоушыаша, уи ипсадгьыл афы дыкамижыѳей акыршықэса шытѳагы (иахьынзаадыруала 25 шықэса ирейтам), даныхэыңыз иитцаз иан лбызшэа – апсшэа дазгэдуны ахьхьахэа ихэойт. Игэхьааигойт итэыла, иуаажэлар. Хаицэажэараан ихэейт, сынтэа апхынразы Ацсныка даарц игэы ишѳоу.

Иухэар кэлойт, Мирон Харчлаа хтэылазы дѳей хъзыр-хэагоуп хэа. Ишдыру еипш, официалла уи Ацсны ахьзала Америка ақэпара азин имам (ххэынтқарра ахьазхарымтцац азы), аха деицырдыруейт псыуа спортсменк иахасабала.

Абрака иацахцар хтахуп дэѳакгы. Иахьа Мирон илшо-ны иаабойт, иахэѳоу анапынтцакэа иѳазар, Америка Еиду

аштатқәа рҕы Аңсны ахатарнакра абара шилшо. Аха уи даҕа зтаароуп.

Абраҕа иххаркәшоит Аңсны атцеицәа бзиақәа азызаа-
заз, ианатахха зхатаҕыи зыпсадгыыл азы зхы иамеигзаз
Сергеи Харчлаа игәалашәара иазку астатиа. Хара аханатә-
гыи дтаны хҕаҕхыа икәгыламызт ари ауаҕ айбашьраан
ихигаз ахтыскәа зеггыи нтырхәцааны раарпшра. Ишды-
ру еипш, айбашьра аганқәа рацәоуп. Убарт аганқәа руак
акәзоуп зызбахә ҕамоу афырхатца идхәаланы ззаатгылара
хахьзас.

Хыхь хазлацаажәоз ахтыскәа рымацаралагыи иубоит
20 шықәса раҕхыа иҕаз айбашьра «алеишәа» шаҕа ицьба-
раз, шаҕа иуадаҕыи уи аамта. Уажәшьта, иахьазыи уи гәа-
лашәароуп. Агәалашәара – ҕоурыхуп.

Агазет «Аңсны», 2013 ш., № 31

ИМЫЗААИТ АТЦЕИЦӘА РЫЦТАЗААРА ЗҚӘЫРТЦАЗ

Аамта еиха-еиха инаскыацыпхыаза, маҕ-маҕ еины-
лоит хапсадгыыл айбашьра хлымзаах ианнатцаз ахәрақәа.
Аха еҕа шықәса нтыкәкәа ицаргыи, ҕашыа рымамкәа
ианхоит ажәлар ргәатца иану ахәрақәа. Иарбан аңсы-
уа ҕнаҕоу лыпсаа дызмауз, ашәи зышәнамтцаз, наунаҕза
хтоурых ианхалаз ари аамта еикәатцәа!...Арт амшқәа уаны-
рзыхынхәуа, убла иаахгылоит еиуеипшым ахаҕсахыақәа,
ухаҕы иааиуеит афырхатцәа ҕаиматқәа рыхьзқәа. Урт ргәа-
лашәара наунаҕза ианхоит еизхәуа абицарақәа рыгәқәа
рҕы, рхәицраҕы.

Ақыртүа-аңсуа еибашьра ианалага, еилых ҕамтцакәа,
дасу изларылшоз ала икәгылеит аҕа ианкыларазы. Атынч
пстазаараан урт зеггыи уск-уск, занаатқ-занаатқ рнапы ры-
лакызтҕыи, ашыаартцәыра аамтазы занаатсгыи, уалпшыа
дусгыи иҕалеит Аңсадгыыл ахьчара.

Аңсны атцеицәа неибациит пхыаҕа, ргәишпы ҕганы аҕа
хәымга иниҕагылеит. Убарт атцеицәа драпхыагылан уажәи

зызбахэ цэырызго Ацсны ацеи иаша Едуард Қарбеи-ица Касланзиа.

Занаатла Едуард Касланзиа дфилологын, Ацснытэи ахэынтқарратэ университет афилологиатэ факультет даушытымтан. Аха цсабарала илаз акыбаф иабзоураны ицста-заара агырак атеатртэ қазара иадхэалан. Шылуа Ғыцба напхгара зитоз атеатр ағы уи илиршахьан еиуеипшым ахағсахьа шыахэқәа раццара, асцена уи ицстазааран.

Едуард Касланзиа диит ацсуа қыта, ацеицәа иашақәа, ашәкәыфәцәа, аццарауаа ухәа имацфымкәа еицзаазахьюу Кәтол ақытан. Абжыаратэ ццара аамышытахь Асоветтэ архәтақәа рғы арраматцзура дахысуан. Анафс иреихау аццариурта далганы, актиорк иахасабала аусура дала-гоит, иацитцоит ацаацәара. Аибашьра ианалагоз уи ицшәма пхәыс Заира Цониацхаи иареи шыцъа ахшара (цкәынки зғабки) раазон.

«Аибашьра қалаанза, – еицалхәоит Едуард ицшәма пхәыс Заира, – иара зегь рацхьа иргылон ицаацәеи иза-наати, аха аибашьра ианалага инаркны Ацсадгьыл ахьча-ра зегьы ирхадарахеит. Сакалагы қалашьас иамази! Деи-башьуан Мраташәаратэи афронт Ешыреи Ғәымстеи ахыргә-ғартәқәа рғы.

...Хымз инарзынацшуа сара сыцкәын хәычы Ахрей са-реи Цакәашь стаацәа рғы хакан. Лхабарк сыздыруамызт цсшьара хәа сызғаб длыманы Кисловодскқа ицаны иқаз сахәшьа, ажәабжык, ухәан-схәанк иадамзаргы, ибзарзык ықамызт ахәыцқәа рабгы. Ашытахь аибашьфы-пхәыс, агәымшәа Мзиа Беиа лыбзоурала, сыцкәын дсыманы вер-толиотла Ғәдоутәка сцыруеит. Уа сахьнеиз, анцәа икнытә, сахәшьагы ахәычы длыманы дхынхәхьан. Хәхьықаз аниа-ха дааит ахәыцқәа рабгы. Аха избахьаз дабақаз, ибжы мацара акәын, егырт зегь рыла иееитеикхьан: игханы, ишәыз армацәагы акыр ишықәсхьаз шашьомызт, игәы илықәсуа ицатца, илахь цәгьала еиқәын, аха гәкажырак идубаломызт... Сара знызатәыкгы иасымхәеит мацк уеыпхьак, ма ахәыцқәа рғы уаангыла хәа. Иара иус иара идыруан, сара исуалыз аццара акәын... Афронт акнытэи да-нааилак ажәлар, анацәа, ахәыцқәа ухәа ргәы иргәғәарц да-

лагон. Ихэон аиааира хымцада ацсуаа ишырго атэы. Сара схафэы исзаагомызт зыцстазаара зеггы асцена иадхэалаз, аказара, акультура знапы алакыз ауафы абас еипш иееи-такны, деибашыфны иаакэгылара. Уи еснагь ихэон: «За-ира, ибдыруандаз айбашыра ианалагаз амш азы, Акэа, гэыцфок хайцны аихабыра рыфнафэы ханней, Владислав Арзынба данаадэылтц иблакэа рхыцшылара зеипшраз! Уи иблакэа еснагь сацхэа игылоу цыышыоит... Уи хара иханахэон хадсадгыл ага хэымга дшакэлаз, ахычара шатаху. Ганкахэала – «Шэафэагыл! Абцар шытышэх!» Аха нас, хыцхызарала хмачра, хажэлэр афантээр шалшо, уигы хэаа гэгэаны ицралон. Атцыхэтэаны: «Мап, мап! Ага дызкэылаз хара хауп, хара ххы хыхычароуп, уахагы цсыхэа хамазам. Аиааира хымцада хара иаагоит!» – абарт ракэын ирхэоз фызымтуаз, аха имшэа-имырха ажэлэр ирылагылаз Владислав Григори-ица иблакэа. Сара сакэым, икала-рын убарткэа раамышыхь абцар ззышытымхуаз ахэыцгы еибашыра ифынеихар, икаларын аиарта иаграз ачымазаф гэак ихэаакэа неихыцсааны дфэагылар... Убаскак икэышын, имчын, ицбаран, иагькэымшэышэын Владислав иблакэа...» – ацэажэара дафын Едуард ицшэма Заира.

Айбашыфы гэымшэа Едуард Касланзиа дтахоит 1993 шыкэса, марттэи ажэылараан. Дантаха аамышыхь ианашыоуп «Агэымшээаразы» амедал. Едуард ицтахоит иара убас атеатр иагэыцэыз, збафхатэра харакыз Руслан Лагэлааи Борис Инапшыбей.

Акраамта Едуард Касланзиа ицсыбаф итаацэа ирымамызт. Ухэан-схэанла ажэабжь цахэан Едуард дырблит, ибаф ыкам хэа. Аха фыца ахэыцкэа ран Заира Цониацха, ачхара гэгэа аарцшны, лыпсыбаф дашытан. Лгэы илнатон мышкымзар-мышкы уи шылыпшауала. Уи излалхэо ала, Едуард ицсыбаф рылан Ареспубликатэ хэышэтэырта азааигэара еилажыз ацсыбафкэа.

Арткэа зеггы ртэы ахэара даара илцэыцэгэан Заира ханлыфцэажэоз. Имариоума, нас, ас еипш икоу, гыашэа змам ахэракэа рыртытра! Акызатцэык, лара лгэы злалы-ртынчуа, лыхшара раб дмырцхашыакэа, ирейхау атцаракэа ирылганы рыуаажэлэр иахырылагылоу ауп.

Едуард ицкэын Ахра Касланзиа далгеит Аѡада-Уацстэы-латэи ахэынтқарратэ амедицинатэ академия, зпрофиль тбаау ҳақымуп. Сынтэа Москва ақалақ ағы аординатура далгеит, дхэычтэы ҳақымпқаѡуп. Изанаат чыда инадкы-ланы, Ахра дшэахэаѡуп. Уи ала ахэапшцэа иргэырғыахьеит Ацсны мацарагыы акэымкэа, Нхытц-Кавкази Урыстэылеи акырцаара. Азғаб Астанда лакэзар, далгахьеит Ацснýtэи ахэынтқарратэ университет. Занаатла диуриступ. Уажэы аус луеит Ацсны Аѡнудқатэи аусқэа рминистрра аструкту-рағы.

Љакалагыы қалашьас иамази абас еипш зыцстазаара зегыы ғырпшыгаз ауағы лаша Едуард Касланзиа ихшара рхынѡапғашья! Урт раб дыдмырпқхашьеит.

Хаштра рықэым Ацсны зхы ақэызтцаз атцеицэа иашақэа зегыы! Еизхауа абицара рзы урт ғырпшыгоуп. Ағар ракэ-зар, ируалпшыоуп цара-лашарала итахаз рыхызқэа ркамы-ршэра.

Ихағымзааит агэалашэара, абзиабара, аизыразра! Иах-мырзааит хцеицэа рыцстазаара зқэырцтаз!

Шэадныхэалазааит Ацсны жэлар зегыы Аиааира ду аныхэа!

Агазет «Аңсуа университет», 2009 (атыжь. чыда)

«КАВКАЗ» – 20 ШЫҚӘСА АСЦЕНАҒЫ

Аишыцэа Тараа

Сынтэа Ахэынтқарратэ жэлар рыкэашаратэ ансамбль «Кавказ» 20 шықэса ахыцуеит. Иара еиґкаан 1994 шықэ-сазы.

20 шықэса ирылагзаны ансамбль қәғиарала иқэгы-лахьеит хтэылағы еипш, Европеи, Азиеи, Урыстэылеи иреиғу аконцерттэ залқэа рғы. Жэларбжьаратэи афести-валькэа жэпаки рғы ацхьахэқэа анаршыахьеит.

Иазғэататэуп даґеакгы. Сынтэа 70 шықэса ихыцуеит ансамбль асахьаркыратэ напхгағы Кандид Тарба. Абалет-меистер хада Арвелод Тарба – 60 шықэса.

Зызбахә җамоу аишьцәа Җараа – аҗаацәара бзиа иал-цит. Раб Җарба Тарас Сасана-иҗа абжыуаа рҗы ахыз-аҗша змаз, унеишь-уааишь җәа зархәоз уафын. Аамҗала зны Мыкә ақыҗа аҗошьҗа еиҗабыс аус иуан. Ран Кәыҗ-ниа Лена (Ғәышька) Антон-иҗҗа шыҗрала Аҗаратәуп. Иан-лаамҗаз ақыҗа аколнхараҗы аҗаа аганахьала ирылыркаа-уаз лакәын.

Тараси Ленеи ирыхшеит аафык ахшара. Хәык шыхәыҗ-кәаз иҗсит. Иаанхеит ыҗҗа азҗабцәеи хәык аҗкәынцәеи. Азҗабцәа афыҗаҗы рхатәи җҗазаарақәа аҗырҗоит. Аҗкәынцәа Арвелоди, Кандиди, Вианори атәыла зәаҗ-сазтәыз артистцәаны иҗалоит. Вианор машәырла дҗахоит 1991 шықәсазы.

Аҗсны дьҗамзар җалап Кандид Җарба дьҗзымдыруа. Абар, шыҗа 55 шықәса инареиҗаны иҗуеит уи асҗенаҗы дьҗкоиҗҗеи. 16 шықәса ракәын ихыҗуаз Р. Ғәымба напхгара зиҗоз Ахәынҗқарратә ашәахәареи акәашареи рансамбль ахь данрыдыркылоз. Излархәо ала, иара даныхәыҗыз инаркны (иашьцәа Арвелоди Вианори реиҗш) аҗыбафчыда иман, аҗсуа жәлар рыкәашарақәа дрызҗлымхан. Уи заанаты игәазҗахыз раб Тарас Җарба апатефон аахәаны иааганы, еиуеиҗшым апластинкақәа аҗатцаны, ихәыҗқәа ықәырҗыланы иркәашон.

1967 шықәса инаркны 1980 шықәсанза Кандид дкәашон Сухишвили-Рамишвили рыхыз зхыз Қырҗтәылатәи ССР Ахәынҗқарратә академиатә ансамбль аҗы. Аҗсны жәлар рартист Уасил Царҗәыш ибзоурала Аҗсныҗа дхынхәуеит. 1980 шықәса инаркны 1989 шықәсанза балетмеистер хадаси акәашарақәа рықәырҗылафыси дьҗкан.

Арвелод иакәзар, 1972 шықәса инаркны, Аҗсны жәлар рартист У. Царҗәыш еиҗабыс дьҗзмоу Ахәынҗқарратә ашәахәареи акәашареи рансамбль аҗы дкәашон. 1975 шықәса инаркны 1980 шықәсанза Сухишвили-Рамишвили рыхыз зхыз Қырҗтәылатәи ССР Ахәынҗқарратә академиатә ансамбль асолистцәа дыруазәкын. 1976 шықәсазы Америка Еиду Аштатқәа 200 шықәса рхыҗра аназгәартәоз, Игор Моисеев напхгара зиҗоз Асовет Еидҗыла аҗнытәи 200-фык артистцәа иҗаз рхыҗхьазараҗы дьҗкан.

Кандид Тарба Ацсни Аахытц Уацстэылеи жэлар рартист хэа ахыз ихцоуп, ианашьоуп «Ахыз-Ацша» аорден II афазара. 2011 шықәсазы Урыстэыла апрезидент Д. Медведев иқатдарала ианашьан иара убас Ажэларқәа реишызара аорден. Арвелод Тарба – Ацсны жэлар рартист, Карачы-Черкьесиеи Аахытц Уацстэылеи зеацсатэыз артист, ианашьоуп «Ахыз-Ацша» аорден III афазара. Далахэын 1992–1993 шықәсқәа рзтэи Ацынцэтылатэ еибашьра. Ианашьоуп «Агэымшэаразы» амедал. Ирацэоуп аишьцэа Кандиди Арвелоди Тараа Ацсны Акультура аганахьала ирбахьоу ацбабаа. Аха уажэы хара хықәкыс ихамоу ансамбль «Кавказ» ашыақәгылара атоурыхи иамоу ақәфиарақәеи роуп.

Аешьаратэ жэларқәа еидызкылоз ансамбль

– 1990 шықәсазы хдиаспора раацхьарала Тырқәтэылаҥа сцеит акэашаратэ ансамбль аиҕкаара хықәкыс иқатцаны, – игэалаиршэоит Кандид Тарба. – Хэарас иатахузеи, ари имариаз усмызт.

Аамта кьафк иалагзаны еидахкылеит 65-шык ркынза афәр. Насгы ацсуаа рымацара ракэымкэа, Тырқәтэыла инхо егырт хашьаратэ жэларқәа аедыгкэа, аҕабардақәа, ачеченцэа ҳадахкылеит, ҳапрограммагы Кавказ жэлар рыкэашарақәа рыла еиқәхаршэеит. Аеазықатцарақәа мөаҕаагон есены, ашэахьа затэык аламтақәа, – иазгэеиҕеит Кандид Тарба ҳаиҕцэажэараан. Уи иажэақәа рыла, Тырқәтэыла акэашаратэ коллектив аидкылараҕы ацхыраара изтаз, ивагылаз иреиуоуп: Нугзар Ашэба, усқан уи Ацсны Акультура аминистрс дықан, даара ацбабаа ду ибеит, Ахмет Есқыеқ (Қәтарба), Мецди Чқэаниа, Сезан Матуа, Меидан Бганба, Орхан Хэырхэмал, Дильбер Тарцха, Оқтаи Чкотуа. Иазгәататәуп, Оқтаи усқан амырзакан шаирхэоз, апрограммагы шымөаҕигоз.

Рацхьаза аконцерт мөапыргеит Адаҕазар ақалақь аҕы, 1991 шықәса, ииун 5-6 рзы. Уи далахэын Адаҕазар ахада Иунал Озан. Уи ашьтахь ансамбль ықәгылеит иара убас Измит, нас Диузцье ақалақьқәа рҕы. Уи иакәшэеит усқан

Адснннтәи уахь инеиз Анзор Мықәбеи Виачеслав Аибеи. Зынза 8 қәгыларак рқынза мѡапыргеит.

Кандид Търқәтәыла дшықаз иашьа Вианор машәырла дтахоит, иаргыи Адсныка дхынхәуеит.

Кандид Тәрба Търқәтәыла иазыкаитдоз аколлектив 65-ѡык еицны, ѡ-автобуск ирықәтәаны, Батым ала Адсныка иааит 1991 шықәсазы. Зегь рапхьаза урт Араду дырпылеит Кәыри (Радион) Цәыць. Нас уахь ицеит Рушьни Цыапуеи, Арвелоди, Кандиди. Уи атәы ажәак-ѡажәак рыла иузхәом, избан акәзар, убриакара атоурых дууп...

Аконцертқәа мѡапыргеит Акәа, Лыхнашта, Мықәашта, Члоу, Ткәарчал. Уи ашьтахь – Адыгеиа, Карачы-Черкьесиа, Кабарда-Балкариа. Атцыхәтәаны ансамбль «Шьаратыни» дарейи аконцерт еицымѡапыргеит апсуа филармонияфь. Ари ныхәа дуззан хәжәлар зегьы рзы. Избан акәзар ари аколлектив қәыпш еиднакылон хәешьаратә жәларқәа рхатарнакцәа.

Кандид Тәрба ишазгәеитѡ ала, ирацәаны аицәажәарақәа цон, хдиаспора ахьынхо ахәаанырцәтәи атәылақәа рахь агастрольқәа реицкааразы. Ргәы итан Германиеи Голландиеи ртаара. Аха уртқәа акагыи иахьымзагәышьеит. Адсны итысит Афынцътәылатә еибашьра.

«Кавказ» аиреи арѡиаратә мѡеи

Аибашьра анеилга ашьтахь Кандид Тәрба аидеиа из-цәырцит Адсны зхы ақәызтаз ргәалашәара ахәтыр азы, «Кавказ» хәа хьзыс иатаны ансамбль аицкаара, насгыи хашьцәа кавказаа рхатарнакцәа алархәны. Убри аганахьала ускантәи Кавказ ажәларқәа рконфедерация аихабы Муса Шанибови иарейи еицәажәахьан, аидеиа дадгылеит. Анаѡс Владислав Григори-ица Арзынба ианиархәа, даара деигәыргәеит, дагьахатгылеит.

Афәр ансамбль радыпхьаларазы, урт реидкыларазы Нхытц-Кавказ атәылақәа рфь изныкымкәа аекспедицияқәа мѡапган. Икан аамтақәак, 25-ѡык рқынза хашьцәа кавказаа рхатарнакцәа ансамбль афны ианыкәашоз.

Ансамбль «Кавказ» рапхьаза аеазыкатарақәа ирылагеит 1994 шықәса, апрель 8 рзы. Рапхьазатәи рықәгыла-

самбль кәҗиарала икәгылахъеит Аҗсны еипш, ахәаанырцә-гы: Тырқәтәыла (хәынтә-фынтә раҗара); Москва, Чайковски изал аҗны, раҗхьаза 1999 шықәсазы, нас – 2006 шықәсазы; 2003 шықәсазы – Санкт-Петербург; Ростов; Челиабинсктәи аобласт аҗны; изныкымкәа-фынтәымкәа Нхытц-Кавказтәи ареспубликакәа рҗны; иара убас Татарстан, Башкортостан, ареспублика Мари Ел, Чувашиа ухәа.

Иазгәатәтәуп, аибашьра ашьтахъ ансамбль азы мацара акәымкәа, Аҗсны ауааҗсыра зегъы рзы ахәаа ахытцра шуа-дафыз. Аха убраҗагы ацхыраара кәзтцоз ауаа ыҗан.

1999 шықәсазы «Кавказ» Москва, Чайковски изал аҗны икәгылартә еипш ацхыраара ду азыкаитцеит иахьа Аҗсны Ахадас иҗоу Александр Анқәаб. Аконцерт мѡаҗысит кәҗиарала. Ахәаҗщәа иреиуан еицырдыруа ауаа хатәрақәа: Серге́и Бабу́рин, Тара́с Шамба, Махмуд Есамбаев ухәа убас егыртҗы. Иара убри ашықәсан, сентиабр мзазы ансамбль наҗхьан Германия имѡаҗысуаз Европа жәларбжьаратәи афестиваль ахь. Аха акәашацәа уахь рцара даара ауа-дафрақәа ацын, усҗантәи аамтәзы паспортла иахъеикә-шәамазы инамаданы. Абраҗагы, Александр Анқәаб ибзоу-рала, «Кавказ» афестиваль ахь ицоит. Уи мѡаҗысуан Ба-ден-Виуртемберг иҗоу Балинген ақалақь аҗны, фымчыбжьа инеипынкыланы.

Иаххысыз ашықәс азы «Кавказ» рылахәын еиуеипшым жәларбжьаратәи афестивальқәа: «Шолохов иаапын» – Ро-стовтәи аобласт, Виошенскаиа; «Зыҗсы тоу азыхь» захьзу жәлар рырҗиара VIII афестиваль – Волгодонск; VI жәларб-жьаратәи афестиваль «Синегорие» – Челиабинск; М. Есам-баев ихьз зху ахкы акәашара V жәларбжьаратәи афести-валь – Чечентәыла.

– Иахьа ансамбль аҗны икәашоит 60-фык рҗынза аҗар. Ари даара акратцанакуеит ҳара хзы, – дхәцәажәоит Кан-дид Тарба. – Избан акәзар, уацәы хус ҳамаздаша аҗар аазатәуп. Абафхатәра зегъы еипшны ирылам, аха идҳартцо тақҗхықәралла иазнеиуеит, ирласны ишьтыркаауеит. Абра-җа иалкааны рыхьз сҳәарц сҗахуп аҗхьаҗа даара хзықә-гәыҗуа, ансамбль аҗны ахкы икәашо аҗар: Рамаз Шьа-каиа, Тәмыр Аргәын, Аслан Амҗба, Адгәыр Миқаиа, Есма

Ақыртаапха, Тамила Цылағаниапха, Арифа Сангәлиапха, Мальвина Воупха, – дырзыгәдуны рыхызкәа хәихәеит ансамбль асахьаркыратә напхгафы.

20 шықәса рыфнуцқа «Кавказ» знысыз арфеиаратә мөа азбахә ааинырсланы иуызхәом. Избан акәзар уи анысит иуадафыз атоурыхтә мөа.

Кандид Тарба иажәакәа рыла, ансамбль «Кавказ» 20 шықәса ахытра азгәатахоит маи мза рзы, Р. Гәымба ихьз зху Ахәынтқарратә филармонияфы. Убри ашьтахь – Урыстәыла ахтнықалақь Москва, Урыстәыла Акультура аминистрра алархәны. Урт Ақсны Акультура аминистрреи дарей аиқәшахатра рыбжьоуп, ус еипш икоу аусқәа рымөапгаразы ансамбль даара азфлымхара азыкаитцоит Ақсны Акультура аминистр Бадра Гәынба.

Атыжыра иазырхиоуп ансамбль ашьақәгыларә атоурыхи изнысхьоу арфеиаратә мөеи ирызкны ашәкәы. Уақа рыхызкәа хәахоит аханатә инаркны ансамбль ақны икәашоз, аус зуаз, иахьагы изуа ауаа.

Уажәы «Кавказ» акәашацәа рәазтәылхны афәазықатцаркәа ирфуп. Риубилеитә ныхәа инадхәаланы фыц иқәдырғылаз акәашарақәагы ыкоуп.

Ирыдахныхәалап, нас, ансамбль «Кавказ» анапхгарей уи акәашацәеи риубилеитә ныхәа.

Ажурнал «Аказара», 2014 ш., № 1

ФЫМШ – КОКТЕБЕЛЬ АҚАЛАҚ АҒЫ

Сентябр 10 инаркны 16 рзынза Украина Ахәынтқарра Автономтә Республика Крым имөапысуан Жәларбжьаратәи арфеиаратә симпозиум. Уи ахәаакәа иртагзаны имөапған иара убас М. Волошин ихьз зху Х Жәларбжьаратәи алитературатә фестиваль. Уаанзатәи Асовет Еидгыла ахәынтқаррақәеи, Урыстәылеи, Еиду Америкатәи Аштатқәеи ухәа 25 хәынтқарра злахәыз арт аусмөапгәтәкәа ирылахәын Ақснынтәгы. Афестиваль мөапысуан Амшын еикәа ағықә иапну, ашьақәа ршьапафы ишьтоу, Ақсны еипш зыпсабара ссиру Коктебель ақалақ ағы.

Абар, сынтәа жәашықәса тјеует Украина, Крымтәи Автономтә Республика иатцанакуа Коктебель ақалақъ ағы имғақысуеижьтәи М. Волошин ихьз зху алитературатә фестиваль. Сынтәа уи иубилеитәын, иагьымғақысит ныхәак еипш. Уи аиғқаащцәа дреиуоуп апоет-акультуртрегер А. Коровин.

Афестиваль мғақысит Автономтә Республика Крым Акультура аминистрреи Урыстәылатәи Афедерациағы икоу ашәкәтыжьыртақәа жәпаки, иара убас аурыс тыжьымтақәа – ажурнал дүқәа «День и ночь», «Дети Ра», «Огни Кузбасса» ухәа реипш икоу русеицурала. Афестиваль ацхыраара артеит иара убас Урыстәылатәи ашәкәыщцәа Райдгыла. Иазгәататәуп, есышықәса Коктебель ақалақъ ағы ишымғақысуа еиуеипшым акультуратә усмғацгәтәқәа. Урт иреиуоуп Жәларбжьаратәи асахьарыхратә пленер, ацызтә музыка афестиваль, еиуеипшым арфеиаратә еипыларакәа, апоетцәа, ашәкәыщцәа рықәгыларакәа. Иухәар калоит уи тоурыхла иаауа атрадиция бзиақәа амоуп хәа. Уатәи ацсабара аилазаашьа, ахәуа зыда иабзоураны жәйтәнәтә аахыс иағцаауаз ауаа рхыпхьазара мачым, еихаракгы ашәкәыщцәа, апоетцәа, амузыкантцәа. Мацк атоурых ахь ххьацшуазар, рапхьаза Крым иқәнагалаз ракәны ирыпхьазоит акиммериичцәа. Уи аамта атцанакуеит VIII ашә. хәра калаанза. Акиммериичцәа ирызку адыррақәа аныпшуеит абырзен поет Гомер ишымта «Одиссеи» ағы. Урт раамышьтахь арахь иқәнагалахьаз ажәларқәа мацмызт, аскифцәа, абырзенцәа, аготцәа, гәыннаа, ахазарқәа ухәа.

Коктебель цсшьарта тыпны ашьақәгылара ихьз адхәалоуп Петербургтәи ахакьым-окулист Е. Иунге. Уи азеижәтәи ашәышықәса ащбатәи азбжазы арака адгьылқәа аахәаны идикылт. Анафс уи егырт ауаа идираахәон. Убас, 1894 шықәсазы Коктебель адгьылқәа аалхәоит М. Волошин иан Е. Кириенко-Волошина.

1909 шықәсазы М. Волошин Коктебелька днеипхьоит аурыс шәкәыщы А. Толстои.

Коктебель инеины зыпсы зшьахьаз иреиуоуп: асахьарыхы И. Аивазовски, иара убас ашәкәыщцәеи апоетцәеи: Н. Гумилиов, М. Цветаева, О. Мандельштам, В. Бриусов,

А. Бельи, А. Грин, К. Паустовски, А. Платонов, М.Шагиниан, В. Шишков ухәа егыртгы. Ажәакала, М. Волошин ифны җалит аурыс культури алитературеи ирцентрны. Убартқәа зегы рзыхәан акәхап Жәларбжьаратәи алитературатә фестивалыгы М. Волошин ихъз иадырхәаларц зырызбаз.

Коктебель ачыдарақәа ируакуп араҗа иҗоу адедьфина-риа, аквапарк, иара убас уаҗа Җрым җьаргы иуҗымло ана-туристцәа (анудистцәа) реыкәабарта пляж.

Җыдала афестиваль апрограма җазаатгылозар, имџа-пысуан фымш инеипынкыланы. Уи иалахәын 25 хәынтқар-ра рҗынтәи ахатарнакцәа. Аус руан апоезиатәи, апрозатәи, адраматургиатәи аҗазара-классқәа, аҗсихологиатә тре-нингқәа.

М. Волошин ихъз зху Х Жәларбжьаратәи алитературатә фестиваль аартын сентиабр 10 рзы, Коктебель ақалақь, М.Волошин Ифны-амузеи аштаҗы. Иазгәататәуп, уи аар-тра ишалахәыз Җрымтәи Автономтә республика Акультура аминистри Ихъыпшым Ахәынтқаррақәа Реимабзиара аин-ститут адиректор, урыстәылатәи аполитик К. Затулини.

Афестиваль ахәаакәа иртагзаны имџаҗан астал гьежь-қәа. Урт руак азкын аурыс бызшәа Украина иамоу аҗагыла-заашьа, иагымџаҗигон К. Затулин.

Имхәакәа узавсуам афестиваль аусура дшалахәыз Аҗс-ны ииз, иаазаз, иахьа Киев инхо ашәҗәыџы Е. Басариа-пҗа. Уаҗа имџаҗан Аҗсны иҗыжы лара лышәҗәқәа рых-цәажәара, рзыргара.

Иҗан афестиваль иалахәыз рахьтә имаҗџымкәа аҗсуа литература здыруа, уи иазҗлымхау апоетцәеи ашәҗәыџәеи. Җырцштәыс даазгарц стахуп Германия-тәи ауниверситет апрофессор, акультурологиа адоктор, «Жәларбжьаратәи Академия Зауми» апрезидент, апо-ет-авангардист С. Бириуков. Афестиваль аҗы хатала уи иҗәгыларан ихәеит даара игәы ишахәаз Аҗснынтәи иааз ауаҗы дахықәшәаз, аҗсуа литература азҗлымхара ша-зиуа, дшаҗхьо аурысшәахь еиҗагоу аҗсуа литература. Ажәа җәандала игәалаиршәеит Аҗсны иблала ишибахьаз, насгы хатала ишеибадыруа, аиҗызара шрыбжьоу апоет, аҗарауаҗ, аполитик С. Лакобеи иареи. Ашьтахь апоет С. Бириуков ахәа-

ра кайтцеит ишәкәкәа руак инапы антцаны Аңсныка, С. Лакоба изызгарц. Сгәы иаанагоит еиуеиңшымыз ажәларқәа злахәыз афестиваль ағы Аңсны азбахә ас иахыцәыргаз иатцанакуа маңым хәа.

Афестиваль аиңкаащәеи уи иалахәызи излазгәартәз ала, ас еиңш икоу алитературатә усмәаңгәтәкәа ғыц афра иалагои, ахы ғыцкәа рцәыргареи, рзыргареи, анафс урт рышәреи, рзанааттә җазара ашытыхреи ирыцхраауеит. Амилаттә бызшәакәа рыла иоуа ракәзар, урт адунеи зегь иадыруа рыкатцаразы, аңхыащәа «раудиториа тбаахы» рнагаразы аиҗагара аус напы шарктәу, ишактуалтәу иазаатгылеит.

Агазет «Аңсны», 2012 ш., № 76

«АБИБЛИОТЕКАҚАА РЫЛА – АҢЕИҢШ АХЬ»

Аекспертцәа гәыңшык излазгәартә ала, адунеи ағы иахы ашәкәыңхыара акультура маңзак илакәит. Уи зыхкәыз амзыкәа еиуеиңшым. Зегь раңхыаза иргыланы, ажәлар рсоциалтә бзазареи рекономикеи реахыеиҗаркыз ауп. Уи анафс – адунеи зымехазкыз аглобализация, аинтернет ухәа убас егырт афакторқәагы. Аха, егыа ус икәзаргы, ашәкәы иахы ихадоу атың ааннакылоит хәпсҗазаарағы. Башаза иоуамызт Аңсны жәлар рпоет Д. Гәлиа – Ашәкәы рцагоуп, уи аазагоуп...

Аңсны адоухәтә культура аҗоурых ағы узеигәыргыаша акакәны икалеит ааигәа И. Гь. Папаскыыр ихыз зху Аңсны амилаҗтә библиотека ахыбра иагыз-иабзас азгәатаны ғыц иахыеиҗашыақәдыргылаз. Иаххәа-иааза, ауаа егыа ашәкәыңхыара иәкәыҗит, уи акультура лакаит ххәаргы, атрадиция дукәа змоу хмилаҗтә библиотека иаднаңхыало маңыҗзам. Арака абиблиотека есенытәи аусура анафсангы, имәаңысуеит еиуеиңшым акультуратә усмәаңгәтәкәа: аиңыларакәа, ахәылпазқәа, асталгыежықәа, ашәкәыщәа риубилеиқәа ухәа убас иҗегы. Убарҗ зегы рнафсан, абиблиотека аусура аиҗтәра хыкәкыс ишытыхны, аҗазара

жәларбжыаратәи ашәага-загақәа ирықәшәо ақатаразы, абиблиотека аихабы Борис Чолариа имџаџиго аусқәа мацзам. Убас, 2011 шықәса раахыс, Краснодартәи атәылаџацәтә Акультура аминистрреи Ақсны амилаттә библиотекеи лтцшәа бзиала аус еицыруеит. Ақснытәи абиблиотекақәа русзуџцәа рзы есышықәса имџапыргоит асеминарқәа. 15 шықәса раахыс Амилаттә библиотека алахәуп Краснодартәи атәылаџацә аґы имџапырго «Абиблиотекақәа рыла – аґеипш ахь» захьзу жәларбжыаратәи апрокт. Уи иалахәуп Урыстәылеи уаанзатәи Асовет Еидгыла атәылақәеи рхатарнақцәа.

Ааигәа Шәача имџапысит зызбахә ххәаз апрокт ахәаақәа иртагзаны жәларбжыаратәи аконференциеи «Абзиабара – апоезиеи ақстазаара амреи» захьзыз Евразиатәи абиблиотекатә интернет-форуми.

Аконференция иалахәын Урыстәыла арегионқәа реипш, Ермантәылеи Казахстани рқынтә ахатарнақцәа. Урт ражаахәқәеи рықәгыларақәеи рызкын абиблиотекақәа русура, дасу зегьы рмилаттә литература атоурых, уи аґиарамоа ухәа.

Аконференция аартраґы дықәгылеит И. Гь. Папасқыыр ихьз зху Ақсны амилаттә библиотека аихабы Борис Чолариа. Аґар ашәқәқәа рылартцәареи ақхьаратә культуреи рганахьала Ақсны амилаттә библиотека имџақнаго аусура иазкны инартбааз ажәахә қалцеит абиблиотека аусзуџы Руанда Бжъаниақґа. Аконференция аусура иалахәын иара убас Ақсны амилаттә библиотека аихабы ихатыцуаџ Иура Бжъаниа, абиблиотека аусзуџцәа Светеи Оқсанеи Гьергьиақґацәа.

«Абзиабара – апоезиеи ақстазаара амреи» захьзыз Евразиатәи абиблиотекатә интернет-форум аґы акәзар, Ақснытәи ахатарнақцәа қәґиарала иалахәын. Уи аартраґы Ақсны ахьзала ажәа иман Ақсны амилаттә библиотека аихабы Борис Чолариа. Хатала абарт ацәахәақәа равтор, поет қәыпшк иахасабала рақхьазакәны афорум иалахәыз, ажәахә сыдын. Уи азкын ақсуа литература аґиара атоурых. Иара убасгы афорум ахь иназгеит урыс бызшәала иџыз сажәеинраалақәа (автортә еиґагамтақәа). Афорум

иалахэын убасгыы Ацсны амилаттэ библиотека амилаттэ литература аҕэша аихабы Ламзира Шыынкэырцхаи аҕэша аусзуоы Асида Киутцхаи.

Иазгэататэуп, аинтернет-форум аусура ахыркэшамтазы, Урыстэылатэи Афедерациеи, Ацсни, Ермантэылеи, Казахстани ацхьаҕагы аусеицура азгэазто ашэҕэы рнапы шатцароыз. Насгыы Ацсны алатцоуп аиҕекааратэ комитет. Хэарада, аригыы лцшэа бзиоуп.

Ацсни Адыгеиеи рбиблиотекаҕа русеицура ахэааҕа иртагзаны, оышыкэса рахьтэ знык имоацыргоит абиблиотекатэ цхьараҕа. Сынтэа уи амоацгара аҕэшэеит Адыгеиатэи амилаттэ библиотека 120 шыкэса ахыцра аиубилеи. Уи иадхэаланы имоацган еиуеипшымыз аусмоацгатэҕа, итыжыын ашэҕэҕа.

Адыгеиатэи амилаттэ библиотека 120 шыкэса ахыцра иазкыз аныхэа моацган Маикоп аҕалаҕ аҕы. Ацснынтэи уи иалахэын: Борис Чолариа (аделегация анапхгаоы), Ламзира Шыынкэырцха, Асида Киут.

«Адыгеиатэи амилаттэ библиотека 120 шыкэса ахыцра аныхэа моацысит даара еиҕекаарыла. Уи иалахэын Урыстэылатэи Афедерация арегионҕа рҕынтэ еицш, Ермантэылеи Казахстани ухэа рҕынтэи абиблиотекаҕа рхатарнакцэагы. Аиубилеи аҕы дыкэгыланы адныхэалара ҕаитцеит Адыгеиа Ахада Аслан Тхакушинов», – иазгэеитеит Борис Чолариа ханиҕцэажэоз.

Борис Чолариа иажэаҕа рыла, ааигэа ҕыц еиҕашьаҕа дыргылаз Ацсны амилаттэ библиотека макьаназы иахэтоу амаҕтаркэеи амаҕахэкэеи рыла еиҕэыршэам. Ацсны анапхгареи Акультура аминистрреи рыбзоурала, уртҕы иаарласны ишьаҕыргылахоит. Аха уажэнатэ абиблиотека анапхгара иазцхьагэартэ, изызхэыцуа апроктҕа ратцоуп. Хҕэы иаанагоит, иаарласны урт ацстазаараҕы иа-ларцэахоит хэа.

РАҚХАЗАКӘНІ – АҚСЫНТӘІ АДЕЛЕГАЦИЯ

Ааигәа ихыркәшахеит Шәача имәапысуаз Аәари асту-
дентәеи XIX Адунеизегьтәи рфестиваль. 185 хәынтқар-
ра ркынтәи афестиваль иалахәыз 25 нызкыык аәар
рхыпхазарафы икан Ақснытәи аделегациягы.

Сынтәатәи афестиваль, иубилеитәын, иахытдит 70 шықә-
са. Рақхазакәны уи мәаңган Прага, 1947 шықәсазы. Уиаа-
хижьтәи Москва шынтә имәапысхан – 1957 шықәсазы,
нас 1985 шықәсазы.

Аәари астудентәеи XIX Адунеизегьтәи рфестиваль иа-
лахәын 50-шык инарзынаңшуа Ақснынтәи аделегация. Урт
реилазаарафы икан астудентцәа реиңш, ацарақәа ирыл-
ганы ахәынтқарратә структурақәа ркны аус зуа аәаргы
– адипломатцәа фарацәа, ажуналистцәа қәыпшцәа, акәа-
шацәа, аспортсменцәа ухәа еиуеиңшым аусхккәа знапы
рылаку аәар. Еицыз ағәың напхгара азиуан Ақсны Адә-
ныкатәи аусқәа рминистррафы еиқәау адипломатцәа фә-
рацәа Рхеилак ахантәафы ихатыңуаф Инар Ладариа.

Ақснынтәи Шәачақа (Адлер, Аолимпиатә қалақь ахь)
автобула амәа ҳақәлеит октиабр 13 рзы, уадафрак ҳа-
мамкәа ҳагынеит аены ашыбжышытахь «Чистые пруды»
хәа иахыашьтоу атың ағы. Уақа ҳара иахзыңшын афести-
валь аиқәааратә усқәа ирылахәыз Ақснынтәи аволонтиор-
цәа Салима Цыкырпқаи Влада Цсардиеи.

Аәар еиуеиңшым егырт ахәаанырцәтәи ахәынтқар-
рақәа ркынтә аделегацияқәа шаац аара иағын, асасааирта
әнкәа рәаңхәа рееидыркылон, нас еихша-еихшаны дасу
руадақәа рзалырхуан. Ҳара ҳаңхәа инеихьаз аделегация-
қәа иреиуан Урыстәыла арегионқәа реиңш, Зимбабве,
Нигериа, Сириа, Румыния ухәа ркынтәи аделегацияқәа.
Зегы рхы-рәқәа рхаччон, ақшәа еибырхәон, еибадыр-
уан. Ахра ауан аныхәатә гәалақазаара чыда. Уахынаңша-
аңшлак зехыынцәара иубартан: афестиваль асимволқәа,
мәтәа чыдала еилахәаз аәари аволонтиорцәеи. Ашәарта-
дара иахылаңшуаз амчрақәа рхатарнакцәа ракәзар, уи-
ақара уафы ибла ихымгылозаргы, атагылазаашьа ғәғәала
ишахылаңшуаз гәаумтарц залшомызт. Ажәакала, ас еиңш

иҫоу афестиваль ду амѡацгаразы иаццан иахѣтаз атагы-лазаашеи алшарақеи. Саатк ахы-атцыхѣала еицыз агѣыц зегы асасааиртаҫы аномерқѣа хзалхын.

Анаѡс ххы хан афестиваль алахѣхаразы аккредитация ахырырто ацентр ахь. Уаҫагы, удаѡрак ҫамамкѣа, зегы азѣазѣала ххатара гѣатаны, дасу хнапаҫы иҫартеит абеицѣкѣа (уи ада афестиваль ахымѡапысуа атыц ахь уаѡытѣыѡса днарышѣтзомызт). Иара убасгы афестиваль алахѣѣа зегы иахзыршеит аусмѡацгатақѣа раан иахшѣахцаша амаѣѣа цыда. Убартқѣа рнаѡсан – ҫамтас асмартфонқѣеи, аблокнотқѣеи, аѡыгақѣеи ухѣа, афестиваль асимволқѣа ацны. Атцыхѣтѣаны афестиваль нѣѣаанза рхы иадырхѣаларц зегы ирыѣтан аимадара «МегаФон» иатѣыз асимкартақѣа, аѣел асреи аинтернет ахархѣареи хѣыда-цсада ишьақѣыргылары.

Адырѡаҫены, октиабр 14 рзы, ҫара хѣеит афестиваль ахѣта хадақѣа зегы мѡапысраны иахыыҫаз Амедиа-центр хада ашҫа. Уи хахыаанҫасыз асасааирта мацк иацѣыхараны иҫан аҫнытѣ автобусла ҫаргеит (уи аҫены инаркны афестиваль хыркѣшахаанзагы автобусла хныҫѣыргон хѣыда-цсада). Уаанза хҫыц анапхгаҫы Инар Ладариѣи, аделегация алахѣылацѣа Абзагѣ Берзѣниѣи, Емиль Адлеибеи Амедиа-центр ахь иганы иахыахѣтаз атыц аҫы идыргылахыан Ацсны ахыз зхѣоз афестиваль арт-объект. Уи гылан Австралиѣи Франциѣи рарт-объектқѣа рыгѣтаны. Иаѡсуаз аатгылары иахѣацшуан, иадгылары рсахыақѣа тырхуан.

Еицыз агѣыц хрызѣлымхан иазцхыагѣатаз аусмѡацгатақѣа, еилахкаауан афестиваль апрограма, насгы дара ахымѡацгахо атыц, иалахѣхараны иҫоу зуѣцѣоу ухѣа. Дасу иалырхуан реиҫа изыѣлымхаз, мамзаргы рзанаат иазааигѣаз атемақѣа. Араҫа иҫан аполитика, акультура, атцарадырра ухѣа реицш, аспорт програмагы, еиуеицшым аипыларақѣа, алекцияқѣа, «астол гѣежықѣа», адискуссиақѣа, амастер-классқѣа... Аха уаанза зегы хҫы хытхытуа ҫазыцшын афестиваль аартра ацеремония.

Афестиваль аартра ацеремония мѡапысит Шѣаҫатѣи Аолимпиатѣ парк аҫны иҫоу, Атцааршѣтѣ хан «Ду» (Ледовый дворец «Большой») хѣа изышьѣоу акомплекс аҫны.

Аартрахъ инапхъаз асасцәа чыдацәа рхыпхъазарафъы иҕан Аҕсны Ахъынтқарра Ахада Рауль Хаҕымба, Аҕсны адәныҕатәи аусқәа рминистр Даур Ақаѡба. Иазгәатәтәуп, аартра ацеремониа иалагаанза аҕсуа ҕар дшырпылаз Ахъынтқарра Ахада Рауль Хаҕымба.

Аартра ахымѡапысуаз ахан уаапыралә 12 нызқыык ақуеит. Хара хәхтәаз хәшътәхтәи ариадқәа рҕны итәеит (ус иәкәшәу, избаны иҕартқоу здырхуада) ақыртүә делегацияҕы. Урт «дара хшыртәу» аадырпшырц рҕахызшәә ѡаскыашәә иѡаххыкны рбираҕқәа ахауафъы иршәыршәыруа, аршәәа иасуа иалагеит. Еилкааз усын, афестиваль иалкааны аполитикатә хықәкқәа рынагзара иазкымызт. Уи еицыз зегы ибзианы еилахқаауан аҕнытә, апровакацияқәа хәерымтәкәә, харҕы хнапафъы иахкыз хәҕсуа бираҕқәа итцегы иѡышътыхны, иршәыршәыруа, «Аҕсны! Аҕсны! Аҕсны!» хәа хылыны адрухәә еицаххәә ханалага, рҕааикәыркит. Аха, уиадаҕы, аартра ацеремониафъы иҕаз азеипш тагылазаашъа, аныхәатә гәалаҕазаара ахра ааннакылон. Илахфыхны ишъақәгылаз апрограма, еицырдыруа артистцәа дуқәа рықәгыларақәа ухәа удмыршанхарц залшомызт, ичыдоу ацәаныррақәа уздыртысуан. Урыстәыла Афедерация Апрезидент Владимир Путин иқәгылара ақәзар, алахәылацәа зегы гылыны напеинкыарыла ирыдыркылеит. Апрограма ахыркәшамтазы акраамта ажәѡан тдырлашаауан асолиутқәа.

Абас ахы кын Аҕари астудентцәеи XIX Адунеизегьтәи рфестиваль.

Иазгәатәтәуп, аҕсуа делегация афестиваль ишалахәыз егырт ахәаанырцәтәи аделегацияқәа реицш, иазхатқоу, ихыпшыым хәынтқаррак ахасабала. Хара хҕар рхатарнакцәа рылахәын афестиваль апрограма хадақәа зегы.

Хатала сара сызлахәыз апрограмақәа зегы рахьтә реиха иалыскаарц сылшоит М. В. Ломоносов ихъз зху Москватәи ахәынтқарратә университет аректор, академик Виктор Садовничий имѡаҕигаз адискуссиа, еицырдыруа австралиатәи аоратор, амеценат, ашәкәыѡы, ашәахәаѡ, зымаха-зышъаха змамкәа ииз Ник Вуичич ипылара, еицырдыруа абоксиир, Урыстәыла Ахәынтдума адепутат Николаи

Валуев идылара, хаамтазтэи журналистика иазкыз, еи-цырдыруа журналистцэа Светлана Зеиналовеи Максим Филимонови ухэа злахэыз адискуссиакэа, иара убасгыи асоциалтэ хақэеи урт рхархэареи ирызкны имѡапысыз амастер-класскэа ухэа егыртгыи.

Афестиваль ахэаакэа иртагзаны иалахэыз ахэынтқар-рақэа зеггы рхатэ тоурыхи, ркультуреи, рмилаттэ хафerei зырыргон. Рчеицыка, рмилаттэ чыс агыама ддырбон. Ашэкэкэеи, агазеткэеи, асувенирқэеи ухэа хамтас ирыртон.

Афестиваль апрограмма антытц даара акрызтцазкуа акакэны сахэацшуеит хаталатэи аибадыррақэа, гэаар-тылатэи аицэажэарақэа, аамсташэала аима-аиѡак амаѡагара.

Ирацэаѡын афестиваль иалахэыз ахэаанырцэтэи афар-рахытэ Апсны азбахэ зынза измахацызгыи, аха иупылон, уамашэа иубаша, хбирак анырбалак «шэацсыуаума?» хэа иаахадгылозгыи. Харгыи иахынзахалшоз ала хтэыла атоу-рых рзеитаххэон. Акызатцэык, аилибакаарафы уадаѡрас иахпылоз, хделегация иалахэыз зеггытцэкэа ангылыз быз-шэа рыздыруамызт, аха реиҳараѡык ибзианы ицэажэон. Ускан азэ иихэоз егыи еитеигон, азэи-азэи хатыр еикэтца-ны хаицныкэон. Иаххэарцгыи халшоит, афестиваль иабзоу-раны аѡызцэа ґыццкэа хархаит хэа.

Иахыатэи хаамтазы амч «зеггы азбоит», ишырхэо еицш, иуиааиуа агэара уалеишышуеит. Ари фактуп, ганкахы-ла. Ус анакэха, милатк ахасабала ари адунеи афы хаикэ-харц, хґацарц азы иҳамазароуп уи «амч» иаѡахаргыло даѡа мчык. Сгэи иаанагоит уи – атцарадырра ауп хэа. Абри ахшыѡтцак ыртабыргуа иаазгарц стахуп афестиваль аґ-нытэ ґырпштэык.

Москватэи ахэынтқарратэ университет аректор, ака-демик Виктор Садовничи имѡапигоз адискуссиафы тема хадас икэгылан атцарадырра аглобалтэ зцаарақэа. Ака-демик иажэахэ аґны дазаатгылеит хаамтазы ахэынтқар-рақэа жэпакы рґны атцарадырра даара ишхысхау, уи иахкэаны ицэыртцуа аглобалтэ проблемакэа шмачым; атцарадырра аганахыала ирацэаны аус шутэу, адунеи ауни-верситеткэа зеггы рееидыркыларц шрыхэтоу; ишаптцатэу адунеи ауниверситеткэа рректорцэа рхеилак ухэа. Акаде-

рыпстазаарафы арт амшқәа хаштра рықәымкәа иаанхоит хәа. Насып сыман хәа схы сыпхьазойт, егырт сфызцәа реипш, саргыи хәтала ари аҫоурыхтә хтыс ду сахьалахәыи.

Агазет «Аңсны», 2017 ш., № 78

ЗАЖӘИ ЗУСИ ЕИЦНАЗГО

(Владимир Хараниа 75 шықәса ихьйра иазкны)

Хараниа Владимир Леуа-ипа диит Цыгярда ақыта, апс-уа нхафы итаацәарафы. Ускан Ацынцътәылатә еибашьра Дузза (1941–1945 шш.) алагара шықәсыбжак агын. Владимир дызлиааз аҫаацәара таацәара дуун: афнатафы ирыз-хауан 9-фык ахшара.

1958 шықәса рзы иқытафы абжьаратә цара аныхиркәша ашьтахь, Владимир Хараниа дцоит усура афбатәи Ткәарчалтәи арацәатцхьртатә шахтахь. Арака уи аус иуан слесарс, хышықәса инарзынапшуа. Уака аус шиуаз ауп араматцзура ишипхьазгыи. Хышықәса ирратә уалпшьақәа наигзон Германия ахәынтқаррафы.

Владимир дхәыцны даныфәидас инаркны агәырцкәыл бзиа иман, еснагь дашьтан ицарадырра аизырхара. Аха еилеигзар акәын ахныкәгареи атцареи. Араматцзуракнытә даныхынхә ашьтахь дхынхәуеит Ткәарчалка, уаанза аус ахьиуаз. Ашьтахь, 1967 шықәсазы дталоит Томсктәи ахәынтқарратә иуриистә факультет латәарадатәи ақәша. Иара убри аамтазы аусурагыи далагоит Новокузнецк ақалақь Аихамфатә милиция ацәгьоуцәа рыпшаара ақәшафы. Еилеигзон аусуреи атцареи. Ауниверситет қәфиарала далганы иуриист идиплом аниоу ашьтахь, Владимир диасуеит Кемеровтәи аобласт ақалақь Таштагол апрокуратурахь усеилыргафыс, анафс – Кузбасс, азбартеи абаандафцәа ашьауға ахьырхыргоз алагерқәеи рхылапшрахь, ақалақь Таштагол апрокурор ицхыраафыс.

1975 шықәсазы Владимир Хараниа дхынхәуеит ипсадгыл ахь. Уи аус иухьеит: Ткәарчал ақалақь апрокурорс, Аңсны Иреихазоу аусзбартафы збафыс, анафс – дукатс.

Владимир Хараниа иоуп раџхьазакэны напазыркыз азбартаџы аускэа аџсышэала рымџаџгара.

Владимир Хараниа инапы алакуп Аџсны азинхьчаратэ усбартакэа рзы атцаарадырратэ база аџцара. Иџижхьеит акымкэа-џбамкэа аусеилыргаџцэеи азбаџцэеи цхырааг-зара рзызуша адокументкэа ркэырџшкэа аџсышэала. Еикэыршэаны иџижхьеит иара убас 4 нызкь термин рџынза еидызкыло аиуристтэ жэар. Уи иначыдангьы, Владимир дазџлымџауп, бзиа ибоит асахьаркыратэ литературагьы. Хатала авторс дрымоуп аџэгьоуракэеи урт реилыргаракэеи ирыдхэалоу исахьарку аџцамтакэа.

Владимир Хараниа иусура аганахьала аџэџиара дукэа шимоу еиџш, аџсџазаараџгьы насыџ змоу уаџуп. Уи ихылџит џшьџык ахшара. Иџкэын аихабы Даур иакэзар, Аџсны жэлар Рџынџьтэылатэ еибашьра далахэын. Аибашьра зегьы хьызла-џшала дагэылсит. Аха аибашьра ашьтахь иуалџшьаџэа рынагзараан машэырла дџахоит. Данџаха ашьтахь ианашьоуп Леон иорден.

Аџсуа кьџа џшза Џьгьарда ииз, иаазаз Владимир Хараниа дышмаџаззз аџсуа бызшэа агэыбылра икит. Маџк даныџеидас инаркны, икэшамыкэша дызлагылаз, иибоз-иахауаз игэы инархьуан, еснагь гэыџхас иман аџсуа бызшэа аprobante. Уи иазкны игэаанагараџэа, иара убасгьы апублицистикатэ статиаџэа икьыџхьуан усџан иџьџуаз агазет «Аџсны џаџшь» адаџьякэа рџы.

1983 шыкэсазы атцарауаџ Хэыхэыт Бгажэба, ажурнал «Алашара» №5 аџы иикьыџхьыз «Аџсуа литературатэ бызшэа аџкьаразы» захьзу истатиаџкны иџуан:

«...Шьџа иаамџоуп астилистика азџаараџэа ханрызхьаџшыр, избан акэзар, иахьа аџсуа бызшэа урт рыџџааразы иахнаџо раџэоуп. Астилистика иаанарџшуеит абызшэа астилькэа, ашэџэыџџэа рхаџаратэ (риндивидуалтэ) стиль. Ари иадхэалоуп алитературатэ бызшэа аџкьаразы аџэџара, апоетикатэ эџэажэара аџазарагьы уаџа иналатцаны. Сгэы излаанаго ала, агазет «Аџсны џаџшь»-и ажурнал «Алашара»-еи еиџыркаар рылшоит алитературатэ бызшэа аџкьара иазку астатиа кьаџкэеи арепликакэеи лассы-лассы изныло акэакьџэа».

Абри атдыхәала усқан Владимир Хараниа агазет «Аңсны ҕаңшы» ианиңаз астатияҕы ҕаңхыит:

«Сара, хгазет аңхыаҕык иахасабала, истахуп сабшала кәакык азылхны икыыңхылазарц ажәаңҕа бзиақәа, асинонимқәа ухәа хбызшәа ахаара узырбо ажәеицааирақәа...».

Владимир Хараниа дышмачаз рыџра далагеит ажәеинраалақәаҕы, дыџуан данарпысха инаркны арраматцзура дцаанзаҕы. Аха арра данца ашьтахь, апроза ажанр еиха еиҕышьџо далагеит. Уи дкыыңхыуан усқан Асовет Еидгыла Германия иамаз арратә гәың аҕны итыцуаз агазет аҕны. Иара уантәи актуалра зцаз астатияқәа агазет «Аңсны ҕаңшы» аредакцияхыҕы иааишьтлон, иаҕыыркыыңхыуан.

Владимир Хараниа апроза аганахыала иеанпишәоз, иџит ажәабжь «Амџа лакьта» захьзыз. Ашьтахь, акыршықәса рышьтахь уи тыжын хаз шәкәынҕы, 2000 шықәсазы. Уи редакторра азиуит ашәкәыџџы Владимир Басариа. Ари ашәкәы ианылеит еҕырт ажәабжьқәаҕы: «Ахлахәада», «Ишьахитхаз амш», «Ларҕы данымзи» ухәа еҕыртҕы.

Ари ашәкәы аҕны редакторк иахасабала Владимир Басариа иазгәеитон:

«Адунеиаҕтәи алитературақәа зегы рҕны аинтерес гәгәа рытубаауеит адетективтә ҕымтақәа. Урт хыңхыаза-ралаҕы ирацәаны изыкалом, ус еипш икоу аҕымтақәа раццара ахыуадаџу азы. Акриминалтә литературатә лагалақәа ҕазцо ахкы – аиуристтә занаат имазароуп, џба – уи аганахыала аңышәа изхозароуп, хцаҕы – аџразы абаџхатәра илазароуп. Абарт рыхцаҕы еицны риура ихантоу усуп, убри азыхәан ауп аңсуа литератураҕны, амилатә литературақәа зегы рҕны еипш, акриминалтә ҕымтақәа змачу, уи зеазышәоҕы рхыңхыазара зырацәам...».

Цыҕарда ақыта иалцыз Владимир Хараниа иани иаби илараазаз аңсуа ламыси атцас бзиақәеи царадыррала аиуристтә цышәа анрыцла, алшареи абаџхатәреи иоуит акриминалтә ҕымтақәа раццараҕы.

Иазгәататәуп, Владимир Хараниа изанаат хада анаџсҕы инапы шалакыз, иаҕышалаку адраматә ҕымтақәа рыџраҕы. 1984 шықәсазы уи иџуеит адетективтә темала џ-пиесак: «Ашьауҕа зықәнагада», «Ачархәаџ» захьзу.

Арт адраматə ɔымтəкəа иаразнак ала ахəшьарагы роуит. Абар уи аганахьала ииɔуаз ашəкəыɔы, адраматург Шотə Цкадуа:

«Уажəы Владимир Хараниа инапы алеикит адраматургиатə жанр, темас ишьтихит иара инапы злаку, занаатс имоу аус – апрокуратура аусура, ацəгыоура, уи ахьырхəра, аусеилыргара, ажəакала, ацəгыоуракəа раарцшра атема.

Сара сзеигəыргы, ари аганахьала драматургиатə формала изыоуа хəа уаɔ дышхамамыз, Владимир даацəырцит. Ари апиеса зызкугы убри ауп. Аɔымтə иаанарцшеит апрокуратура аусура, ацəгыа зуз рахьырхəра. Аха урт ахьырхəеит профессионалтə знеишьала, ус башамаша иаармариан акəымкəан. Ибызшəа бзиоуп, иихəарц иицəху еилыкка иуахаеит. Аринахыс сгəы иаанагоит еицəгы дазфəлымхахап хəа ари ажанр аштəфы аусура, еицəгы ишьтыцып хəа иказара.

Апиеса «Ачархəаɔ» – рхы иадырхəар рылшоит ахатəацшыгаратə драматə коллективкəа, ацəыргылареи ахəмарреи рымц ацəхартə икоуп. Автор ыц идысныхəалоит рацхьатəи ишьафəкəа».

Абри аамтəзы Витали Амаршьан иоуан:

«Уарлашəарла акəзаргы, абар шьтə хцə-цшьба шыкəса цуеит акьыцхь афы ицəырцуеишьтəи Владимир Хараниа иажəабжыкəа. Урт ирыцхьо хымцəа игəеимтарц залшом автор ацтəзааратə цышəа шимоу, ирфəиамтəкəа рфы дызлацəажəо ибзианы иидыруа шракəу. Акырцəарагы иажəабжыкəа рфы иахирбо ахтыскəа, аситуациякəа адраматизм рыцоуп. Абри аказшьа еицə аарцшра злауа иара аформафгы ибаɔхатəра цишəауа далагеит, ицəгəмкəагы ишицааиуа азы шахатра аеит хəтəкны ишьацəгылоу ипиеса хəыцы «Ачархəаɔ».

Владимир Хараниа ихатə занаатла диуриступ. Акыр ашьаугатə усцəеи ацтəзааратə еифыхарацəеи хатала рытцəареи рышьацəыргылареи ихы алаирхəхьеит, лабфəба далацхьеит. Уи рныцшуеит абри аɔымтəфы иацитцаз ахафсахьакəа, урт злацəажəо абызшəа, урт рхымɔацгашьа...»

Владимир Хараниа ипрофессионалтә ғазареи иғышәеи ҳасаб рзуны, 1994 шықәсазы Ақсны Рақхыатәи Ахада Владислав Арзынба иусқкала, дқатан Ақсны Иреихазоу азбартақны збағыс. Абри аамта инаркны, Владимир Хараниа напайркуеит ақсуа иуриспруденция аматериалтә база азақтара. Аус рыдулара далагоит акодексқәа (азакәанейдылақәа), хкы-хкыла ақкаантәқәа, ашыауғақәтарақәа, азызбақәа ухәа убас аиуриспруденция аматериалқәа. Рейдыкылара далагоит ақсышәала аиуристтә терминқәа.

4500 термин ақсышәалеи урыс бызшәалеи изгәылаз аиуристтә терминқәа ржәар тижьюеит 2002 шықәсазы. Излархәо ала, ари ажәар рақхыазатәи аекземплиар Владислав Григори-иқа инапы ианадыркы ихәеит: «Анцәа ичышьоуп, уажәшьта хбызшәа мызыр қалап».

Зызбахә ҳамоу ари ажәар ашытахь Владимир Хараниа итижьюеит даеа ғба-хқа шәкәы. Еикәиршәеит ақсышәалеи урыс бызшәалеи еиттағны азбаратә бланкқәа. Атыхәтәаны, тәанчара данца ашытахь, адукатра дахыалагаз ашыаусқәа рызбараан данықәгылоз иихәоз ағапыцажәақәа рахытә еиха азғлымқара заушаз еидкыланы итижыит.

2004 шықәсазы Ақсуа бызшәа ағиара ахәынтқарратә фонд итнажыит Владимир Хараниа анағстәи ишәкәы «Ау-сеилыргареи ашыаусзбареи рдокументқәа рқәырпшқәа» захызу атәылауағратә усқәа ирызку ашәкәы.

Владимир Хараниа иахыағыи имоу ағышәа ду еитдагыло ағар ирымеидоит. Иақсуареи иақсуа бызшәеи шытыхны икуп. Даара аңабаа азибеит Ақсны Ахәынтқарра имоу азинхычаратә органқәа русзбара ақсшәахь аитағаразы ашыта ақтара. Цхыраағза бзиақәоуп акыршықәса аңабаа зыдбаланы ақсышәала еикәиршәаз арзаҳалқәеи, азыхәаратә арзаҳалқәеи, ашшыпхыызқәеи, азбаратә хәаақәтәқәеи, ақәтарақәеи, азызбақәеи, апрокуратура-хылапшратәи усшәкәқәа ухәа убас егыртғыи.

2012 шықәсазы Владимир Хараниа ихатә харць ала итижыит «Азинхычаратә ғапыцажәақәа» захызу ашәкәы (ақсышәалеи урыс бызшәалеи).

2015 шықәсазы аиуристтә терминқәа ржәар ақсышәала ирееины, ихартәаны, Ақсны атқарадыррақәа рака-

демия аредакция-тыжыратә хеилак ақәцарала ыынтәны итыжыын. Уи ахәшыра ҳаракгы артеит атцарауаа: Ацсны атцарадыррақәа ракадемия аихабы, академик З. Цыапуа, зыпцзаара иалтцхыоу А.Хьециа, Ацсны Иреихазоу азбарта ахантәафыс иказ Р. Мышәба, аиурист Б. Тапагәуа.

Владимир Хараниа аиуриспруденция ацсшәахь аиага-ра напы анаиркы рацхәтәи амшқәа инадыркны ивагылаз, акыр ацъабаа идызбалоз атцарауаа дреиуан абызшәадыр-фы Анатоли Хьециа. Абар уи иара дшигәалаиршәо:

«...Сгәи сылагырзи еилатәо дысгәалашәоит сыпсәхәа-га танацы исхамыштүа ссыза бзиа Анатол Цьота-ица Хьециа – Хараниаа ханшьа дузза! А. Хьециа иаалы-ркъаны дычмазәахан, ибла гәыразқәа рхыпшылахагы смазәакәан идунеи ипсахит мшапымза 2013 шықәсазы. Анатол данысгәалашәо исныруеит уи зақа дсыгу, дсыва-гылазарц зақа истәху, зақагы ицъабаа сыдитцахьаз сы-рфеиаратә усумтәкәа рфы, реихарак рацхәза исыцирма-зеиз ажәар афы... Сыблақәа лагырзыла итымтәаакәаны сызрыпхьом инышәынтра иахагылоу абақа иану ажәакәа: «Адунеи уақәлахар ауазтгы уара, зеггы иҳазурхар улшон угәыбылра».

Иазгәатәтәуп, 1994 шықәса инаркны Ацсны Иреихазоу Азбартафы аус зуаз, 25 шықәса инареиханы прокурорс аус зухыоу Владимир Хараниа дышреиуоу рацхәзакәны аусзба-ра ацсышәала имәапызгаз. Уи 2000 шықәса, август 22 рзы ац-сышәала ашәаусзбара мәапганы ашәаугәқәцара ацсышәа-ла ирылеихәеит. Иара ус кәца хәа азәгы идимтәзеит. Ари ацсуа жәлар ацсуа бызшәа амырзрафы хтыс бзиақ еипш ирыдыркылеит. Аха икалеит иафәгылазгы, еихаракгы зхатәи бызшәа ззымдыруа азбара асистемафы аус зуаз. Уи ацхәтәи аус инаштарххны, дук хара имгакәа дәеа ускгы ацсышәала имәапигеит. Ари аамта ақәшәеит ахәынтқар-ратә бызшәазы азакәан апрокет адкылара ианаздырхиоз.

Владимир Хараниа Иреихазоу азбарта ақнытәи ихы дақәйтәын 2006 шықәсазы. Иара излеихәо ала, усқан ацсуа мағәала иеиелахәаны ацсыуа бызшәала дәеа ы-уск рызбара иеазыкаитцон, аха дахьымзеит... Иара иеа-зишәахьан иара убасгы ашәаусмәапгаратә закәанейдыкы-

ла (уголовно-процессуальный кодекс) аңсуа бызшәахыи аитагара.

Дызнысхәу иңстазааратә мәа хәнтә дазаатгыло, Владимир Хараниа игәлаиршәоит:

«Сыңстазаарафәи сләхынтә амыкәмабарақәа маңымкәа исзаанагеит. Саныхәыңыз, усқан иңкны икәз ашыз чымазара даара саргәахьан. Жәа-классктәи ашкол саналга, аррамаңзура Германия ашыақатә архәтә аңны исхызгеит. Уи ашытахь, еиҳа иахыихароу аңара аңалара еиҳа имариахар здыруада схәан, Сибратәи ақалақь Новокузнецк сцеит, аиуристтә аңара аңалара хықәкыс икәңаны, иагьсылсыршеит Томсктәи ауниверситет аңны аиурист изанаат аиура. Уи аңара саналга ашытахь, Кемеровтәи аобласт Горнаиа Шориа ақалақь Таштагол срышьтын, азын 30–40 градус аңаа ахькаңоз жәашықәса ркынза апрокуратурафәи аус зуит, рапхьа усеилыргафьыс, нас ақалақь апрокурор ихәтыпуафьыс. Аңыхәтәаны Аңсныкәа сгьежыит 1974 шықәсазы. Сңара иаңа-накуаз аусуртә ахьысмоуз иахкьаны, шықәсык иназынаңшуа хык хәла ишыақәгылаз сңааңәа рныкәгаразы маңара еиңах аус зуан ашахтақәа рыфнуңцкәа, Ткәарчал.

1975 шықәсазы срышьтит, згәалашәара хааза сгәи икыду Шамил Лакобеи Иван Амцбеи ирыбзоураны, Аңсны АССР Иреихазоу азбартахь, аусурагьы салагеит консультантс. Ишырхәо еиңш, ирфьыңны аңстазааратә мардуан сафәл.

1978 шықәсазы срышьтит Ткәарчал, ақалақь апрокурорс, аха абырфын рахәыц хәуа инкыдлаз аңанч адыд-маңәыс абжыи анаҳа арахәыц шафәшәауа еиңш, 1982-тәи ашықәс аңцәамтазы апрокуратуратә машына ахына-сыргылаз цәгьахәыцфьык днагәтасын, зыңсахәага ергхәа итәны аңьармыкьа аанда иадтәалаз тақәажәык ифалысын, лшыапкәа пнаңтәеит. Ахәшәтәыртафәи дахьнаргаз, аены ззанааттә мшы азгәазтоз, ижәны икәз ахәкым Кивилазе абырг лгәабзиара аңагылазаашьа гәамтазакәан, дыңканы лшыапы абафкәа еиқәсыршәоит хәа дшафьыс, арфашыга дзаламтцзакәа лыңстазаара далцит. Уи иахыркьаны сматцурафәи сларкәын, Аңсны апрокуратура хада Аусеилыргаратә кәаша аусзуфьы иматцура акынза. Уака аус зуит 1994 шықәсанза – 12 шықәса. Аха, уи ашықәсан еиңах алахьеиқәңа-

ра ҫәҫә сақәшәеит – сычкәын еихабы Даур, деибашыны акгы имыхкәа, аибашьра даналт, арраматцурантә ифыз-цәеи иареи шаауаз, ижәны амашына аңскы зкыз хатқак дҫарыжәлан, сычкәын дтәхеит...».

Аңсны аусзбара асистемаҫы иҫьабаакәа азгәаҫаны, 2011 шықәсазы Владимир Ҳараниа ианашьан Аңсны Аҳәынҭқарра иреихазоу аҳамҫа «Ахьз-Аңша» аорден III аҫазара.

Сынтәа Владимир Ҳараниа ихытцуеит 75 шықәса.

Ажурнал «Алашара», 2016 ш., № 1

АХҚӘА

Ақхыажәа	4
Аетдә лашеи амра шашеи	11
«Аңсуа мифология» – аңсуатцаарағы иаарылыҳәхәо	
аусумта ғыц	20
Нартдырра ахәаақәа	25
Аңсуа бызшәа арғиаразы иазкны	32
Иаку ңкарак ықазароуп	35
Абызшәеи ағышыаңкарақәеи ирызкны	37
Иазычхарыма хбызшәа «аекспериментқәа»?	40
Алитературеи ақхыащәеи еимадазарц	45
Ахәыцқәа рдунеи иазааигәоуп, иаазагоуп	48
Ҳаигәныфра арахәыц ғымтдәарц азы	51
Аңсшәа зғыоуа ауаңс ңхьарца	55
«Ацынтдәарах» иазку хәыцрақәак	59
Ақазара асаркыа ханыңшылалар	60
Ағар ҳазтцаара атәи анырхәо	65
Аңсадгғыл ду аиқәырхаразы	67
«Ауағы изы ауағы дыхәшәуп»	71
Азакәан ахдырра анацымла	74
Зыңстазаара атқакы назыгзаз	78
Зымч-зылша зегғы ззанаат иазкыз	82
Ҳғар аазалатәуп ңсуатцас	85
Анапқазаратә культуреи уи алексикеи аңсуаа	
иахьатәи рыбзазарағы	87
Жәлар рмузыкатә инструментқәа: иацы, иахыа, уатдәи	103
Ақазарақәа рдунеиахь – шыаға-шыағала	113
Анаркомания – ари чымазароуп. Иқататәузеи?	119
«Ғеиңш лаша, Аңсны ағар! Шьардаамта, Аңсына!»	125
Ацарадырреи ақыта школқәеи	127
Абшәтрала иаауаз ақазара	130
Ааңсара ашолдырзо ажығы-напқаза	136
Москвеи Ақәеи рацәак рыбжам, аха	142
Иван Лакрба – арғиағы, аибашығы	149
Аңсуа школ атдәағы	153
Ашәахәаф, атҗеи лаша	156
Ацарауаф нага	164

Аацсара зкәым атцарауаф	168
Зажәеи зуси еицназго	171
Аказеи уи иуси	176
Аҗеицш ду ззыцшу	178
Аибашьцәа рзы ицсҕыхгаз	182
Агәалашәара – җуурыхуп.....	190
Имызаант аҗеицәа рыцстазаара зкәыртцаз	195
«Кавказ» – 20 шықәса асценаҕы	198
Фымш – Коктебель ақалақь ақны	204
«Абиблиотекақәа рыла – аҗеицш ахь»	207
Рацхьазакәны – Ацснйтәи аделегация	210
Зажәеи зуси еицназго	215

АЛХАС АНАТОЛИ-ИЦА ЧХАМАЛИА

АЛАЦШХӘАА

Аилкаанҗақәа, астатиақәа, анҗамтақәа

АЛХАС АНАТОЛЬЕВИЧ ЧХАМАЛИА

КРУГОЗОР

Очерки, статьи, заметки

На абхазском языке

Аредактор *М. Тәанба*

Акорректор *К. Қәҗелиа*

Асахьаҕыхы *Р. Габлиа*

Компиутерла аиқәыршәаф *А. Ацҕынцәал*

Аформат 84х108/32. Инықә. акь. бҕь. 12.

Аҕацпақка №